

Василь МЕЛЬНИЧЕНКО

МОЯ ЧЕРКАЩИНА

ІСТОРІЯ РІДНОГО КРАЮ
ВІД НАЙДАВНІШИХ ЧАСІВ
ДО СУЧАСНОСТІ

Навчально-методичний посібник
для вчителів закладів загальної
середньої освіти Черкаської області

ВАСИЛЬ МЕЛЬНИЧЕНКО

**70-РІЧЧЮ УТВОРЕННЯ
ЧЕРКАСЬКОЇ ОБЛАСТІ
ПРИСВЯЧУЄТЬСЯ**

МОЯ ЧЕРКАЩИНА

**ІСТОРІЯ РІДНОГО КРАЮ ВІД НАЙДАВНІШИХ
ЧАСІВ ДО СУЧАСНОСТІ**

Навчально-методичний посібник для вчителів закладів
загальної середньої освіти Черкаської області

*Схвалено Міністерством освіти
і науки України для використання
в освітньому процесі*

Черкаси
2023

УДК 373.5.016:94(477.46)](072)

М 48

Схвалено Міністерством освіти і науки України для використання в освітньому процесі (рішення експертної комісії з історії від 30.06.2023, протокол № 12, № 3.0297-2023, 4.0154-2023 у Каталозі надання грифів навчальній літературі та навчальним програмам).

Рекомендовано президією Національної спілки краєзнавців України (протокол № 3 від 25 травня 2023 року).

Рекомендовано вченою радою КНЗ «Черкаський обласний інститут післядипломної освіти педагогічних працівників» (протокол № 4 від 18 травня 2023 року).

Автор ідеї – кандидат історичних наук В. В. ДАНИЛЕВСЬКИЙ, голова постійної комісії Черкаської обласної ради з питань освіти, науки, культури, молодіжної політики та спорту

Видано в рамках регіонального освітнього проєкту «Моя Черкащина», керівник Н. М. ЧЕПУРНА (наказ управління освіти і науки Черкаської облдержадміністрації № 149 від 30.12.2022)

Видано за рахунок державних коштів. Продаж заборонено

Рецензенти:

Резніт О. П. – доктор історичних наук, професор, член-кореспондент НАН України, заступник директора Інституту історії України НАН України, голова Національної спілки краєзнавців України, заслужений діяч науки і техніки України;

Завалевський Ю. І. – доктор педагогічних наук, професор, перший заступник директора Державної наукової установи «Інститут модернізації змісту освіти», заслужений працівник освіти України;

Бурлака О. В. – заступник директора, вчитель історії, спеціаліст вищої категорії, вчитель-методист Горodiщенського економічного ліцею Горodiщенської міської ради Черкаської області, заслужений учитель України.

Мельниченко В. М.

М 48 Моя Черкащина (історія рідного краю від найдавніших часів до сучасності): навчально-методичний посібник для вчителів закладів загальної середньої освіти. – Черкаси, «Вертикаль», видавець Кандич С. Г., 2023. – 372 с.
ISBN 978-617-7957-15-6

У навчально-методичному посібнику для вчителів відповідно до програми навчального курсу для учнів 7–11 класів «Моя Черкащина» закладів загальної середньої освіти Черкаської області системно подається матеріал з історії рідного краю від найдавніших часів до сучасності, вміщені методичні рекомендації щодо викладання курсу та організації краєзнавчої роботи в закладах освіти.

Зміст посібника розроблено з урахуванням вимог Державного стандарту базової середньої освіти до громадянської та історичної освітньої галузі, положень Концепції реалізації державної політики у сфері реформування загальної середньої освіти «Нова українська школа».

Посібник розрахований на вчителів закладів загальної середньої освіти, а також учнів, студентів, усіх, хто вивчає історію рідного краю.

УДК 373.5.016:94(477.46)](072)

ЗМІСТ

ПЕРЕДМОВА	5
РОЗДІЛ 1. ВИКЛАДАННЯ КУРСУ «МОЯ ЧЕРКАЩИНА» У ЗАКЛАДАХ ЗАГАЛЬНОЇ СЕРЕДНЬОЇ ОСВІТИ	9
Поняття «край», «рідний край», «мала батьківщина», «Черкащина»	9
Предмет навчального курсу «Моя Черкащина»	12
Джерела з історії рідного краю	17
Основні напрямки краєзнавчих досліджень	19
Краєзнавча підготовка вчителя	24
Учнівські дослідження та їх особливості	27
Форми краєзнавчої роботи в закладах освіти	29
РОЗДІЛ 2 (7 клас). ІСТОРІЯ ЧЕРКАЩИНИ З НАЙДАВНІШИХ ЧАСІВ ДО XVI СТОЛІТТЯ	38
Тема 1. Життя людей на землях краю у давні часи	38
Тема 2. Перші землероби. Часи трипільської культури	42
Тема 3. Скіфсько-сарматський період	47
Тема 4. Землі Черкащини в часи формування східного слов'янства	51
Тема 5. Доба Русі-України (X–XIII ст.)	57
Тема 6. У складі Великого князівства Литовського (XIV – початок XVI ст.)	65
РОЗДІЛ 3 (8 клас). ЗЕМЛІ ЧЕРКАЩИНИ В XVI–XVIII СТ.	71
Тема 1. Землі краю в XVI – першій половині XVII ст.	71
Тема 2. Черкащина в епіцентрі Козацької революції середини XVII ст.	78
Тема 3. Край у період загострення внутрішніх протиріч і Руїни	91
Тема 4. Черкащина у XVIII ст.	106
Тема 5. Особливості культурного розвитку краю	121

РОЗДІЛ 4 (9 клас). «ДОВГЕ ДЕВ'ЯТНАДЦЯТЕ СТОЛІТТЯ»: ЧЕРКАЩИНА КІНЦЯ XVIII – ПОЧАТКУ XX СТ.	125
Тема 1. Соціально-економічний розвиток краю в першій половині XIX ст.	125
Тема 2. Особливості суспільно-політичного життя Черкащини в першій половині XIX ст.	133
Тема 3. Повітові міста Черкащини в середині XIX ст.	139
Тема 4. Аграрна реформа та її наслідки. Промисловий розвиток краю	143
Тема 5. Суспільні течії та рухи у другій половині XIX ст. – на початку XX ст.	161
Тема 6. Культурно-освітнє життя краю	171
 РОЗДІЛ 5 (10 клас). НАШ КРАЙ У 1914 – 1945 РР.	188
Тема 1. Черкащина в роки Першої світової війни	188
Тема 2. Розгортання подій Української революції 1917–1921 рр. на території краю	195
Тема 3. Боротьба за відновлення Української державності на Черкащині	202
Тема 4. Край в умовах утвердження комуністичного тоталітарного режиму (початок 1920-х рр. – 1941 р.)	238
Тема 5. Події Другої світової війни і Черкащина	254
 РОЗДІЛ 6 (11 клас). ІСТОРІЯ ЧЕРКАЩИНИ ВІД 1945 Р. ДО СЬОГОДЕННЯ	276
Тема 1. Повоєнна відбудова. В умовах десталінізації	276
Тема 2. Утворення та розвиток Черкаської області	284
Тема 3. Черкащина в умовах системної кризи СРСР	299
Тема 4. Наш край у період становлення України як незалежної держави (1991–2004 рр.)	307
Тема 5. Черкащина на шляху творення нової України (2005 р. – до сьогодення)	323
 ДОДАТКИ	344
Додаток 1. Хронологічна таблиця основних подій історії рідного краю	344
Додаток 2. Список рекомендованої літератури	363

ПЕРЕДМОВА

Виховання національно-історичної свідомості й патріотичних якостей громадян, передусім молодого покоління, особливої актуальності набуває в умовах повномасштабної війни, яку 24 лютого 2022 року віроломно розпочала Російська Федерація проти України. Сьогодні, у час історичних викликів і загроз, громадянське виховання є питанням національної безпеки й протидії історичним фальсифікаціям та ворожим ідеологічним впливам.

З огляду на це важливим і дієвим виховним засобом виступає пізнання рідного краю в контексті історії України, вивчення його минулого й сучасного, як основи становлення національно свідомої особистості, готової до активної участі в житті держави та захисту її суверенітету й територіальної цілісності. А краєзнавство, як важлива складова сучасної освіти, набуває якісно нового змісту.

Формування ціннісних орієнтирів (самобутність, воля, соборність, гідність) і громадянської свідомості дітей та молоді у сучасних умовах має здійснюватися на прикладах героїчної боротьби українського народу за самовизначення і творення власної держави, ідеалів свободи, соборності та державності від княжої доби, українського козацтва, учасників Української революції 1917–1921 рр. антибільшовицьких повстань і визвольних змагань наступних періодів, учасників дисидентського руху. Також національно-патріотичне виховання дітей і молоді має будуватися на прикладах мужності та героїзму учасників революційних подій в Україні у 2004, 2013–2014 роках, бойових дій на сході України, героїв російсько-української війни.

Для черкашан знання про рідний край і любов до нього наповнюється особливим змістом, адже ми живемо на землі, з якою пов'язано багато вікопомних сторінок історії українського народу, життя і діяльність геніальних постатей України – Богдана Хмельницького і Тараса Шевченка. На цій благосло-

венній землі споконвіку жили мужні і працьовиті люди, захищаючи її від ворога, щиро вболіваючи за її долю.

Черкащина, яку ми окреслюємо адміністративними межами сучасної Черкаської області, багата славною минувиною і самобутнім культурним середовищем. З огляду на історико-географічне розташування у самому центрі України, є усі підстави стверджувати, що Шевченків край завжди уособлював найбільш характерні риси буття українського народу. Тут зароджувалося козацтво, набирали сили і міцніли волелюбні державотворчі традиції, формувалися духовні засади української нації, на основі наддніпрянської і полтавської говірок складалася українська літературна мова.

Вивчення курсу історії рідного краю у закладах загальної середньої освіти сприяє виробленню в учнів уміння самостійно вести дослідницько-пошукову роботу з вивчення проблем регіональної та місцевої історії і є одним із джерел збагачення їх знаннями про минуле і сучасне рідного краю, виховання любові до нього і формування високих громадянських якостей. Ці знання допомагають дітям і молоді усвідомити нерозривну єдність поколінь, зв'язок минулого кожного міста і села з історією усієї держави, відчутти причетність до неї кожної сім'ї і вважати своїм найвищим обов'язком та честю стати гідним спадкоємцем кращих традицій рідного краю – складової частини незалежної України.

Зростання ролі історико-краєзнавчої освіти у час суворих для нашої держави випробувань зумовлює необхідність ґрунтовних і системних знань регіональної історії (історії краю), а також всебічного вивчення й осмислення досвіду практичної діяльності педагогів – організаторів краєзнавчої роботи, вироблення конкретних методичних рекомендацій щодо цього. У пропонованому навчально-методичному посібнику «Моя Черкащина» на основі опрацювання значного масиву історичних джерел, наукової, краєзнавчої та навчально-методичної літератури системно подається матеріал з історії Черкащини від найдавніших часів до сучасності.

За авторським задумом посібник покликаний допомогти педагогічним працівникам, усім, хто займається вивченням минувшини рідного краю, сформуванню цілісного уявлення про його багату на події історію, про наших видатних земляків, які жили, боролися і творили на благо українського народу, про тих, хто сьогодні мужньо боронить нашу державу від ворога. Зміст тем на основі проблемно-хронологічного методу розкриває конкретні події, явища та процеси, що відбувалися на території краю у контексті історії України у цілому.

Висвітлюючи проблеми викладання історії краю та організації історико-краєзнавчої роботи у закладах освіти, автор виходив з того, що ефективно поєднання у ній пізнавальних і виховних функцій можливе лише тоді, коли вона носитиме творчий пошуково-дослідницький характер. А для цього педагог має не тільки чітко усвідомлювати роль і місце краєзнавства у сучасній системі освіти, а й знати його основні дослідницькі напрямки, етапи розвитку. З огляду на це особливо важливою вбачається краєзнавча підготовка вчителів, компетентність і знання ними методологічних особливостей організації науково-дослідної роботи учнів, форм історико-краєзнавчої роботи в освітніх, а також у музейних, архівних установах та науково-просвітницьких закладах.

Навчально-методичний посібник «Моя Черкащина» є другим і доповненим виданням 2006 року, яке використовувалося в освітньому процесі і отримало позитивну оцінку у закладах освіти області. Посібник є складовою частиною реалізації регіонального освітнього проекту «Моя Черкащина» управління освіти і науки Черкаської обласної державної адміністрації, розробленого у відповідності з Концепцією реалізації державної політики у сфері реформування загальної середньої освіти **«Нова українська школа»**.

Зміст і положення посібника відповідають тематиці наукових досліджень Національної спілки краєзнавців України, КНЗ «Черкаський обласний інститут післядипломної освіти педагогічних працівників», історичних кафедр Черкаського національного університету імені Богдана Хмельницького та обласної організації Національної спілки краєзнавців України.

Матеріал посібника викладений в 6 розділах, у першому з яких «Викладання курсу «Моя Черкащина» у закладах загальної середньої освіти» розкривається предмет і завдання курсу історії рідного краю («Моя Черкащина»), дається розуміння понять «край», «рідний край», «Черкащина». У ньому ж сформульовано *методичні рекомендації* щодо організації роботи з вивчення історії рідного краю у закладах освіти, що надає посібнику практичного спрямування.

Кожен із наступних розділів містить матеріали безпосередньо з історії краю, які подаються *для кожного класу окремо* в розрізі тем схваленої для використання в освітньому процесі навчальної програми «Моя Черкащина». Вони передбачають вивчення конкретних подій, явищ, процесів та історичних постатей унікального історичного регіону України – Черкащини і складають хронологічно послідовну систему опанування курсу, яка узгоджується з вивченням історії України за рекомендованими МОН України навчальними програмами закладів середньої освіти для 7–11 класів. У кінці кожної теми вміщено підбірку методичних матеріалів, які вчитель може використовувати у практичній роботі.

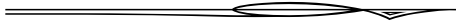
Найбільш важливі поняття, історико-географічні об'єкти, постаті, дати виділені жирним шрифтом чи курсивом. Зручності у користуванні навчально-методичним посібником додає наявність у ньому *QR-коду* з посиланнями на електронну версію, а також після кожного розділу – для переходу на спеціально створений *сайт з матеріалами методичного забезпечення* викладання курсу. Вчитель має можливість самостійно визначати назву теми, перелік питань до кожного уроку залежно від умов організації освітнього процесу, пізнавальних можливостей школярів та класу конкретного закладу освіти.

У *додатках* до посібника вміщено хронологічну таблицю основних дат в історії краю і список рекомендованої літератури та електронних ресурсів.

Автор

РОЗДІЛ 1

ВИКЛАДАННЯ КУРСУ «МОЯ ЧЕРКАЩИНА» У ЗАКЛАДАХ ЗАГАЛЬНОЇ СЕРЕДНЬОЇ ОСВІТИ

**Поняття «край», «рідний край»,
«мала батьківщина», «Черкащина»**

Вивчення історії рідного краю доцільно розпочати зі з'ясування базових краєзнавчих термінів, зокрема терміну «край», який має чимало визначень.

Під терміном **край** ми розуміємо *велику або малу територію – частину держави, яка відрізняється від суміжних характерними для неї рисами й особливостями*. Край, у залежності від того, хто і з якою метою його вивчає, виокремлюється за різними критеріями – фізико-географічними, історико-географічними, етнографічними, економічними та іншими. Як край можна розглядати й одиниці сучасного адміністративного-територіального поділу

Прикладом виокремлення краю за подібністю *фізико-географічних особливостей* можуть бути: зона Змішаних лісів, Лісостеп, Степ, Українські Карпати, Кримські гори, за *історико-географічними* – Правобережна Україна, Західна Україна, Лівобережна Україна, Південна Україна, за *етнографічними* – Середня Наддніпрянщина, Буковина, Волинь, Галичина, Поділля, Покуття та ін.

Оскільки краєзнавство є синтетичною дисципліною і передбачає комплексне вивчення певної території (краю), то при визначенні меж краю краєзнавці найчастіше послуговуються комплексним принципом, що враховує сукупність усіх рис і особливостей. Саме «край» у всій його багатомірності і є об'єктом краєзнавчих студій. Для українців він має особливе значення ще й тому, що складає кореневу основу топоніма «Україна».

В освітньому процесі при вивченні регіональної історії, як правило, увага зосереджується на адміністративно-територіальних одиницях (село, місто, громада, район, область, автономна республіка), знання про які розглядаються комплексно. Саме так організовано вивчення історії рідного краю на Черкащини, де край окреслюється адміністративно-територіальними межами сучасної Черкаської області.

У вузькому сенсі краєм також називають будь-яку місцевість, навіть незначну за розмірами, що тяжіє до якого-небудь географічного об'єкта (міста, річки, урочища тощо).

Поширеним у художній літературі та публіцистиці є вживання словосполучення **рідний край**. Під ним розуміється батьківщина, вітчизна – місце народження тієї, чи іншої людини, у широкому розумінні – земля (країна), що належить певному народові. Термін рідний край позначає землю батьків (предків) людини. Часто має емоційний підтекст, що передає почуття любові і патріотизму.

Близьким за значенням є поняття **мала батьківщина**, яким позначається місце народження людини та проживання її батьків і з яким пов'язана частина життя (дитинство, юність). У сучасних умовах поняття мала батьківщина розглядається як невід'ємна частина великої Батьківщини – України.

Такою малою батьківщиною для усіх нас є **Черкащина**. Це поняття сьогодні вживається не тільки у географічній площині, а й окреслює *адміністративними межами сучасної Черкаської області* ту частину центральної України, де складалося етнічне ядро українства, на основі національного самоусвідомлення визрівали ідеї української державності. Тут складалася самобутня і неповторна духовна та матеріальна культура, формувалися морально-етичні засади нації. Черкаську область від назви обласного центру називають ще Черкащиною.

На сьогодні існує шість версій походження назви «**Черкаси**». Вони сформовані здебільшого на основі лінгвістики і будуються лише на гіпотетичних припущеннях. Найцікавіші версії появи назви міста: 1. «**Люди армії**» – тюркська версія топоніма «Черкаси». Звучить це буквально так: *чир*

киши/чири киси, що в перекладі з тюркської означає «люди армії». 2. «**Воїни**» – іранська версія. В іранських мовах є слово «*tcherikass*», що співзвучне з назвою міста. Дослівно перекладається як «воїн». 3. «**Черкеси**» – черкеська версія, що походить від переселення черкесів на землі Подніпров'я. Багато дослідників піддають цю версію сумніву, тому що немає точної інформації про ці переселення.

З унікальним історичним краєм пов'язано багато вікопомних подій вітчизняної історії, життя і діяльність геніальних постатей України – Богдана Хмельницького і Тараса Шевченка, відомих вчених, письменників, діячів культури, медицини, полководців і організаторів виробництва.

Виокремлення цієї частини України відбулося у 1954 році, коли була утворена Черкаська область. Період існування області став невід'ємною часткою життя абсолютної більшості її жителів, покоління яких народилися та вступили у життя саме тут і які по праву гордяться своєю малою батьківщиною, вкладаючи у це велике і світле поняття глибокий віковичний зміст.

За час існування області Черкащина утвердилася не лише як адміністративно-територіальна одиниця, а й важливий економічний і культурний регіон України зі своїми особливостями господарювання, самобутніми і неповторними рисами побуту і духовності, у основі яких – вікові традиції українського народу.

Нинішньому поколінню черкащан випала велика честь бути учасниками творення сучасної Української держави, втілювати у реальність одвічну мрію нашого народу. З особливою силою відчувається не тільки причетність кожного жителя краю до долі держави, а й велика відповідальність за неї перед суспільством, власним сумлінням і прийдешніми поколіннями. Героїчну сторінку в історію краю вписують наші земляки – учасники російсько-української війни. Навічно залишаться у пам'яті черкащани, що полягли у боях за свободу і незалежність України.

Тож є цілком логічним і виправданим вивчення історії і сучасності Черкащини як самостійної навчальної дисципліни.

З проголошенням і розбудовою України як незалежної, суверенної держави поняття *край, рідний край, мала батьківщина, Черкащина і Україна* збагачуються та наповнюються новим змістом для усіх громадян і є одним із чинників формування у них патріотичних якостей і відповідальності за долю своєї держави.

**Предмет навчального курсу
«Моя Черкащина»**

Вивчення історії рідного краю (регіональної, місцевої історії) є одним із головних напрямів загального краєзнавства і важливою складовою навчального процесу у закладах загальної середньої освіти, а також освітніх закладів інших типів. Основне завдання цієї дисципліни – всебічне і комплексне дослідження історії окремих регіонів у контексті загальної історії України.

Курс «Моя Черкащина» охоплює історичні аспекти різних сфер людського буття – суспільно-політичні, соціально-економічні, культурно-мистецькі та інші. Дослідження історії рідного краю відрізняються від загальноісторичних специфікою організації і методикою пошуку фактичного матеріалу, більшою конкретністю та деталізацією досліджень, можливістю вивчення сучасних процесів безпосередньо по слідах подій, широкого використання місцевих джерел.

Об'єктом досліджень історії рідного краю є як історія Черкащини у цілому, так і окремих населених пунктів, вулиць, підприємств, установ, історико-культурних пам'яток і пам'ятних місць, життя і діяльність відомих людей. При цьому краєзнавчі дослідження можуть мати досить великі тематичні та хронологічні рамки або ж обмежуватись вивченням конкретної тематики та періодів місцевої історії.

Важливо розуміти, що регіональна історія та загальна історична наука взаємозбагачують і взаємодоповнюють одне одного. Адже зрозуміло, що створення фундаментальної історії

нашої держави у всій її локальній різноманітності та специфічних місцевих проявах неможливе без ґрунтового дослідження минулого окремих регіонів. Без глибокого вивчення регіональної та місцевої історії історичні дослідження виглядатимуть надто загальними, абстрактними і недостатньо доказовими, відірваними від конкретно-історичної основи. Водночас без врахування встановлених академічною наукою загальних закономірностей, які зумовлюють історичний розвиток держави, вивчення місцевої історії буде однобічним і може призвести до дослідження вузької, випадкової науково і практично не обґрунтованої тематики.

Цінність краєзнавчих досліджень полягає у тому, що вони з'ясовують регіональні, не підігнані під загальну схему особливості історичного розвитку. Цьому сприяє й *специфічність дослідницької роботи краєзнавців* – широке опрацювання матеріалів особистих архівів громадян; спогадів очевидців; власні спостереження; більша питома вага джерел, що відіграють допоміжну роль у фундаментальних наукових дослідженнях (фотографії, речі, фоно-, аудіо-, відеоматеріали).

Як складова частина історичної науки дослідження історії рідного краю органічно пов'язані з іншими, передусім суміжними, дисциплінами. Такими як *археологія, історична географія, історична демографія, історіографія, джерелознавство, архівознавство, археографія, топоніміка, дипломатика, палеографія, нумізматики, геральдика, генеалогія, ономастика, екологія*.

Виняткова цінність вивчення минувшини краю обумовлена тим, що завдяки цьому загальноісторичний процес простежується крізь призму місцевих подій і явищ, підкреслюючи конкретні риси історичної дійсності, а не підганяючи їх під загальноприйнятні схеми. Важливе завдання при використанні краєзнавчих матеріалів – знати і вміти показати специфічні відмінності свого краю і кожного із його куточків у контексті історії України. Адже у логічному поєднанні загального та місцевого матеріалу і полягає смисл ґрунтового і достовірного знання історії.

Курс «Моя Черкащина» (історія рідного краю) – як комплекс знань – використовується не тільки на заняттях з історії, а й під час вивчення інших навчальних дисциплін з метою наповнення передбачених програмами тем *громадянським, українознавчим* змістом, підсилення програмних положень прикладами з місцевої історії, конкретизації теоретичних узагальнень цікавим краєзнавчим матеріалом, надання фактам і цифрам емоційного забарвлення.

При плануванні своєї роботи вчитель, застосовуючи між-дисциплінарний підхід, планує, під час вивчення яких тем, на яких заняттях він може використати історико-краєзнавчий матеріал і з якою саме метою.

Зокрема, на заняттях з *історії України* можна використати історико-краєзнавчі відомості про найдавніші поселення людини на території краю у межах сучасної Черкаської області, пам'ятки трипільської культури, господарсько-торговельну діяльність у скіфський та інші періоди. Не менш цікавий матеріал вчитель може підібрати про літописні міста краю і їх роль в обороні південних рубежів Русі-України.

При вивченні історії українського козацтва і подій Визвольної війни українського народу середини XVII ст. доцільно розкрити значення Черкас і Канева як осередків зародження козацтва, показати історичні постаті Остафія Дашкевича, Дмитра Вишневецького, Богдана Хмельницького, інших очільників козацтва. Варто також привернути увагу учнів до таких історико-краєзнавчих проблем: історичне «прочитання» *місцевих топонімів*; культура і освіта в краї у різні періоди історії; видатні діячі минулого – вихідці з даної місцевості; перебування в краї відомих людей; земляки – борці за незалежність України; пам'ятні історичні місця; сучасна Черкащина – складова частина України.

На заняттях з *географії* при характеристиці адміністративно-територіального поділу області, доцільно розглянути історію його формування. З'ясовуються історичні аспекти етнічного складу населення краю, його еволюція, причини міграцій, втрати у війнах і під час голоду. Розширенню знань з

економічної географії сприятиме розповідь про історію складання господарського комплексу краю з найдавніших часів, вплив на цей процес природно-географічних умов.

Широкі можливості для використання історико-краєзнавчих матеріалів мають заняття з *української мови і літератури*. Суттєво доповнить програмні теми з мови інформація про історію розвитку та утвердження української мови на території краю. У вправах, завданнях, диктантах і переказах використовуються приклади, приказки, прислів'я із місцевої історії. При вивченні мови даються пояснення етнонімів і топонімів місцевих назв населених пунктів, річок, урочищ тощо, вивчаються особливості формування місцевих діалектів і говірок, їх походження.

Передбачені програмою твори усної народної творчості на заняттях з літератури доцільно доповнити тими, що побутують у даній місцевості. Практикується використання народних творів, записаних учнями і студентами, а також уривків із літописних пам'яток, в яких відображається минувшина краю. Великий виховний потенціал має літературне краєзнавство, знання життя і діяльності письменників-земляків, використання громадянських і патріотичних ідей в їхній творчості.

Давні народні математичні й геометричні знання та міри ваги і довжини, що побутували на території краю у різні часи, можуть бути використані на заняттях з *математики*.

Більш цікавим і змістовним виклад матеріалу на заняттях з *фізики* зроблять повідомлення про місцеві народні прикмети і їх тлумачення сучасною фізичною наукою, народний досвід використання природної енергії на території краю у минулому (вітряки, млини, сукновальні тощо).

Поширені в різні часи на Черкащині народна лікувальна практика, народні знання про людський організм, гігієну тіла і душі, рослини і тварини як прогностики погоди доповнять програмні теми на заняттях з *біології*. Слід також повести мову про лікарські трави у даній місцевості, їх збереження і примноження, наголосити на необхідності дотримання природоохоронного законодавства.

На заняттях з *музики* цілком вмотивованим буде звернення до народних мелодій рідного краю і використання їх у творах самодіяльних та професійних композиторів. При цьому варто розповісти про відомі художні колективи краю – Черкаський державний академічний заслужений український народний хор, ансамбль «Росава», тріо бандуристок «Вербена», самобутні колективи у районах і громадах.

Козацькі традиції – загартування організму, народні ігри, забави і змагання, що побутували на території краю, використовуються на заняттях з *фізкультури*. Особливий інтерес викликають розповіді про українського богатира, уродженця Черкащини Івана Піддубного, черкащан-олімпійців.

Навчально-виховна функція вивчення історії рідного краю проявляється також у *самостійному опрацюванні* учнями історичних джерел і наукової літератури, підготовці презентацій, доповідей і повідомлень на основі зібраних матеріалів чи записів очевидців.

Педагог повинен мати струнку *систему подачі знань з історії краю* у певній послідовності й наступності. Цьому може сприяти групування матеріалу блоками відповідно до структури курсу «Моя Черкащина». Крім цього краєзнавчі матеріали можуть групуватися за хронологічним або комплексним принципом. Систематизовані матеріали оформляються у *тематичні електронні підбірки* відповідно до тем занять. Банк такої інформації може скласти основу своєї рідної хрестоматії для вчителя, а також розміщений у освітніх інтернет-мережах.

Маючи такий чи подібний систематизований історико-краєзнавчий матеріал, педагог може успішно доповнювати теми занять, формуючи в учнів патріотичні почуття і громадянську позицію. При цьому застосовуються не тільки словесні (розповіді, бесіди, лекції, повідомлення), а й інші дидактичні методи – використання історичних та літературних джерел, демонстрації презентацій, пошуку, дискусії тощо. Неодмінною умовою є доступність підібраних вчителем матеріалів відповідно до вікових особливостей учнів, їх емоційність, переконаність.

Стає доброю традицією розпочинати новий навчальний рік уроками і лекціями, присвяченими Україні. Їх теми різноманітні, але суть і мета єдині – утвердження української державності, виховання громадянського патріотизму і готовності відстоювати свободу і територіальну цілісність нашої держави. Значно підсилить пізнавально-виховну функцію перших занять використання матеріалів з історії Черкащини.

Джерела з історії рідного краю

При дослідженні історії рідного краю використовуються різноманітні історичні джерела: речові, усні, писемні, лінгвістичні, етнографічні та інші.

Найдавнішим видом *речових джерел*, які використовуються у краєзнавчих дослідженнях, є *археологічні матеріали*. Людство існує близько трьох мільйонів років і його дописемна історія, що вивчається тільки за археологічними даними, складає близько 99 %. Основними типами археологічних пам'яток є поселення і поховання.

Варто мати на увазі, що археологія не сумісна з любительством, оскільки розкопана без участі фахівця пам'ятка вже назавжди втрачається для науки. Тому розпочинати археологічні роботи можна лише при наявності спеціального дозволу – «Відкритого листа», який видається відповідною науковою установою керівнику експедиції (обов'язково фахівцю) з умовою ведення документації і складання за наслідками розкопок наукового звіту. Будь-які розкопки чи земляні роботи на території археологічних пам'яток без «Відкритого листа» є злочинними і караються відповідно до чинного законодавства.

Своєрідним видом речових джерел є *пам'ятки архітектури* (дерев'яні храми, кам'яне зодчество – культові та житлові споруди, замки, фортеці та інші будівлі).

Важливе значення для вивчення історії рідного краю мають *образотворчі джерела* (старовинні гравюри, малюнки, картини із зображенням міст, монастирів, історичних персонажів, побутово-господарських сцен).

Особливе значення для історико-краєзнавчих досліджень мають *фотоматеріали* – чудовий документальний матеріал за допомогою якого можна з'ясувати різні обставини історичних подій і явищ, вивчати особливості побуту, одягу, зовнішності представників різних верств населення. Фотоматеріали мають значення для дослідження архітектури, планування, реставраційної справи тощо. Значний інтерес краєзнавців викликають поштові фотолистівки минулого. У дослідженні сучасності набувають все більшого значення *кіно- і відео-матеріали, аудіозаписи*.

Окремою групою речових джерел є *історико-меморіальні пам'ятки* (споруди, інші об'єкти, що пов'язані з історичними подіями – земляні вали, дерева, машини, господарська та військова техніка тощо).

Основну частину знань про минуле краю дають *писемні джерела*. Всі вони без винятку до середини XVI ст. (до початку книгодрукування) – *рукописи*. Серед писемних краєзнавчих джерел розрізняють оригінали і копії. Діляться на актові матеріали і оповідні пам'ятки. *Актіві матеріали* – джерела, що є наслідком діяльності різних установ, організацій і офіційних осіб, що функціонували на території краю в минулому або мали безпосереднє відношення до місцевих подій (грамоти, угоди, протоколи, циркуляри, накази, статистичні дані, стенограми, юридичні документи, прибутково-витратні книги тощо). До *оповідних пам'яток* відносять літописи, мемуари, спогади, щоденники, листи, записки, публіцистичні, економічні, літературні та інші твори.

До важливих краєзнавчих джерел можна віднести *усні джерела* (билини, народні пісні, історичні думи, перекази, легенди, казки, прислів'я, приказки тощо), *лінгвістичні джерела* (дані з історії розвитку мови, місцеві топоніми та інші особливості), *етнографічні* (відомості про особливості місцевого побуту, звичок людей, обрядовості).

Всі перелічені види джерел можна розглядати й в іншій класифікації: архівні, музейні, опубліковані, не опубліковані та ін.

Основні напрями краєзнавчих досліджень

У багатогранному спектрі історико-краєзнавчих пошуків умовно можна виділити такі основні напрями досліджень історії рідного краю:

- історіографія історичного краєзнавства;
- історія населених пунктів;
- життя і діяльність відомих земляків та людей, причетних до історії краю;
- визначні події, явища і процеси, що відбувалися на території краю;
- історія окремих колективів (підприємств, навчальних закладів, культурно-мистецьких, медичних та інших установ) та галузей;
- історико-культурні пам'ятки;
- комплексні дослідження (область, район, територіальна громада, населений пункт).

Історія населених пунктів (міст і сіл) має надзвичайно важливе науково-пізнавальне і виховне значення. Адже у населених пунктах з найдавніших часів жили, працювали і творили історію люди. Міста завжди були осередками освіти і культури, відігравали важливу роль у розвитку економіки краю і держави, забезпечували їх обороноздатність. Саме населені пункти були і залишаються своєрідними точками опори у історичному просторі людського буття.

На території України понад 30 тисяч великих і малих міст і сіл. У їх числі понад 800 міст, селищ міського типу, яким минуло понад 300 років. Крім того, в Україні понад 5000 сіл, яким теж понад 300 років.

Згідно українського законодавства місто, селище чи село, яке зберегло повністю або частково свій історичний ареал з об'єктами культурної спадщини і пов'язані з ними розпланування та форму забудови, типові для певних культур або періодів розвитку, вважається історичним населеним місцем і заноситься до *Списку історичних населених місць України*. Серед них – населені пункти Черкащини: Черкаси, Городище, Звенигородка, Золотоноша, Кам'янка, Канів, Корсунь-Шев-

ченківський, Лисянка, Сміла, Стеблів, Тальне, Умань, Чигирин.

Важливого значення набуває вивчення минулого таких міст, що мають свою унікальну багатовікову історію. Зокрема, міста нашого краю *Канів і Корсунь* (Корсунь-Шевченківський) були засновані ще в епоху Русі-України. *Чигирин* був столицею Української козацької держави середини XVII століття, а значна кількість населених пунктів краю була у цей час центрами полків і сотень.

З багатьма населеними пунктами Черкащини пов'язані інші визначні події вітчизняної історії, життя і діяльність відомих державних, політичних і культурних діячів України. У населених пунктах краю зосереджено чимало цінних пам'яток історії, археології, архітектури та містобудування різних епох, значна частина яких ще не досліджена.

Особливої уваги вимагає дослідження зниклих населених пунктів. Маються на увазі не тільки літописні та інші поселення і міста давніх епох, а й міста пізнішого часу – Бужин, Крилів. Окремим напрямком є дослідження поселень, що зникли з географічної карти краю у XX столітті. Одні з них згоріли у полум'ї революцій і війн, інші опустіли як «неперспективні» або ж були затоплені водами Кременчуцького водосховища, чи ліквідовані під час розбудови промислових зон. Слід пам'ятати, що кожне таке селище, село і невеликий хуторець були не лише маленькою позначкою на карті, а, передусім, певним духовним середовищем, де народжувалися, жили і працювали наші предки, створюючи матеріальні і культурні цінності рідного народу.

Вивчення життя і діяльності відомих земляків і людей, причетних до історії краю, займає важливе місце у краєзнавчих дослідженнях. Широкі можливості для цього має Черкащина, де народилися і з якою пов'язано багато імен славних представників українського народу, які жили і творили в ім'я України, щиро вболівали за її долю і майбутнє.

Черкаський край є *батьківщиною багатьох відомих усьому світові людей*, серед яких – видатний державотворець і

політичний діяч Богдан Хмельницький і велет духу українського народу Тарас Шевченко; класики української літератури Іван Нечуй-Левицький, Михайло Старицький; письменники Сергій Єфремов, Михайло Драй-Хмара; композитори Семен Гулак-Артемівський і Кирило Стеценко; хореограф Василь Авраменко; художники Іван Падалка та Іван Іжакевич; вчені: філософ Памфел Юркевич, хімік Олександр Бах, економіст Сергій Подолинський, помолог Лев Симиренко, вчений-енциклопедист Михайло Максимович, український богатир Іван Піддубний, діячі Української революції 1917–1921 рр. Сергій Шелухін, Андрій Лівіцький, Федір Матушевський, Михайло Білинський, Федір Швець, борець за незалежність України В'ячеслав Чорновіл та багато інших.

Неповторна природа краю, її люди давали творчу наснагу Григорію Сковороді, Марку Вовчок, Миколі Лисенку, Адаму Міцкевичу, Івану Котляревському, Агатангелу Кримському, Іллі Мечнікову. У Черкасах жив і працював «витель молоді української поезії» Василь Симоненко, лунав неповторний голос Раїси Кириченко.

Створення життєписів відомих земляків, популяризація їх життя і діяльності набуває особливого значення у справі громадянського виховання підрастаючого покоління, оскільки життєвий шлях кожного з них є реальним, а не абстрактно-теоретичним прикладом громадянина, уособлюючого такі риси як патріотизм, відданість і чесність в служінні своєму народові.

Тому позитивний герой – вірець для наслідування молодими громадянами держави, має перебувати у центрі краєзнавчих досліджень. У далекому і близькому минулому, у кожному місті і селі завжди були і є люди з високою відповідальністю за долю своєї Вітчизни і краю, для яких найвищою метою була турбота про благо народу, готовність відстоювати його інтереси. Не слід обмежуватися дослідженням біографій лише масштабних постатей уродженців нашого краю, а й шукати і висвітлювати життєвий шлях менш відомих, нерідко незаслужено забутих, земляків, які багато зробили для нашої держави.

Це стосується і сучасників, які чесно трудяться, проявляють ініціативу і безкорисливість, вносять вагомий внесок в становлення і утвердження України як правової, демократичної, соціальної держави.

Особливої уваги потребує збір матеріалів і увічнення пам'яті земляків, які полягли на полі бою, героїчно захищаючи у лавах Збройних сил України свободу і незалежність нашої держави у російсько-українській війні. Слід висвітлювати участь жителів краю у волонтерському русі,

Визначні події, явища і процеси, що відбувалися на території краю, завжди давали невичерпний дослідницький матеріал для краєзнавчих пошуків, допомагаючи краєзнавцям ґрунтовно і всебічно з'ясувати особливості минувшини свого регіону у контексті загальної історії України. Цей напрямок історико-краєзнавчих студій органічно поєднується з вивченням історії міст і сіл, життя і діяльності відомих людей краю. Тематична спрямованість і хронологічні межі таких досліджень надзвичайно широкі. Адже з найдавніших часів територія сучасної Черкащини перебувала в епіцентрі багатьох подій вітчизняної історії.

Широко відомі *Межирицька* (20–15 тис. років до н.е.) та інші стоянки первісних людей, унікальні пам'ятки трипільської культури. Є на Черкащині понад 100 городищ, поселень і курганних могильників скіфської епохи. Вартовими південного порубіжжя Русі-України були Корсунь, Канів, Родень, Воїнь. Її досі вражають своєю величчю *Змієві вали* – унікальні земляні укріплення, що захищали подніпровські землі від кочівників.

І в подальшому на території краю розгорталася багато героїчних і трагічних подій, що є невід'ємною частиною історії українського народу. Саме звідси бере свої витoki українське козацтво, тут визрівали ідеї свободи, незалежності і державотворення, розгоралася полум'я Визвольної війни під проводом Богдана Хмельницького, який народився на Чигиринщині, а сам Чигирин був столицею Української козацької держави.

Черкащина була ареною національно-визвольного руху XVIII ст., відомого під назвою *Коліїщина*. Ватажками його

були уродженці нашого краю Максим Залізник, Іван Гонта, Йосип Шелест. Край став одним із осередків повстанського руху в добу *Української революції 1917–1921 рр.*, події, пов'язані з відновленням української державності. Залишився у пам'яті нащадків сплеск національного відродження 1920-х, трагічні сторінки примусової колективізації, Голодомору 1932–1933 рр. і сталінські репресії. На території Черкащини відбулася одна з наймасштабніших операцій Другої світової війни – Корсунь-Шевченківська битва.

Історія окремих колективів і галузей є своєрідним літописом промислових, сільськогосподарських, транспортних, будівельних та інших підприємств і виробничо-технічних об'єднань, закладів, установ і організацій різного профілю. Передбачає встановлення на документальній основі часу заснування, дослідження основних етапів становлення і розвитку, відображення найбільш значимих сторінок біографії окремих колективів, а також галузей. При цьому широко використовуються фотоматеріали, копії документів, листи, спогади, газети, речові пам'ятки, матеріали музейних експозицій.

Історія окремих колективів і галузей подається у тісному взаємозв'язку з висвітленням життя і діяльності відомих людей – безпосередніх учасників і творців трудової чи творчої біографії колективу, історії міст і сіл, де вони знаходяться. У полі зору краєзнавців мають бути не тільки об'єкти з багаторічною історією, а й виробничо-підприємницькі структури, створені в сучасних соціально-економічних умовах, їх місце у реформуванні та виведенні із кризи вітчизняної економіки.

Вивчення, охорона та використання пам'яток історії і культури є важливим напрямком історико-краєзнавчих досліджень. Наш край багатий пам'ятками археології, історії, архітектури і містобудування, монументального мистецтва. Вони розкривають найвидатніші події в історії Черкащини. На території Черкаської області розташовано 9266 пам'яток історії і культури, які перебувають на державному обліку, з них 85 – національного значення.

Краєзнавча підготовка вчителя

Важливою умовою викладання історії рідного краю є краєзнавча підготовка вчителя, яка передбачає не тільки ефективне використання ним матеріалів з історії рідного краю у процесі навчання і залучення учнів до краєзнавчих пошуків, а й особистої його участі у науково-дослідницькій та просвітницькій роботі. Краєзнавча підготовка педагога здійснюється у теоретичному і методичному плані.

Теоретична підготовка, як правило, розпочинається з вивчення джерел отримання інформації з історії рідного краю – речових, писемних і усних. Писемні джерела складають основу джерельної бази вивчення історії рідного краю. Тому вчителю, передусім, необхідно ознайомитися з науково-популярною краєзнавчою і науковою літературою, розміщеною *в електронних ресурсах*, фондах бібліотек, архівів і музеїв.

Електронні ресурси на сьогодні утвердилися не тільки як дієвий засіб масової інформації, а й стали джерелом дослідження історії. На веб-сайтах, тематичних сторінках в інтернет-мережі та інших носіях цифрової інформації розміщуються матеріали з історії рідного краю. Чимало потрібної інформації можна знайти, зокрема, на сайтах державного архіву Черкаської області, обласної організації Національної спілки краєзнавців України («Краєзнавча Черкащина»), депозитаріях обласних бібліотек, обласного краєзнавчого музею та історико-культурних заповідників. При вивченні сучасності доцільно знайомитися з інформацією на сайтах органів влади та місцевого самоврядування, культурно-мистецьких, освітніх та спортивних закладів.

Сучасний освітній процес немислимий без формування активної та відповідальної громадянської позиції вчителя, впровадження ним на практиці елементів *медіаграмотності та технологій критичного мислення*. Розвиткові цифрової грамотності, зокрема, сприяє використання хмарних технологій, технології BYOD, інструментів learning-навчання, VR(HP)-технологій, LearningApps.org.

Професійному зростанню, підвищенню педагогічної майстерності та впровадженню передового досвіду допоможе вчителів платформа «Всеосвіта». На ній можна підвищувати кваліфікацію за допомогою вебінарів, курсів, семінарів, створювати авторські тести, реєструвати учнів на олімпіади та конкурси, завантажувати безкоштовні методичні матеріали з онлайн-бібліотеки, творчі розробки для учнів будь-якого віку, вести персональний блог тощо.

Водночас варто взяти до уваги, що на сьогодні значна частина краєзнавчих видань ще *не мають електронних аналогів* і не занесені до репозитаріїв книгозбірень, тож необхідно приділити увагу ознайомленню з фондами шкільних, сільських, міських та інших бібліотек і наявною в них краєзнавчою літературою.

Список рекомендованої літератури (включаючи електронні ресурси) підбирається для самостійної роботи учнів при підготовці до уроків, презентацій, рефератів чи повідомлень. Варто продумати можливість використання матеріалів експозицій, фондів місцевих та обласного краєзнавчих музеїв, а також архівів.

Важливе місце у підборі краєзнавчого матеріалу для використання його під час занять (передусім з історії України) та позакласних заходів займає *складання бібліографії* та формування *електронного інформаційно-довідкового банку* з історії рідного краю до конкретних тем уроків (документи, наукові статті, ілюстрації тощо). У процесі опрацювання літератури матеріали з історії краю можна відбирати за такими основними розділами: суспільно-політичне життя; національно-визвольні рухи; соціально-економічний розвиток; культура і освіта; відомі люди краю та за іншою визначеною вчителем тематикою.

Пошуки краєзнавчого матеріалу здійснюються вчителем впродовж усієї роботи в школі. Суттєвою допомогою у цій справі є бібліографічні довідники та каталоги бібліотек, насамперед обласної універсальної імені Тараса Шевченка та її *краєзнавчого відділу*, де в систематизованому порядку вказані книги, журнальні і газетні статті історико-краєзнавчого змісту.

Зручними для користування є анотовані реєстри фондів *державного архіву Черкаської області* за якими можна виявити необхідні матеріали. У фондах архіву зосереджено значний масив документів кінця XVIII – початку XXI століття. Робота з архівними документами допоможе не тільки зібрати цікавий фактичний матеріал з історії Черкащини, але й у переконливій формі викласти учням його зміст. Документальні матеріали підвищують інтерес школярів до історії краю і держави, спонукають їх до самостійних досліджень.

Багато цікавого краєзнавчого матеріалу знайдуть освітяни в обласних, міських та районних газетах, які зберігаються в архівах та бібліотеках. З оцифрованими копіями газет України з початку XX століття можна ознайомитися в електронному архіві «*Архів української періодики*». Водночас слід критично опрацьовувати сайтові та газетні матеріали, оскільки вони нерідко відображають суб'єктивні точки зору авторів.

Краєзнавча підготовка вчителя та викладача передбачає також використання *ілюстративно-демонстраційних матеріалів* – фотографій, малюнків, схем, історико-краєзнавчих карт, діаграм, відеоматеріалів, на основі яких формуються тематичні презентації до уроків та позашкільних заходів. Особливо це важливо при дистанційному навчанні.

Виступаючи у ролі організатора краєзнавства у закладі освіти, вчитель, передусім, сам повинен володіти *дослідницьким методом* і методикою навчання учнів елементам дослідницької роботи. Виходячи з цього, він має знати: основні джерела з історії краю, методи їх вивчення і використання у освітньо-виховній роботі; основні проблеми сучасної історичної та інших соціально-гуманітарних наук; проблеми місцевої археології, етнографії, топоніміки та ін.; особливості учнівських досліджень з краєзнавчої тематики.

Учнівські дослідження та їх особливості

Учнівські дослідження мають свою специфіку, оскільки більшість загальних краєзнавчих проблем і конкретних об'єктів залишається мало вивченими. Основні напрями краєзнавчих пошуків школярів у цілому визначаються змістом навчальних програм.

Молодий дослідник історії краю не завжди має текст, який розкриває минуле і сучасне рідного міста, села, підприємства, школи, вулиці. Він сам повинен взяти участь у його складанні, відвідавши з дослідницькою метою архів, музей, бібліотеку, конкретне підприємство, зустрітися з старожилами, ґрунтовно попрацювати з електронними ресурсами, науковою літературою, газетою, документами, поспілкуватися з очевидцями подій, тобто включитися у справжню науково-дослідницьку роботу.

Значення такої роботи полягає насамперед в тому, що вона вимагає самостійного пошуку, який підпорядковується досягненню двох головних завдань: педагогічного – залучення учнів до власне дослідницької діяльності з подальшим використанням матеріалів в освітньому процесі; наукового – всебічного вивчення краєзнавчої теми. Щоб забезпечити виконання поставлених перед учнівськими дослідженнями завдань при їх організації варто дотримуватися певної послідовності і системності. Для цього доцільно скористатися таким *примірним планом роботи* учня під керівництвом педагога:

1. Вибір краєзнавчої теми, обґрунтування її актуальності; визначення мети дослідження.

2. Складання, обговорення і прийняття плану роботи з постановкою конкретних дослідницьких завдань і орієнтовних термінів їх виконання.

3. Визначення форм, методів і прийомів роботи з електронними ресурсами, науковою літературою, архівними документами. Крім цього звертається увага на методика записів спогадів, їх документальне оформлення, а також на методика можливого збору матеріалів за допомогою технічних засобів (фотографування, аудіо запис, відео зйомка, сканування).

4. Формування програми збору краєзнавчих матеріалів в науково-освітніх установах (бібліотеках, музеях, архівах), а також розробка запитальників, пам'яток, анкет для опитування під час екскурсій, експедицій, походів.

5. Робота з електронними ресурсами, в бібліотеках з науковою літературою, публікаціями преси. Виявлення матеріалів з теми дослідження.

6. Опанування навиками роботи в архівах, виявлення та опрацювання документальних архівних джерел з теми дослідження.

7. Зустрічі з учасниками історичних подій на території краю, очевидців, ветеранів, старожилів та записи і документування їх спогадів та розповідей. При цьому слід враховувати суб'єктивний характер мемуарних джерел і те, що людська пам'ять не найнадійніше джерело знань.

8. Наукова оцінка і систематизація зібраних матеріалів, їх поетапне опрацювання відповідно до розробленого плану. Підсумки роботи над окремими розділами чи у цілому над обраною темою можуть скласти основу: однієї або кількох публікацій у науковому виданні чи пресі; презентації, реферату; доповіді, повідомлення на конференції; видання рукописної книги; проведення тематичного вечора; створення стенда, вітрини, розділу експозиції краєзнавчого музею чи краєзнавчого куточка у своєму закладі освіти.

Найкращі учнівські наукові роботи можуть бути представлені на конкурс, який щорічно проводиться обласним відділенням Малої академії наук України у секції «Історичне краєзнавство», а також у секціях «Етнографія» та «Археологія», на різноманітні обласні та Всеукраїнські конкурси учнівських наукових робіт. При цьому особливу увагу слід звернути на повноту розкриття досліджуваної теми, правильне оформлення роботи, аргументований і впевнений її захист.

Форми краєзнавчої роботи в закладах освіти

Як показує досвід, використання краєзнавчого матеріалу на уроках історії, а також географії, літератури та інших предметів сприяє поглибленню знань і громадянському вихованню учнів у тому випадку, коли це сполучається з добре продуманою і системною позакласною і позашкільною краєзнавчою роботою, яка ділиться на масову, групову (гурткову) та індивідуальну. Найбільш поширеними і доступними є масова і групова форми краєзнавчої роботи, які тісно пов'язані одна з одною і часто переплітаються.

Масова краєзнавча робота включає в себе: тематичні вечори, олімпіади, вікторини, конференції, клуби, круглі столи, конкурси, створення в навчальних закладах краєзнавчих куточків, кімнат і музеїв, зустрічі з учасниками і очевидцями історичних подій, краєзнавчі ігри тощо.

Тематичний історико-краєзнавчий вечір ставить за мету різноманітними художніми засобами допомогти емоційному сприйняттю присутніми змісту і значення історичної події, факту, явища.

Тематика історично-краєзнавчих вечорів різноманітна: «Край, у якому ти живеш», «Шляхами козацької слави», «Батьківська нива», «Земля любить працьовитих», «Що в імені твоїм...», «Нашому роду нема переводу», «Герої не вмирають» та ін. Особливість вечора полягає у тому, що, поряд з різноманітним жанром, у ньому витримується тематична спрямованість як доповіді (повідомлень), так і художньої частини.

За методом проведення історико-краєзнавчі вечори можна поділити на такі види: кіновечір, вечір доповідей (повідомлень), вечір-монтаж, вечір мандрівок, вечір ігор і загадок, вечір-звіт, вечір зустрічей тощо.

Кіновечер передбачає демонстрацію кінофільмів, відеофільмів, презентацій краєзнавчого змісту у супроводі коротких коментарів педагогів, учнів, студентів чи інших учасників вечора. Основні вимоги до коментарів – лаконічність, яскравість, насиченість цікавими матеріалами, образність та емоційність викладу.

Історико-краєзнавчі монтажі розкривають тему за допомогою коротких речівок, декламації, музики, пісні, показу ілюстрацій тощо. Цінність вечора-монтажу полягає у тому, що у його підготовці і проведенні бере участь велика кількість учнів.

Популярністю користуються *вечори-мандрівки*. Для них заздалегідь вибирається маршрут, визначаються об'єкти вивчення. Маршрутами мандрівок може бути маршрут майбутнього походу, експедиції, а об'єктами – міста, села, історико-культурні пам'ятки. Підбираються групи учнів (2–3 особи) для підготовки матеріалу про ці об'єкти. Їх виступи можуть супроводжуватися тематичними слайд-шоу, музично-пісненими перебивками і набувати форми розповіді людей, що нібито щойно повернулися з подорожі.

Вечори мандрівок мають не тільки велике пізнавальне значення, а й вчать учнівську молодь доказово, літературно грамотно і логічно викладати свої думки.

Вечори ігор і загадок на місцевому матеріалі емоційно насичені й добре сприймаються присутніми. Важливо, щоб на цих вечорах використовувалися поряд з опублікованими іграми і загадками й придумані самими учнями. На таких вечорах широко використовуються вікторини, які допомагають створювати цілісне уявлення про конкретну тему з історії краю. Бажано кросворди, чайнворди заготовити заздалегідь і виводити їх на екран.

Виняткове пізнавально-виховне значення мають вечори, присвячені ювілейним датам навчальних закладів, установ, підприємств, сіл і міст, відомих людей краю. Цінність їх – у масовості краєзнавчої роботи, залученні до участі в них значної кількості учнів, вчителів, місцевих жителів.

Олімпіади проводяться з метою підведення підсумків історико-краєзнавчої роботи у навчальному закладі, громаді, районі, області і є своєрідним змаганням щодо знань учнями історії краю, міста, села. Олімпіади допомагають узагальнити і поширити передовий досвід роботи з вивчення історії краю, збору і оформленню краєзнавчого матеріалу, створенню краєзнавчих музеїв, проведенню походів та експедицій.

Історико-краєзнавчі конференції можуть бути науково-практичними і читацькими. перші мають чітко сформульовану актуальну тему і як правило, за підсумками певного періоду дослідницької роботи гуртка, товариства, за наслідками походу чи експедиції, або ж присвячуються важливій, історичній даті. У процесі підготовки до неї учні використовують широке коло джерел. Характерна риса конференції як форми навчання – підготовка і читання учнями доповідей, рефератів, повідомлень. Окрім навиків дослідницької роботи, вони опановують культуру дискусії, уміння публічного виступу.

Позитивно себе зарекомендували читацькі конференції і обговорення книг з історії краю. Обговорення відбувається за планом, який заздалегідь повідомляється учасникам: 1. Біографічні дані про автора книги. 2. Використані джерела при написанні книги. 3. Чим книга приваблює читача? Обговорення може проводитись у формі диспуту, бесіди, коротких рецензій або повідомлень із використанням слайдів.

Історико-краєзнавчий музей при закладі освіти є важливим освітньо-виховним осередком і будує свою роботу на основі Положення про музей при закладі освіти.

Вивчення минувшини рідного краю немислиме без збору пам'яток, документів і матеріалів. Як з наукової, так і з педагогічної точки зору експедиція, похід чи робота краєзнавчих гуртків і об'єднань значно втрачає свою цінність, якщо вони не планують збору матеріалів для колекцій. А колекціонування, у свою чергу, потребує створення музею.

Сьогодні у багатьох закладах освіти виникли куточки, *музейні кімнати та музеї історії населених пунктів*, історичних подій на території Черкащини, відомих людей краю, створюються кімнати захисників України, обладнуються шевченківські світлиці. Музей освіти Черкащини створено у Черкаському інституті післядипломної освіти педагогічних працівників.

Музеї при закладах освіти набули широкого визнання. Даючи учням навички дослідницької роботи, активізуючи їх творчу діяльність, вони водночас сприяють патріотичному вихованню підрастаючого покоління.

Найчастіше у закладах освіти організуються краєзнавчі музеї багатопрофільного або комплексного характеру, що дає широкі можливості для комплексного вивчення краєзнавчих об'єктів, історії краю і в зборі матеріалів. Комплексні музеї є навчально-матеріальною базою для викладання кількох навчальних дисциплін.

Основні етапи створення музею. Всю організаційну і пошуково-дослідницьку роботу зі створення музею у закладі освіти умовно можна розділити на кілька етапів:

1. Формування думки про необхідність організації музею. Щоб пробудити інтерес і бажання до створення музею, педагог організує зустрічі з відомими людьми краю, проводить екскурсії і походи історичними місцями, читання мемуарної і краєзнавчої літератури, місцевих газет.
2. Теоретична і методична підготовка юних краєзнавців до пошукової музейно-краєзнавчої роботи.
3. Підготовка допоміжного матеріалу для пошукової роботи: запитальників, анкет, таблиць тощо; визначення термінів виконання завдань, організація пошукових груп, розподіл тем (завдань).
4. Організація практичної діяльності зі збору речових пам'яток, друкованих, рукописних та інших документів і матеріалів. Комплектування основних і допоміжних фондів музею.
5. Науково-методичне опрацювання зібраного матеріалу, визначення його достовірності та історичної цінності.
6. Розробка плану експозиції, її побудова, організація архіву, обліку і зберігання предметів основного фонду. Складання плану роботи музею. Відкриття музею.

Щодо обліку і зберігання музейних фондів, то з цього питання доцільно проконсультуватися у фахівців – працівників державних, або давно діючих громадських музеїв.

Створюючи музей, не слід захоплюватися простим збиранням експонатів. Потрібно прагнути, щоб в основі створення музею і його роботи була пошуково-дослідницька діяльність учнів з вивчення минувшини села, міста, регіону. Завжди можна знайти недосліджені проблеми, які зацікавлять учнів і будуть відображені в експозиції.

З відкриттям музею розпочинається один із важливих напрямків його діяльності – проведення екскурсій. Музей можна відкривати лише тоді, коли не тільки оформлені експозиції, але й підготовлені екскурсоводи.

Групові форми позакласної краєзнавчої роботи – гуртки, товариства, екскурсії, експедиції, лекторії, випуск рукописних збірок.

Історико-краєзнавчий гурток. Його робота здійснюється у двох напрямках: 1) теоретичному (бесіди, лекції, доповіді, конференції, вікторини, самостійні роботи); 2) практичному (екскурсії, походи, експедиції, практикуми в музеї, архіві, бібліотеці). Особливо привабливою для гуртківців є самостійна робота з виявлення, пошуку і збору краєзнавчих матеріалів.

План роботи історико-краєзнавчого гуртка може складатися з врахуванням: а) найскладніших питань навчальної програми; б) питань програми, які не були всебічно розглянуті на заняттях; в) проблеми програми, які не розглядалися на заняттях; г) проблеми, які не передбачені навчальною програмою.

Краще складати річний план роботи гуртка, обов'язково включаючи час літніх і зимових канікул. Крім власне гурткових завдань, в плані відображаються різні заходи (зустрічі, екскурсії, вечори, конференції, оформлення музеїв і музейних кімнат тощо). Робота гуртків закінчується підсумковим заняттям, яке може проводитись у формі вечора – звіту або конференції.

Історико-краєзнавче товариство (клуб) нерідко утворюється на базі гуртків. Товариство і клуб є вищою формою позакласної краєзнавчої роботи у школі, яка будується на засадах учнівського самоуправління. У багатьох випадках вони мають своє гасло, статут, членські квитки, значки, емблему, прапор і форму.

Керівним органом товариства є загальні збори (конференція), які обирають раду (правління), редакційну колегію, а при необхідності – скарбника і ревізійну комісію. Загальне зібрання затверджує план роботи товариства, заслуховує звіти секцій, вирішує питання про прийом нових членів. Рада (правління) зі свого складу обирає голову (президента), заступників (віце-президентів), які відповідають за роботу різних тематичних напрямків (секцій, комісій) товариства.

Товариство (клуб) найчастіше організовується у тих закладах освіти, де краєзнавством займаються вчителі суміжних дисциплін, а його зміст має комплексний характер. Тому у товаристві чи клубі знаходять собі заняття до душі учні з різними уподобаннями. Товариство може мати секції (комісії), які зосереджують свою увагу на конкретних проблемах історії краю, які визначаються за тематичними, хронологічними, територіальними та іншими критеріями.

Екскурсія (від лат. *excursio* – прогулянка, поїздка) – це організований вихід учнів за межі школи для відвідування музеїв, пам'ятних місць, виставок, підприємств, спостереження явищ природи тощо. Конкретними об'єктами для історико-краєзнавчих екскурсій можуть бути місця, де відбувалися знаменні події; вулиці і площі міста; окремі приміщення і споруди, пов'язані з історичними подіями, у тому числі фортеці, вежі, мости; пам'ятники на честь визначних подій; експозиції державних і громадських музеїв, історико-культурні заповідники, картинні галереї, постійні і тимчасові виставки.

При виборі об'єктів для проведення екскурсій необхідно враховувати їх пізнавальну-виховну цінність, популярність, художній рівень, місце знаходження. Методика організації

екскурсії передбачає: 1) оголошення вчителем мети екскурсії; 2) вступна бесіда екскурсовода; 3) пересування за маршрутом екскурсії й ознайомлення з об'єктами з поясненнями екскурсовода; 4) питання й коментарі вчителя (якщо він сам не є екскурсоводом); 5) врахування вікових і психологічних особливостей учнів, їх підготовленості до засвоєння інформації і можливого фізичного навантаження; 6) розробка загальних та індивідуальних завдань учасникам екскурсії; 7) ознайомлення з правилами поведінки і технікою безпеки при відвідуванні виробництва або природних об'єктів; 8) оформлення необхідної документації (наказ керівника навчального закладу, у якому вказується мета екскурсії, контрольні строки, поіменний список учасників і керівник екскурсії; 9) форми підведення підсумків (вечір, конференція, організація виставки зібраних матеріалів, щоденників, творчих робіт учасників екскурсії, відкриття нових стендів чи експозиції у кабінеті історії або краєзнавчому музеї).

Експедиція (від лат. *expeditio* – приведення у порядок, похід) – колектив, що здійснює подорож, похід, поїздку з метою дослідження історії, етнографії, природних умов різних територій. Експедиції є однією з найбільш ефективних форм збору краєзнавчого матеріалу.

Підготовка до них розпочинається з визначення мети і розробки маршруту, а також програми збору історико-краєзнавчого матеріалу. Важливе завдання педагога полягає у тому, щоб навчити учасників майбутньої експедиції правильно фіксувати усю набуту у поході інформацію. Особливої ретельності вимагає запис спогадів і розповідей та їх паспортизація (місце запису, детальні дані про розповідача, дата, підписи). При таких записах все частіше використовуються диктофони і відеокамери. Не менш важливим є оформлення виявлених речових джерел (порядковий номер, назва предмета, короткий опис, від кого отриманий, хто виявив).

Важливе значення має щоденник експедиції, який містить щоденний короткий перелік усієї не тільки пошукової, але й

організаційно-господарської роботи. Ведення його вкрай необхідне. Використовуючи записи щоденника, наступна експедиція отримає цінний досвід, буде більш раціонально використовувати час, уникне ряду помилок і прорахунків. Щоденник експедиції заповнюють під контролем керівника. Крім цього, кожен краєзнавець веде особистий експедиційний щоденник.

Експедиція, як правило, передбачає значні пішохідні переходи, ночівлю під відкритим небом, самостійне приготування їжі тощо. Тому заздалегідь потрібно передбачити необхідне спорядження – намети, рюкзаки, спальні мішки, посуд. Особлива увага приділяється виробленню практичних навиків укладання рюкзака, установки намету, приготуванню їжі, умінню орієнтуватися на місцевості. У підготовчий період учасники експедиції опановують методику і навички дослідницько-пошукової роботи, вивчають фото-, відео-, аудіо- та іншу апаратуру, якою доведеться користуватися в експедиції. Слід передбачити повну взаємозамінність.

Умови похідного життя висувають підвищені вимоги до фізичної підготовки краєзнавців. Переходи з важкими рюкзаками, негода, ущільнений режим дня, можливі недосипання та інші обставини вимагають мінімум за місяць до початку експедиції організувати спеціальні тренувальні заняття з фізичної підготовки.

У зв'язку з масовим розвитком туризму, як ніколи гостро стоїть питання охорони природи, виховання бережливого ставлення до неї. Тому, перед багатоденним походом доцільно розробити «Правила туристів-краєзнавців» з врахуванням конкретних умов роботи експедиції.

Лекторії. У закладах освіти практикується проведення окремих лекцій, бесід або їх циклів (лекторіїв), вечорів питань і відповідей як із загальноісторичних, так і з конкретних, у тому числі і краєзнавчих, тем. Лекції, бесіди та інші форми лекційної роботи можуть проводити самі учні та вчителі, інші підготовлені люди. Можуть бути комплексними і тематичними, поєднуватися з переглядом кіно- та

відеофільмів або окремих фрагментів, слайдів, фотографій тощо.

Останнім часом у освітній процес активно впроваджуються квест-технології, які стимулюють логічне мислення, привчають дітей розмірковувати над завданнями, різнобічно оцінювати ситуацію. Популярністю серед учнів користуються квести (квест-урок, квест-гра) краєзнавчого спрямування («Стежками рідної землі», «Люби і знай свій рідний край»).

Індивідуальна робота з історичного краєзнавства передбачає читання літератури з місцевої історії, роботу з документальними матеріалами архіву, речовими пам'ятками музею, підготовку рефератів, запис спогадів, опис пам'яток історії і культури, спостереження за сучасним життям населеного пункту чи регіону, виконання різних дослідницько-пізнавальних завдань, виготовлення презентацій, наочності тощо. Індивідуальна робота є необхідним елементом як масових, так і групових форм краєзнавчої роботи.

Ефективність масових, групових та індивідуальних форм виховання зростає за умови, що вони приведені у певну систему, пов'язані між собою і доповнюють одна одну.

РОЗДІЛ 2 (7 клас)

ІСТОРІЯ ЧЕРКАЩИНИ З НАЙДАВНІШИХ ЧАСІВ ДО XVI СТОЛІТТЯ

Тема 1. Життя людей на землях краю у давні часи

Найдавніші поселення людей

Заселення території сучасної Черкаської області первісною людиною відбулося ще в епоху *палеоліту* – початкового і найбільш тривалого в часі періоду історії людства. Саме у цей час відбулося виділення людини з тваринного світу, були виготовлені перші знаряддя праці, почалося використання вогню й одягу, споруджені перші житла.

Проживання на території нашого краю людей у найдавніші часи підтверджується археологічними знахідками. У 2004 р. поблизу сіл Лип'янка і Нечаєве (Шполянщина) за участю черкаського археолога М. П. Сиволапа виявлено кілька стоянок середнього палеоліту, які датуються 150–35 тис. років тому. Приблизно до цього ж часу відносяться й археологічні знахідки на околиці Сміли.

Натомість з'ясовано, що знайдені у 1954 р. неподалік села Велика Бурімка (Чорнобаївщина) нібито оброблені людиною понад 40 тис. років тому камені і кістки тварин, мають природне походження.

Вік не менше 40 тис. років мають крем'яні вироби (гостроконечники, скребла, відщепи), виявлені у 1969–1971 рр. при будівництві Канівської ГЕС. Ці знаряддя були виготовлені *неандертальцями* – попередниками людини сучасного типу.

Господарська діяльність

Опираючись на досвід, нагромаджений у боротьбі із силами природи та несприятливими перепадами тодішнього клімату, населення регіону вдосконалювало знаряддя праці і форми господарювання. У *пізньому палеоліті* (40–10 тис. років тому) у господарській діяльності поступово знижується роль збирання їстівних плодів і коріння, а натомість першорядного значення набуває така галузь як загінне полювання, перш за все на мамонта. Це, у свою чергу, зумовлює розвиток відповідних знарядь, удосконалення технічних прийомів їх виготовлення. Близько 35 тис. років тому відбувається остаточне становлення людини сучасного типу – «*Homo sapiens*» (людина розумна).

Про характер полювання і його місце у господарській діяльності пізньопалеолітичного населення краю можна судити з наслідків археологічних досліджень. У 1953 та 1967 рр. на околиці села *Добранічівка*, що на межі Золотоніського і Яготинського району Київської області, досліджено пізньопалеолітичну стоянку (датовану приблизно 35 тис. років тому), основним заняттям мешканців якої було полювання на мамонтів.

Полювання на мамонтів було поширене і на правобережній частині краю. Житла виявленого у 1965 р. в селі *Межиріч* Черкаського району поселення (датується 20–15 тис. років до н.е.) будувалися із кісток забитих мамонтів. На будівництво трьох жител та обладнання багаття у цьому поселенні було використано 1753 кістки мамонта. Підраховано, що для спорудження цих жител потрібно було забити 110 мамонтів. Освітлювалися житла не лише за допомогою вогнища, а й переносними «світильниками», виготовленими із кісток мамонта.

У житлах влаштувалися невеликі схованки для зберігання цінних речей. Поселення мисливців, датоване, як і межиріцьке, 20–15 тис. років до н.е., виявлені і на прилягаючій до сучасної Черкащини території Кіровоградської області – поблизу села *Володимирівка* Новоархангельського району. Підтверджують поширення полювання на мамонтів, а також

бізонів, дослідження відкритого в 1980 р. черкаським археологом М. О. Суховим пізньопалеолітичного поселення неподалік села *Гордашівки* Тальнівського району.

У пізньому палеоліті сфера впливу мисливсько-господарської діяльності мешканців поселень вже мала досить широкі територіальні межі. Наприклад, в уже згадуваній Добранічівській стоянці поряд із кременем використовувалися також гірський кришталь, найближчі родовища якого залягали на протилежному правому березі Дніпра під Смілою – за 150 км від місця цієї стоянки. А прикраси (намисто) та жіночу статуетку мешканці цієї стоянки виготовляли з бурштину, що походить з місцевості поблизу сучасного Києва. Наявність тут кристалу та бурштину вказує на їх зв'язки з порівняно віддаленими територіями, до яких вони потрапляли, напевне, під час своїх мисливських переходів.

У **мезоліті** (9–6 тис. років тому) на території краю сформувалися близькі до сучасних післяльодовикові природньо-кліматичні умови. Вимирання великих і повільних в рухах та поширення нестадних швидких і полохливих звірів спонукало людей до пошуку нових форм організації полювання і удосконалення мисливського спорядження. Загінне полювання змінюється облавним з використанням винайдених лука і стріл та прирученої собаки.

Стоянки епохи мезоліту розташовувалися здебільшого на берегах річок і озер. Одну з небагатьох таких стоянок, затоплених водами Кременчуцького водосховища, виявлено в 1993 р. на північній околиці Черкас.

Зазнавало змін і ускладнювалося духовне життя пізньопалеолітичного населення регіону. Мистецтво цього періоду представлене прикрасами одягу та тіла, різноманітними декоративними виробами та декорованими знаряддями праці і зброї. Схематичні статуетки жінок, вирізані із бивня мамонта (Добранічівка, Межиріч), бурштину (Добранічівка) були характерною рисою мистецтва цієї місцевості.

Мистецтво Межиріча демонструє також розвиненість геометричного орнаменту (використання кутів, трикутників) і його зв'язок з відповідними типами виробів, насамперед з

жіночими статуетками. Як і в інших поселеннях Подніпров'я, на території нашого краю було поширене виготовлення прикрас з бурштину і зубів тварин. Про розвиток бурштинового виробництва свідчать матеріали Межиріччя, де знайдено 338 шматочків бурштину. Тут знайдено також прикраси із зубів ведмедя і бізона.

1. Питання для самоопрацювання:

- 1.1. Які чинники і коли зумовили перехід давнього населення краю від загінного полювання до об'явного?
- 1.2. Охарактеризуйте облаштування житла у поселеннях мисливців на мамонтів на території краю.
- 1.3. Поясніть взаємозв'язок господарської діяльності населення краю з природно-географічними умовами.

2. Види діяльності:

- 2.1. Зробіть порівняльний аналіз «Знаряддя праці первісної людини епохи неоліту та енеоліту».
- 2.2. Підготовка слайд-шоу «Поселення давніх людей на Черкащині».
- 2.3. Створення пригодницьких оповідок (storytelling) з життя первісної людини;
- 2.4. Створення лепбуку (книжки-складанки): «Пізньюпалеолітична стоянка мисливців на мамонтів Межиріччя».

3. Методичний коментар:

Під час опрацювання матеріалів теми потрібно звернути увагу на формування у семикласників таких компетентностей:

- *інформаційної та хронологічної* – здатність систематизувати історичну інформацію, в учнів розвиватиметься під час складання таблиці (хронологічні, порівняльні тощо), створення слайд-шоу про поселення давніх людей на Черкащині;
- *просторової* – здатність орієнтуватися у географічному та історичному просторі. Ця компетентність в учнів розвиватиметься під час роботи з історичною картою і визначенням на ній об'єктів давньої історії краю.

Гра «Ерудит»: Давня історія Черкащини

Правила гри: учні повинні визначити, чи правильно розставлена послідовність часу стоянок первісних людей. Якщо ні, їх треба розставити правильно (*Добранічівка, Межиріччя, північна околиця Черкас*).

Тема 2. Перші землероби. Часи трипільської культури

Епоха енеоліту Завершальна стадія кам'яного віку – *епоха неоліту (нова кам'яна доба) та енеоліту (доба міді)* тривала з VI по III тис. до н.е. і характеризувалася великими змінами в економіці. У цей час одночасно з розвитком традиційного мисливства, рибальства та збиральництва зароджується і поширюється скотарство і землеробство. Привласнюючі форми господарювання вичерпували себе і, змінюючи їх, утверджувалися відтворюючі форми, ґрунтовані на свідомому виробництві продуктів харчування. Цей якісно новий етап в історії людства дістав назву «*неолітичної революції*».

Уявлення про господарство і побут зрослого кількісно населення неоліту дають дослідження численних поселень (стоянок), виявлених у різних частинах сучасної Черкащини, землі якої тоді, незважаючи на розділеність таким природним рубежем як Дніпро, були своєрідною контактною зоною, де зустрічалися і взаємодіяли різні за походженням, господарством та культурою групи первісного населення України (дніпро-донецької, середньостогівської, трипільської та інших культур).

На той час суттєво ускладнилися знаряддя праці місцевого населення. Сокири із кременю, кам'яний полірований молот, кістяні наконечники стріл та інші вироби виявлені у датованому 5–3 тисячоліттями до н. е. правобережному поселенні *Юр'єва гора* поблизу Сміли. Високу техніку обробки каменю, в тому числі й кременю, засвідчують і знаряддя, знайдені в поселенні *Молюхів Бугор* (4 тис. років до н. е.), розташованому в заплаві річки Тясмин неподалік села Новоселиці Чигиринського району. Серед них – скребки, ретушери, ножі, долото, пила, різчик, інші значно досконаліші порівняно з попередніми періодами знаряддя.

У неоліті на території краю поширюється *гончарство*. Спосіб виготовлення та оздоблення кераміки правобереж-

ного поселення Молюхів Бугор вказують на переважання у басейні Тясмину елементів дніпро-донецької культури із впливом сусідніх лісових та землеробських племен, у тому числі й трипільських. Зразки кераміки дослідженого в 1989 р. неолітичного поселення в урочищі Пруське поблизу лівобережного села *Коробівка* Золотоніського району за своїми ознаками засвідчують етнокультурні контакти між населенням дніпро-донецької культури, що було тут основним, з носіями трипільської культури Правобережжя і лісовими мисливцями ямково-гребінцевої культури Лівобережжя, найближчі поселення якої відомі на Пслі, у верхів'ях Ворскли та Орелі.

В *неоліті* на землях черкаського регіону утверджується відтворююче господарство, зародження якого розпочалося зі скотарства. Серед свійських тварин найчастіше зустрічаються кінь, бик, свиня. Їх утримували, зокрема, жителі поселення, розміщеного над заплавою річки Ірклійка поблизу села *Бузьки* колишнього Чернобаївського району (нині затопленого).

Наявність початкових форм землеробства підтверджується значною кількістю орних знарядь – рогових мотик та уламків зернотерок, виявлених у поселенні Молюхів Бугор, а знайдені прясельця засвідчують появу прядіння.

Трипільська культура на території краю

Серед неолітичного населення на території краю провідна роль безумовно належала племенам трипільської культури, які вже на ранньому етапі свого існування досягли високого рівня розвитку.

На території Черкащини трипільці з'явилися наприкінці раннього етапу розвитку культури. Прийшли вони сюди по річках *Південний Буг*, *Синюха*, *Гірський* і *Гнилий Тікич*. Їхні перші поселення відомі біля сіл *Майданецьке* (урочище *Гребенюків Яр*), *Павлівка Перша*, *Вишопіль* Тальнівського

району. Згодом, на середньому етапі, вони освоюють північні частини сучасних Уманського (Монастирищина, Маньківщина, Тальнівщина) та Звенигородського (Лисянщина) районів та Поросся і виходять у Середнє Подніпров'я між Ржевом і Трипіллям.

Характерні особливості господарства і побуту трипільців, які населяли переважно західну частину сучасної Черкащини, прослідковуються на прикладі відкритого в 1975 р. й датованого початком IV тисячоліття до н. е. поселення *Веселий Кут* (Тальнівщина), яке разом з іншими (*Пеніжкове-Пугачівка, Копіювата, Вільхівець-І, Харківка, Дешки* та ін.) складає групу пам'яток типу Веселий Кут.

Основною галуззю господарства жителів поселення Веселий Кут було землеробство. Сіяли пшеницю трьох видів, ячмінь, бобові. Знаряддя праці, пов'язані із землеробством (мотики, серпи, зернотерки тощо), виявлені у всіх будівлях поселення. Поряд із землеробством було розвинуте тваринництво, основу якого складала велика рогата худоба.

Досить високим рівнем відзначалася веселокутська кераміка, виробництво якої зосереджувалося у гончарних майстернях з гончарними печами і двоярусними горнами. Їх будівництво і постійна експлуатація були під силу тільки общині або групі людей, що дозволяє розглядати керамічне виробництво тут як общинне ремесло. Значну роль відігравали також ткацьке ремесло та обробка шкіри.

На прикладі Веселого Кута прослідковується процес виділення сімей і окремих майстрів, які займалися виготовленням конкретної продукції, що підтверджується дослідженням гончарних, шкірообробних та каменотесних майстерень. Майстер-фахівець, який працював у майстерні, обслуговував общину, а вона, у свою чергу, забезпечувала його продуктами землеробства.

Ще одним видом господарської діяльності трипільців Веселого Кута була *будівельна справа*, про досить високий рівень якої свідчать різноманітні і складні за плануванням та конструкцією будівлі. Житлові приміщення являли собою

переважно двокамерні наземні споруди, площа яких коливалася від 50 до 125 квадратних метрів. Поселення регіону типу Веселого Кута стали тією основою, на якій після проникнення сюди із заходу нового населення та нових ідей, з'явилися такі унікальні пізньотрипільські центри Черкащини як *Доброводи*, *Тальянки*, *Майданецьке* та інші, які виділялися великими для того часу масштабами та високим рівнем домобудування і умовно називаються «протомістами».

Одне з таких поселень-гігантів – *Майданецьке* (Тальнівщина) займало площу майже 300 га, ка якій розміщувалося близько 1600 будівель і проживало до 8 тис. жителів. Житлові будівлі розміщувалися еліпсоподібними колами. За останнім – сьомим колом – височіла оборонна стіна. Будинки, окремі з яких мали по два і навіть три поверхи, групувалися у квартали по 4–5 садиб. У поселенні було 15–20 тис. жителів, які займалися гончарним, чинбарним, ткацьким та іншими ремеслами.

Таким же великим за розмірами було поселення поблизу сусіднього села *Тальянки* – 400 га. Воно, як і інші, складалося із великої кількості жител, розташованих кількома рядами вздовж схилів плато у вигляді овалу. Взагалі ж щільність залюднення території, заселеної трипільським населенням у західній частині краю була дуже високою і на початку III тисячоліття до н.е. за підрахунками дослідників перевищувала 200 чоловік на 1 квадратний кілометр, тобто майже дорівнювала сучасній.

Складними були вірування трипільців, основу яких складало обоження сил природи, від яких повністю залежали ранні землероби. Найпоширенішим був культ плодючості, який асоціювався з образом праматері, що знайшло відображення, передусім у пластиці. На жіночих статуетках підкреслювалися ознаки, пов'язані з материнством і плодючістю – груди, стегна тощо. Ці, виявлені у трипільських поселеннях регіону, статуетки використовувалися у різних ритуалах, спрямованих на підвищення родючості землі, викликання дощу, збирання врожаю.

До глини, з якої вони виготовлялися, часто домішували зерно та борошно. Відправлення культів відбувалися, очевидно, у домашніх святилищах зі спеціально збудованими вівтарями та жертовниками. Були, мабуть, і окремі будівлі – святилища для відправлення культів усіма жителями поселень.

На усіх етапах трипільської культури був поширений орнаментований посуд, характерними рисами якого були антропоморфізм і зооморфізм. Зразки такого посуду виявлені в поселеннях поблизу сіл *Глибочок, Гордашівка, Криві Коліна, Майданецьке* та інших населених пунктів західної частини Черкащини.

1. Питання для самоопрацювання:

- 1.1. Яку роль відіграла комплексна археологічна пам'ятка Молохів Бугор в історії Черкащини та Середньої Європи?
- 1.2. Чи можливо на прикладі трипільського поселення Великий Кут прослідкувати еволюцію та диференціацію господарської діяльності та зміни ролей в суспільстві?
- 1.3. Для посуду якої археологічної культури був характерний антропоморфізм та зооморфізм? Висловіть свої міркування.

2. Види діяльності:

- 2.1. Екскурсія «Подорожуй Черкащиною».
- 2.2. Створення пригодницької оповідки на одну із таких тем: «Життя давніх людей», «Один день із життя давньої людини Ерлі».
- 2.3. Порівняльна таблиця «Знаряддя праці первісної людини епохи неоліту та енеоліту».
- 2.4. Практична робота з картою «Найдавніші поселення людей на території Черкащини».
- 2.5. Створення лепбуку (книжки-складанки): «Духовний світ трипільців».

3. Методичний коментар:

Під час опрацювання матеріалів теми потрібно звернути увагу на формування у семикласників таких компетентностей :

- *інформаційної та хронологічної* – здатність систематизувати історичну інформацію, в учнів розвиватиметься під час скла-

дання таблиці (хронологічні, порівняльні тощо), різних типів планів (простий, розгорнутий, тощо);

- *логічної* – здатність ставити запитання та шукати відповіді; визначати причини, наслідки та значення історичних явищ та подій в учнів формуватиметься під час, обговорення подій пов'язаних з життям давніх людей на території Черкащини та складання переліку запитань для інтерв'ю з мешканцем трипільського поселення Великий Кут.

Гра «Відшукай на карті»: життя людей на землях краю у давні часи.

Перші землероби. Часи Трипільської культури

Правила гри: учням пропонується витягнути картку з назвою археологічної пам'ятки або стоянки людей. Завдання учня підготувати невеличку історичну довідку про цей об'єкт та локалізувати його на карті (Google maps).

Тема 3. Скіфсько-сарматський період

У I тисячолітті до н. е. на землях сучасної Черкащини спостерігаються помітні зміни. На початку раннього залізного віку (з кінця II тисячоліття до н. е.), коли у степах України панували *кіммерійці*, у регіоні поширюється землеробська *чорноліська культура*. Населення цієї культури мешкало у невеликих поселеннях-городищах, облаштованих на берегових мисах, із складними фортифікаційними спорудами, як правило, з трьох ліній валів та ровів. Найбільша концентрація таких городищ простежується у басейнах Тясмину і Гірського Тікичу, найвідоміше з них – *Суботівське* (Чигиринський район). Воно виникло на місці поселення попередньої *білогрудівської культури* і було значним центром бронзово-ливарної металургії. Скарб бронзових речей та прикрас знайдено на городищі у селі *Залевках* на Смілянщині.

Вирізняються поховання військової аристократії, зокрема поблизу сіл *Квітки* (Корсунщина), *Носачів* (Смілянщина). В останньому виявлені бронзові прикраси для кінської збруї, подібні до тих, що були поширені в Ассирії у VIII ст. до н. е.

У VII ст. до н. е. киммерійців витісняють інші кочові племена – *скіфи*, основним ареалом розселення яких було Північне Причорномор'я. Скіфи намагалися поширити свій вплив і на лісостепові місцевості, включаючи подніпровські землі сучасної Черкащини, які стали своєрідною контактною зоною між автохтонними землеробськими племенами і кочівниками.

Про далеко не мирний характер взаємовідносин воєвничих скіфів з місцевими землеробськими племенами (відомими в античних джерелах як *скіфи-орачі*) свідчить спорудження останніми величезних на той час городищ для захисту від степовиків. Важливий вузол таких укріплених городищ сформувався в басейні Тясмину – *Пастирське*, *Шарнівське*, *Буда-Макіївське*, *Мотронинське*, а також на Лівобережжі – біля сіл *Васютинці* та *Крутьки* (Чорнобаївщина).

Особливе місце займало правобережне *Трахтемирівське городище* (Канівщина), яке існувало в VII–VI ст. до н. е. Городище розміщувалося на високих, порізаних глибокими ярами і балками пагорбах. З напільного боку мало укріплений вал висотою 2–3 метрів з внутрішнього і 3–6 метрів – із зовнішнього боку. Його оточував рів глибиною до 3,5 метрів. Приблизно до цього ж періоду відноситься і городище в центральній частині регіону – поблизу села *Журжинці* на Лисянщині, яке датується VI–V ст. до н. е. Воно займало площу близько 700 га на схід від села Хиженці у напрямку до села Журжинці. У центрі городища проходить укріплення овальної форми площею понад 47 га.

Для захисту від кочівників споруджувалися земляні укріплення, так звані *Змієві вали*, висотою до 10 м, які ланцюгом йшли на право- і лівобережжі Дніпра вздовж його приток Сули і Росі. Рештки такого валу довжиною 700 м виявлені за 4 км на захід від села *Ліпляве* на Канівщині. Час спорудження

Змієвих валів точно не визначено і відноситься приблизно до I тис. до н. е. – I тис. н.е. Назва походить від народної легенди про давньоруських богатирів (найчастіше це ковалі Кузьма й Дем'ян), які перемогли велетенського змія, впрягли його у плуг і примусили проорати гігантські борозни.

Войовничий характер власне скіфської присутності на території регіону підтверджується наявністю у досліджених похованнях різноманітних предметів озброєння і верхових коней. У 1996 році у *Великому Рижанівському кургані* початку III ст. до н.е. (Звенигородський район) археологи виявили непограбоване поховання вождя одного із скіфських племен з численними золотими прикрасами і зброєю. Предмети озброєння (панцирні пластини, мечі, наконечники стріл) раніше виявлені й у лівобережних скіфських похованнях поблизу сіл *Гладківщина* (Золотоніський район) і *Придніпровське* (Чорнобаївщина).

В усипальниці знатного скіфа IV ст. до н.е. неподалік села *Нетеребки* (Корсунщина) знайдено металеві і кістяні ножі, набір стріл в колчані, намисто, розбиту зернотерку, рештки посуду, ймовірно, грецького. Виявлено золоті речі – шийну гривню (обруч) – дртоподібну золоту прикрасу завдовжки майже 50 см і вагою близько 180 грамів і налобну діадему із зображенням грифона.

Скіфи-орачі, займаючись землеробством мали досить інтенсивні торговельні зв'язки з грецькими містами-колоніями Північного Причорномор'я, головним чином з Ольвією, продаючи їм вирощений хліб і купуючи посуд, прикраси, зброю та предмети так званого престижного значення. Свідченням цього є знахідки речей грецького виробництва. У 1960–1961 рр. поблизу села *Пищане* (Золотоніський район), у долині лівої притоки Дніпра – річки Супій було знайдено 15 античних позолочених бронзових ваз з Греції.

У II ст. до н. е. в прилягаючій до степу лісостеповій частині краю з'являються нові іраномовні кочівники – *сармати*. Кургани з їх похованнями досліджено поблизу *Райгорода* (Кам'янщина), *Колодистого* (Тальнівщина), *Сміли*, а в селі *Залевки* (Смілянщина) знайдено скарб сарматських золотих речей.

1. Питання для самоопрацювання:

1.1. Які факти свідчать про те, що скіфська присутність на території Черкащини носила войовничий характер?

1.2. Що вам відомо про Трахтемирівське городище? Охарактеризуйте його значення.

1.3. Вкажіть географію розташування системи Змієвих валів на території Черкащини, в чому їх особливості? Висловіть свої міркування.

2. Види діяльності:

2.1. Складання порівняльної таблиці «Чорноліська та білогрудівська археологічні культури».

2.2. Створення колажу «Скіфські городища на Черкащині».

2.3. Робота з картою: «Географія поховань скіфів та сарматів на території Черкащини».

3.4. Створення лепбуку (книжки-розкладки): «Великий Рижанівський курган».

3. Методичний коментар:

Під час опрацювання матеріалів теми потрібно звернути увагу на формування у семикласників таких компетентностей:

- *інформаційної та хронологічної* – здатність систематизувати історичну інформацію, в учнів розвиватиметься під час складання таблиці (хронологічні, порівняльні тощо), створення колажу про скіфо-сарматський період;

- *просторової* – здатність орієнтуватися у географічному та історичному просторі, дана компетентність в учнів розвиватиметься під час роботи з історичною картою і читанням легенди карти.

Гра «Бюро знахідок»: скіфсько-сарматський період.

Правила гри: на екрані демонструються світлини, експонати скіфсько-сарматського періоду. Завдання учнів полягає у тому, щоб визначити якому з іраномовних кочовиків вони належали.

Тема 4. Землі Черкащини в часи формування східного слов'янства

Давньослов'янське населення краю

Як відомо, період становлення східного слов'янства умовно поділяється на два етапи. Перший – виділення праслов'ян із сукупності індоєвропейського населення, другий – формування слов'янських етнічних груп з елементами культурно-мовної диференціації. З цими процесами безпосередньо пов'язана і територія сучасної Черкащини, оскільки саме на ній та сусідніх праукраїнських землях на початку нашої ери сформувалося ядро східнослов'янських племен – нащадків землеробського населення попереднього часу.

Найдавніші археологічні матеріали, знайдені переважно на високих мисах берегів Дніпра, Росі та Тясмину, належать до **зарубинецької культури** (III–II ст. до н. е. – I ст. н. е.), яка входить до археологічних культур латенізованого кола (тобто кельтського в основі). Деякі науковці вважають, що за етнічними ознаками населення зарубинецької культури належало до предків слов'ян. Однак з огляду на багатокомпонентність цієї культури, більшість сучасних авторів уникає однозначних етнічних інтерпретацій щодо цього.

Свої поселення зарубинецькі племена утворювали на мисах і заплавах, інколи у формі укріплених городищ. Житла були наземними та напівземлянковими, квадратної або прямокутної форми і мали каркасно-плетену конструкцію. В середині розміщувалися вогнища та ями-погреби.

Поселення з 36 таких жител виявлено на *Пилипенковій горі* поблизу Канева. Кожне з них мало площу близько 36 кв. м, розташовувалося на відстані 10 м одне від одного. На верхівці гори були споруджені земляні вали й рови у кілька рядів, що оточували поселення з усіх боків. Висота валів – 1,2 м, ширина в основі – 2,7 м. На валу, що укріплював верхівку гори, стояв дерев'яний частокіл.

У побуті населення зарубинецької культури широко використовувалася кераміка, в тому числі грецькі амфори, різноманітні знаряддя праці (ножі, коси, серпи, сокири, долота, шила, голки), прикраси – намиста, підвіски, фібули. Поховання були трупоспалювані – ямні, урнові, змішані, з застосуванням численного інвентаря, переважно керамічних виробів – горщиків, мисок, горняток.

У V–VIII ст. східнослов'янські племена об'єднувалися в племінні союзи, які сучасні історики характеризують як вождівства – автономні політичні одиниці, що об'єднували під контролем вождя поселення та общини певної території, закладаючи основи майбутньої державності.

Безпосереднє відношення до формування східного слов'янства мало населення черняхівської культури (III – перша половина V ст. н. е.). Носії **черняхівської культури** жили у численних поселеннях та поодиноких городищах практично по усій території регіону, зокрема в *підніпровській частині* сучасної Черкащини на корінних берегах Дніпра та його приток. Помешканням їм служили напівземлянки або наземні споруди.

На поселенні поблизу села *Леськи* (Черкаський район) головною будівлею двору було велике наземне житло, поділене перегородами на окремі камери, з піччю в центральній частині. На подвір'ї неподалік житла була яма-погріб, а також комора, хлів для худоби та дві невеликі будівлі, призначені, напевне, для утримання дрібної худоби або птиці.

Близько 80 черняхівських поселень виявлено на території *Уманського району*, де вони знаходилися на відстані не більше 5 км одне від одного, нерідко – гніздами. Поселення розташовувалися переважно на південних схилах берегів річок та балок і були не укріпленими. На деяких з них прослідковується правильне планування – житла створювали вулицю або кілька вулиць.

Основною галуззю господарства було *орне землеробство*, а найбільш поширеними сільськогосподарськими культу-

рами – пшениця, ячмінь, просо, гречка. Вирощувалися також жито, овес, горох. Збирали врожай серпами. Рільництво доповнювалося городництвом.

Черняхівське населення краю займалося також *розведенням великої рогатої худоби*, свиней, коней та домашньої птиці. Певну роль відігравали полювання, бджільництво, рибальство.

Сільськогосподарське виробництво у черняхівських племен поєднувалося з різними видами ремесел, окремі з яких набули значного розвитку. Природні умови регіону – великі лісові масиви, необхідні для виробництва деревного вугілля і поклади болотної руди, сприяли розвиткові металургії. Один з центрів *чорної металургії* цього періоду виявлено в районі Умані.

Досить високого рівня розвитку досягло *гончарство*, про що свідчить поширення гончарного круга і спеціальних гончарних горнів для обпалювання посуду. Уяву про роботу майстрів-гончарів дає гончарна майстерня, виявлена біля села Журавка Городищенського району. Вона складалася з двох гончарних горнів і приміщення, в якому виготовлявся посуд.

На території краю знайдено багато римських монет – як поодиноких екземплярів, так і цілих скарбів, зокрема біля села *Мошни* Черкаського району, *Сміли*, *Корсунь-Шевченківського*, що засвідчує інтенсивні зовнішні торгівельні зв'язки населення цих місцевостей з Римом та його провінціями. Статтями експорту при цьому найчастіше були хліб, мед, віск, хутро, шкіри і, можливо, худоба.

**Господарське та
суспільне життя
населення краю
в VI–IX ст.**

Загалом східнослов'янські племена цього періоду перебували приблизно на одному етапі свого культурного, економічного і соціально-політичного розвитку, але в окремих місцевостях цей процес відбувався більш інтенсивно. До таких є підстави віднести і територію краю.

Свідчення істориків про багатолюдність тут слов'янських племен підтверджуються археологічними матеріалами. Селища слов'ян розташовувалися у басейнах Дніпра, Тясмина та інших річок. Відкриті, а також укріплені поселення городища згодом почали відігравати роль важливих ремісничих і племінних центрів.

Значний археологічний матеріал дає можливість відтворити господарство і побут тодішнього населення регіону. Провідною галуззю господарства, як і в попередній період, залишалося *орне землеробство*. Основні *землеробські знаряддя* VI–IX ст. досягли значної технічної досконалості. У цей час набуло поширення рало з широким лезом і залізним наконечником, використовувалися і знаряддя плужного типу, які перевертали ґрунт з допомогою лемеша. Городні ділянки оброблялися вручну, залізними мотиками.

Для збирання врожаю, сіножаті і переробки зерна використовувалися серпи, коси, жорна. Зберігалося збіжжя у спеціальних приміщеннях. В одному з поселень поблизу села *Сахнівка* (Корсунщина) неподалік від житла стояло приміщення на зразок клуні, в якій зберігали і мололи зерно та ховали сільськогосподарські знаряддя. У ньому знаходилась яма для зерна, збереглися уламки жорен і залізний наральник. Відомі млинові споруди, в яких мололи зерно. В одній із них, відкритій в поселенні на околиці *Канева*, на підлозі виявлені уламки масивних жорен.

Усього в околицях села Сахнівка відомо п'ять ранньосередньовічних поселень, що розташовувалися на лівому березі річки Рось. На першому, що знаходилось на сідловині між горами Дівницею і Дехтярною, досліджено 19 напівземлянкових жител з глинобитними печами та декілька

десятьків підсобних споруд. Друге розташоване на піщаному підвищенні біля заболоченої місцевості в урочищі Гончариха.

Серед знахідок цих та інших поселень сахнівської групи – крім залізного наральника та серпа виявлені ножі, жорнові камені, керамічні прясла, намистинки, гончарна кераміка, фрагменти ліпної кераміки. Круглі жорнові камені, грубий ліпний посуд (горщики та сковорідки) виявлені у поселенні біля села *Стецівка* (Чигиринський район). Воно розташовувалося на піщаному бугрі в заплаві Тясмину і складалося із трохи заглиблених в землю чотирикутних жител з печами-кам'янками.

Внаслідок розвитку ремесла і торгівлі та поглиблення суспільного поділу праці на землях східних слов'ян в VI–VIII ст. виникають поселення-городища, які утверджуються як значні ремісничо-торгівельні центри. До таких поселень на території краю відноситься, насамперед *Пастирське городище* (колишній Смілянський район), де працювали металурги, ковалі, ювеліри, гончарі. Знаряддя праці коваля виявлено у розкопаній тут кузні – наковальня, два молоти, дві пари кліщів, уламок зубила, ножиці для різання металу. Вироби ювелірів зустрічаються на поселеннях поблизу *Мартинівки, Пекарів, Малого Ржавця (Канівщина), Канева*.

Поступовий і неухильний розвиток східних слов'ян супроводжувався формуванням племінних союзів. Основу одного з таких союзів у V–VI ст. склало плем'я *полян*, яке населяло землі від Десни на півночі до *Росі* – на півдні, охоплюючи, таким чином, східну частину сучасної Черкащини. А головним містом полян тоді, як відомо, був швидко набираючий геополітичної ваги *Київ*. Західна частина регіону в цей час перебувала в зоні розселення племені уличів, яке довго не хотіло підкорятися київським князям.

Щодо поняття «*русь*», то його походження залишається одним з найдискусійніших у вітчизняній історії, маючи кілька версій. Одна з них – автохтонна (місцева), аргументом для якої може служити те, що на землях полян було найбільше річок з подібними назвами і серед них – *Рось, Росава, що і сьогодні носять ці назви*. Тобто означена версія має безпосереднє відношення до нашого краю.

1. Питання для самоопрацювання:

- 1.1. Про що свідчать знайдені археологами римські монети на території Черкащини?
- 1.2. Які ви знаєте теорії походження терміну «Русь», і як це може бути пов'язано з нашим регіоном?
- 1.3. Наскільки розвинутим було гончарство у племен черняхівської культури? Висловіть свої міркування.

2. Види діяльності:

- 2.1. Створення порівняльної таблиці «Черняхівська та зарубинецька археологічні культури».
- 2.2. Створення проекту: «Господарське та суспільне життя населення краю в VI–IX ст.».
- 2.3. Практична робота з картою «Географія поховань скіфів та сарматів на території Черкащини».
- 2.4. Створення лепбуку (книжки-розкладки) «Село Сахнівка та ранньосередньовічні поселення».

3. Методичний коментар:

Під час опрацювання матеріалів теми потрібно звернути увагу на формування у семикласників таких компетентностей:

- *інформаційної та мовленевої* – здатність працювати з джерелами історичної інформації; користуватися Інтернетом та іншими джерелами для самостійного пошуку інформації; в учнів розвиватиметься під час створення проектів та лепбуків про життя та господарство східних слов'ян на території Черкащини;
- *просторової* – здатність орієнтуватися у географічному та історичному просторі; компетентність в учнів розвиватиметься під час роботи з історичною картою, читаючи легенду карти.

Гра «Відгадай історичну пам'ятку»: землі Черкащини в часи формування східного слов'янства.

Правила гри: командам або учням класу дається зображення археологічної пам'ятки, учні повинні відгадати її та підготувати невеличку історичну довідку.

Тема 5. Доба Русі-України (X – XIII ст.)

На південному порубіжжі Русі-України

Територія сучасної Черкащини відіграла важливу роль у процесі переростання племінних союзів (вождівств) у державу та формуванні східнослов'янської етнокультурної спільності як основи складання майбутньої народності і нації.

Утвердження у 882 р. Олега у Києві знаменувало собою початок створення єдиної східнослов'янської держави, яку літописи та інші пам'ятки давньоруської літератури називали Руссю або Руською землею, а вчені-історики – Київською або Давньою Руссю. Сьогодні у науковий обіг увійшла назва Русь-Україна. Так свого часу пропонував називати державу, що існувала у Східній Європі наприкінці IX – у середині XIII ст. із центром у Києві, Михайло Грушевський.

Південне порубіжжя Русі-України складали землі сучасної Черкащини, життя яких безпосередньо пов'язувалося з розвитком цієї однієї з наймогутніших держав середньовіччя.

У часи Русі-України землі краю, насамперед по Дніпру і Росі, незважаючи на своє окраїнне положення відносно Києва, мали значну вагу у політичному, соціально-економічному і культурному житті держави. Особливою була *роль міст* регіону, які виконували не тільки суто оборонні функції, а й стали значними адміністративними, торговельно-ремісничими та культурними центрами.

Серед них помітно виділявся *Канів*, який за припущеннями існував вже у XI ст., хоча перші літописні згадки про нього датуються 1144 р., коли київський князь Всеволод Ольгович заснував у місті церкву святого Георгія (Юрія) Побідоносця – пізніше *Успенський собор*. Ця архітектурна пам'ятка збереглася до наших днів. Відомо, що у Каневі була єпископія. У 1149 р. у Канів Юрій Долгорукий посадив одного із свої синів – Гліба.

У цей час Канів, з огляду на своє важливе стратегічне положення, виступає як один з головних опорних пунктів

Русі-України у боротьбі проти кочівників. Біля міста зосереджувалися значні військові сили – заслони для захисту південних кордонів держави та здійснення упереджувальних походів в глибину половецьких степів, а також для охорони купецьких караванів. Тут нерідко велися переговори з половецькими ханами. Зокрема, Канів згадується у літописі під 1155 р. у зв'язку з нападом половців на уділ сина Юрія Долгорукого Василька. Зазнавши тоді поразки від руських військ, половці заключили мирний договір, але незабаром його порушили. Влітку 1192 р. тривалий час під Каневом, охороняючи степове порубіжжя від набігів половців, стояло залогою військо, очолюване князем Святославом.

Місто було *культурно-релігійним центром* правобережного Подніпров'я – тут знаходилась бібліотека, а також резиденція єпископа.

На південь від Канева знаходилося більш раннє давньоруське місто *Родень*, яке за припущенням засноване київським князем Святославом Ігоровичем і у X ст. було вже добре відоме і міцно укріплене місто. Саме сюди в 980 році втік Ярополк від Володимира, де його військо під час облоги зазнало голоду. Місто було оточене високим земляним валом і дерев'яною огорожею, а над в'їздом до нього стояла велика вежа. Родень складався з двох частин – дитинця і посада, які були забудовані наземними дерев'яними та напівземлянковими глинобитними житлами.

Високого рівня досягло господарство міста, передусім *ремесло і торгівля*, а також землеробство, яким теж займалися його жителі. У місті виготовлялось, крім посуду та різних предметів побуту, багато видів зброї – списів, шабель, накопичників стріл, шоломів тощо, а також ювелірні прикраси – срібні і бронзові карбовані браслети, вискові кільця, бронзові дзеркала. Родень вів торгівлю з Києвом, Черніговом, Корсунем. Про міжнародні торгівельні зв'язки свідчать знайдені тут арабські та візантійські монети.

Саме місто розміщувалося на *Княжій горі*, висота якої сягала 172 м над рівнем моря, що значно посилювало

оборонне значення міста, яке відіграло важливу роль у захисті руських земель від експансії кочівників – печенігів, торків, половців, які тільки в 1061–1210 рр. 46 раз нападали на місто. Під час монгольської навали Родень зазнав спустошення і життя в ньому більше не відновлювалося.

Важливим культурно-релігійним центром був *Зарубський монастир Пречистої*, поряд з літописним містом *Заруб* (біля села Зарубинці на Канівщині), який вперше згадується в літописах у 1147 р. У Зарубському монастирі був ченцем *Клим Смолятич*, високоосвічена людина «книжник і філософ», який згодом у 1147 р. за бажанням князя Ізяслава Мстиславовича був поставлений київським митрополитом. У Зарубському монастирі проживав також інший відомий «книжник» – Георгій, котрий залишив після себе «Поученіє к духовному чаду». При обителі існували печери, в яких проживали ченці. На території колишнього монастиря археологами виявлено залишки двох кам'яних храмів. Вище Заруба був відомий брід через Дніпро.

При впадінні невеликої річки Корсунки в Рось, ймовірно у 1032 р. Ярославом Мудрим було збудовано фортецю і засновано місто *Корсунь* як один із пунктів оборонної лінії по Росі, що зафіксовано у літописі: «У рік 1032 Ярослав пішов ставити городи по Росі».

У часи Русі-України в правобережній частині краю були й інші населені пункти, що засвідчує залюдненість і господарську освоєність території. Літописні джерела та виявлені залишки городищ та поселень цього періоду підтверджують, зокрема, існування міст *Дверен* на Росі (поблизу села Деренківець), *Боровий* (неподалік селища Стеблів на Корсунщині).

На правобережжі краю певний вплив мало залежне від Русі-України прийшло тюркомовне населення, відоме під узагальнюючою назвою *чорні клобуки* (торки, берендеї, ковуї, печеніги та ін.), що з'явилися у Пороссі у XII ст. Вони поступово перейшли до осілого господарювання і брали активну участь у боротьбі Русі-України проти половців. Після монголо-татарської навали були частково асимільовані

сусідніми народами, частково вивезені монголо-татарським ханом Узбеком (XIV ст.) до Середньої Азії.

Як свідчить літопис, чорні клобуки мали свої міста Конілю (можливо, поблизу села *Конела* на Жашківщині), *Чюрняїв* (за припущеннями – поблизу села Чорна Кам'янка на Маньківщині), *Кулджорів* (вірогідно на лівому березі Тясмину в районі Сміли). Напевне, що ці населені пункти не були містами в усталеному розумінні адміністративних та культурно-економічних центрів, а виконували роль тимчасових резиденцій їх правителів.

Взагалі ж західна частина краю (відома в пізніші часи як *Уманщина*) з огляду своєї віддаленості мала менший вплив Київського князівства ніж Поросся і Подніпров'я. Натомість тут помітні впливи Волинського й Галицького князівств, передусім в період феодалної роздробленості.

Лівобережні землі Русі-України з боку степу захищалися оборонною лінією, яка проходила *по Сулі* – лівій притоці Дніпра. Важливу роль у системі оборони відігравали міста, які розташовувалися на території сучасної Черкащини.

Найбільше значення мав *Воїнь*, перша згадка про який міститься у «Повісті временних літ» під 1055 р. Місто-фортеця загальною площею 27,6 га стояло на правому березі річки Сули за 2 км від її впадіння в Дніпро. Було обнесене стіною, спорудженою із поставлених в ряд засипаних землею дерев'яних зрубів. У найбільш придатних для ведення бою місцях стояли вежі. Воїнь мав і захищену гавань.

Про оборонний характер міста свідчить також значна кількість знайденої зброї – мечів, шабель, бойових сокир, списів тощо. Водночас Воїнь був і помітним торговельно-ремісничим містом, що підтверджується виявленими ковальськими, слюсарними, деревообробними, ливарними інструментами та різними виробами з металу, дерева, каменю, кістки. Привізні речі свідчать про розвиток торгівлі. Населення міста займалося і землеробством, тваринництвом та різними промислами.

Воїнь спіткала така ж доля, як і більшість інших давньоруських міст. У 1184 р. місто спалили половці на чолі з ханом Кунчаком. Через деякий час місто відродилося, але в монгольський період було зруйноване і більше не відроджувалося. Нині те місце (на межі Черкаської і Полтавської областей), де стояв Воїнь, покрите водами Кременчуцького водосховища.

Серед інших давньоруських міст на лівому березі Дніпра, що входили до оборонної лінії слід назвати *Желдь* (тепер – село Жовнине колишнього Чернобаївського району), засноване князем Ярополком – сином Володимира Мономаха і яке вперше згадується в Іпатіївському літописі в 1116 р. На шляху з Переяслава до Желді, займаючи вигідне стратегічне положення стояв *Пісочен* (село Піщане Золотоніського району).

Літописні джерела містять також згадки про давньоруське місто *Дубницю* (поблизу села Бубнівська Слобідка Золотоніського району), *Римів* (неподалік села Велика Бурімка колишнього Чернобаївського району). Під стінами цих укріплених міст час від часу точилися запеклі битви з ордами половецького хана *Кончака* і які не завжди закінчувалися успішно для їх захисників. Трагічно закінчилася у 1185 р. оборона Римова, про що в літописі сказано: «І котрі ж городяни вийшли з города і билися, ходячи по римівському болоту, то ті уникли полону, а хто зостався в городі, то ті всі взяті були».

Монгольська навала

Після того як об'єднання монгольських союзів племен очолив Темучин, якого у 1206 році було обрано *Чингіс-ханом* (великим ханом), монгольська верхівка розпочала завойовницькі війни проти сусідів. Загарбавши Середню Азію, монгольська агресія швидко поширювалася на захід, досягнувши давньоруських земель.

Половці, які зазнали поразки, звернулися за допомогою до руських князів, після чого велика князівська рада у Києві ухвалила виступити проти «небаченої раті». Руські князі разом з половцями у квітні 1223 року зібралися біля згаданого вище *Заруба*. На цьому зібранні були київський князь Мстислав Романович, галицький – Мстислав Мстиславович (Удатний), чернігівсько-козельський – Мстислав Святославович, а також князі зі Смоленська, Путивля та інших міст.

Саме тоді монгольські завойовники в особі послів вперше ступили на землю нашого краю. Руські князі, відкинувши їх пропозицію про невтручання у боротьбу монголів з половцями, за існуючою тоді «традицією» стратили послів, кинувши тим самим виклик агресивним азійським завойовникам.

Вирішальна битва між об'єднаними русько-половецькими силами та монголами, що відбулася 31 травня 1223 року на річці Калка, закінчилася для перших нищівною поразкою. Серед загиблих був і тодішній *князь канівський* Святослав Рюрикович. Монголи, переслідуючи розрізнені залишки руських військ, досягли Дніпра, де переправилися на правий берег через *зарубський* брід, а назад – через *канівський*. Це перебування завойовників на території краю завдало значної шкоди, однак говорити про масове спустошення передчасно, оскільки цей рейд мав більш розвідувальний характер, був швидким і коротким у часі.

Набагато трагічнішими для населення Подніпров'я, насамперед лівобережного, стали наслідки наступного, вже навалного походу монгольських орд весною 1239 року. Першими спустошень зазнали поселення оборонних ліній по Сулі і Супою.

Наступного року військова активність завойовників зросла і поширилася на правобережжя. Перепоною на їх шляху до Києва стала *пороська лінія* оборони. Місцеві залоги спільно з чорними клобуками чинили впертий опір ворогові. Героїчну боротьбу вели захисники укріплень на *Княжій горі* біля гирла Росі та на *горі Дівиця* (неподалік села Сахнівки на Корсунщині). Жертвами монгольської агресії стали *Канів*, *Воїнь*, *Заруб* та інші міста і поселення регіону.

Остаточно присутність завойовників на подніпровських землях краю утвердилася наприкінці 1240 року, коли війська хана Батия оволоділи Києвом. Після значних за своїми масштабами спустошень і ліквідації князівсько-дружинного устрою влади життя на території краю, однак, не завмерло. Населення, зазнавши втрат, а також великих матеріальних збитків, насамперед у зруйнованих містах, змушене було підкоритися чужинцям. Поступово виникають самоврядні общини-громади, очолювані представниками місцевої людності – отаманами, які перебували у безпосередній залежності від ординців.

Посланець папи римського *Плано Карпіні*, прямуючи у 1246 році через подніпровські землі з дипломатичною місією до Карокоруму – столиці монгольської імперії, зазначав, що у *Каневі* та деяких інших населених пунктах на південь були монгольські залоги, яким було підвладне населення навколишніх територій. Напевне, що Канів, як і інші поселення по лінії між Дністром та Дніпром і далі на схід, входив до так званої «буферної зони» між володіннями власне Золотої Орди і землями, де присутність ординців була епізодичною, або ж її не було зовсім. Певною мірою конфігурація таких зон зумовлювалася і природними умовами – несприятливою для степовиків залісненою місцевістю.

Щодо західної частини краю (*сучасна Уманщина*), то, на думку дослідників, завоювання її монголами відбулося без значних сутичок і більшість населення або ж залишилася на своїх землях, або ж на певний час відійшла у навколишні ліси, щоб згодом прийняти зверхність завойовників, сплачуючи їм данину.

Посилювало економічний і культурний занепад Подніпров'я й те, що захоплений і зруйнований завойовниками Київ втратив своє консолідуюче значення. Батий передав місто у володіння володимиро-суздальського князя Ярослава Всеволодовича, який тримав тут свого намісника. Після смерті князя у 1249 року Київ і Київська земля формально перейшли під владу Олександра Невського, а потім ординці передавали управління Київщиною іншим васальним руським князям.

Взагалі ж, монгольське нашествя завдало незчисленних втрат населенню краю. Більшість міст назавжди припинили своє існування, що призвело до занепаду ремесел, торгівлі, затухання культурного життя. Рятуючись від грабіжницьких набігів і непосильної данини, частина уцілілих людей переселялася в глухі й малопродатні для господарства місця.

1. Питання для самоопрацювання:

1.1. Охарактеризуй значення південного порубіжжя Русі-України у процесі перетворення племінних союзів у державу?

1.2. Яка роль міста Канів у створенні головних опорних пунктів Русі-України?

1.3. Чорні клобуки – хто вони та який вплив мали на землі Черкащини? Складіть перелік запитань, на які шукають відповіді сучасні історики.

2. Види діяльності:

2.1. Створення фотоколажу «Величний Канів».

2.2. Створення лепбуку «Зарубський монастир – осередок культури давньоруської держави».

2.3. Створення інтерактивної карти ключових міст Черкащини «Доби Русі-України (X–XIII ст.)» (використайте освітню платформу LearningApps.org).

3. Методичний коментар:

Під час опрацювання матеріалів теми потрібно звернути увагу на формування у семикласників таких компетентностей:

- *інформаційної та мовленевої* – здатність працювати з джерелами історичної інформації; користуватися Інтернетом та іншими джерелами для самостійного пошуку інформації; в учнів розвиватиметься під час складання таблиці (хронологічні, порівняльні тощо), різних типів планів (простий, розгорнутий);
- *просторової* – здатність орієнтуватися у географічному та історичному просторі; в учнів розвиватиметься під час створення інтерактивної карти та локалізації археологічних пам'яток на карті (Google maps).

Гра «Віднови втрачене»: доба Русі-України (X–XIII ст.).

Правила гри: учитель пропонує речення, де бракує якогось терміну, назви тощо. Учні, спираючись вже на опанований матеріал, відновлюють втрачене речення. (*На південь від Канева знаходилося більш раннє давньоруське місто ... яке за припущенням засноване київським князем Святославом.*)

Тема 6. У складі Великого князівства Литовського (середина XIV – початок XVI ст.)

Утвердження влади Литви

У середині XIV ст. на обезкровлені й беззахисні землі краю посилюється експансія Литви, яку не зачепило монголо-татарське нашествя. Наступ литовської держави на Подніпров'я полегшувався тим, що Золота Орда вступила у смугу гострих феодалних міжусобиць і розпаду. Влітку 1362 року литовський князь Ольгерд захопив Київ і всю Київщину, південну частину якої склали землі сучасної Черкащини. Того ж року відбулася переможна битва Ольгерда на Синій Воді (нині річка Синюха), в якій литовські війська завдали відчутної поразки ординцям.

Отже, починаючи з 60-х років XIV ст. в історії краю розпочинається якісно новий період, який характеризується відносною стабільністю у політико-економічній сфері, що мало неабияке значення для місцевого населення після більш ніж столітнього перебування під важким і принизливим ординським пануванням. Литовська юрисдикція на початковому етапі утверджувалася поступово й без різких змін у житті людей, які прихильно зустрічали нову владу, вбачаючи в ній, як пише І. Крип'якевич, «забезпечення від орди».

У цей час все помітнішу роль на південних рубезах Великого князівства Литовського починають відігравати *Черкаси*. З невеликого сторожового поселення, Черкаси у складі автономного на той час щодо центрального литовського уряду Київського удільного князівства стають важливим укріпленим, з побудованим тут замком, центром у системі захисту південних кордонів Литовської держави.

Перша, датована 1305 р., писемна згадка про Черкаси міститься у Густинському літописі як про уже існуюче місто у ряду інших міст – Києва, Канева, Житомира, Овруча. Донедавна ця дата вважалася найбільш ймовірною. Однак останнім часом виникла дискусія щодо її достовірності і побу-

дованої на ній версії дати заснування міста. Натомість з'явилася доволі аргументована версія про заснування Черкас у середині XIV століття.

В адміністративному відношенні місто стає центром округи – волості, відносно великої державної території, якою управляли призначені київським князем (з 1471 року – воєводою) намісники із боярсько-князівської знаті, що пізніше почали називатися старостами. Відомо, що вже в 1409 році у Черкасах був старостою («capitaneus czerkasiensis»), якийсь Павло Слупов.

У 1394 році великий князь литовський Вітовт змістив з київського столу Володимира Ольгердовича і посадив у Києві князувати *Скиргайла*. Як стверджують літописи, населення Київщини не хотіло визнавати нової влади і взялося за зброю. Особливо впертий опір чинили жителі *Черкас, Канева, Звенигорода (Звенигородки)*, виступи яких силою війська було того ж року придушені Скиргайлом.

У наступному – XV столітті, з введенням на Київщині характерного для Литви повітового поділу, основна територія краю увійшла до *Черкаського, Канівського* і, ймовірно, *Звенигородського повітів (староств)*. Намісники «з руки» київського князя здійснювали на ввірених їм землях податкове, судово-адміністративне та військове управління.

Найбільшим був *Черкаський повіт (староство)*, територія якого поширювалася на басейни річок Рось і Тясмин на правобережжі та великі простори по Сулі, Пслі, Ворсклі та Самарі на лівобережжі. На цих землях з кінця XIV століття поступово розширювалося землеробство, розвивалися ремесла, виникали нові поселення. За люстрацією 1552 року у Черкаському старостві налічувалося 3 міста, 30 сіл і 60 уходів.

Очолюючи місцеву владу, старости дбали, передусім про підтримання обороноздатності замків, які на той час були в Черкасах, Каневі, Звенигороді й разом із замками Вінниці й Брацлава утворювали єдину оборонну лінію. Загроза нападів з півдня особливо посилилася після утворення в 1449 року із осколків золотоординської держави Кримського ханства, яке

основою свого існування обрало грабіжницькі набіги на своїх сусідів. Віднині впродовж багатьох років життя населення краю проходило у постійній боротьбі проти жорстоких завойовників.

Зокрема, жителі Черкас в 1483 році з честю витримали бойове хрещення, відбивши масований напад кримських татар на чолі з Менглі-Гіреєм, які спустошили майже всю Київщину. А у 1497 році князь Костянтин Острозький розбив татар на річці *Умі* (Уманка) в західній частині нашого краю. Агресивні дії татар тривали і в наступні роки – в 1532 році вони взяли у тридцятиденну облогу Черкаський замок, однак були відбиті. У 1545 році татари спустошили околиці Черкас і Канева.

Свої набіги кримські татари здійснювали витоптаними кінськими копитами шляхами, які розходилися від Перекопу в різних напрямках. Найбільш сумнозвісний – *Чорний шлях*, який у верхів'ях Тясмину розгалужувався на три гілки. Одне з відгалужень – *Кучманський шлях* – повертало на захід в напрямку міста Бар. Північне відгалуження пролягало неподалік сучасних Корсуня, Богуслава, *Лисянки*, *Жашкова*; південне – поблизу сучасних *Шполи*, *Тального*, *Умані*.

Цими шляхами татари приходили в Подніпров'я і далі – на Поділля і Волинь та інші українські землі, забираючи у полон людей, грабуючи і спалюючи поселення. У другій половині XVI ст. західна частина краю внаслідок безперервних татарських вторгнень запустила і в пізніших польських джерелах дістала назву «*Уманська пустиня*».

Однак, незважаючи на це, в першій половині XVI століття *Уманщина* (у той час вона називалася Звенигородщиною або Звенигородським ґрунтом) починає досить активно залюднюватися. Серед освоювачів цієї частини краю – ухадники, вільні промисловці, «данники», козаки. Вони платили зем'янам (землевласникам) або старостам *грошовий чи натуральний податок*. У другій половині XVI століття вже відомі Буки, Мошурів, Романівка, Соколівка. Колонізаційні рухи охоплюють і власне Звенигородщину, де, як і на Уманщині залюднюються та виникають нові поселення.

Зародження козацтва

Кінець XV століття в історії краю характеризується посиленням боротьби проти кримсько-татарської агресії та зародженням українського козацтва. У тодішніх умовах вільні люди – козаки, яких все більше ставало в Подніпров'ї і насамперед в Черкасах, Каневі та навколишніх місцевостях, виробляють своєрідні форми самоуправління – *громади*, які одночасно були й озброєними формуваннями. Прагнучи виконати покладені на них обов'язки із захисту південних кордонів, старости почали роздавати землю не окремим представникам привілейованого стану, а цим громадам, не втручаючись у їх внутрішні справи, що цілком влаштовувало козаків. У цьому *В. Антонович* вбачав «те зерно, що стало початком козащини...»

Козаки із Черкас, а також з інших, розташованих уверх по Дніпру міст, в ході освоєння подніпровських земель, поступово удосконалювали свою організацію. Вирушаючи в Дике поле, вони групувалися у загоны – *ватаги*, обираючи своїми *ватаманами (отаманами)* найбільш досвідчених і сміливих. Згуртувавшись у ватаги, черкаські козаки сезонно займалися на прилягаючих до міста, а також тих, що простягалися вниз по Дніпру, землях *уходницькими промислами* – мисливством, рибальством, бджільництвом та збутом своєї продукції, даючи прибуток державній казні. Це підтверджує й уставна грамота від 14 травня 1499 року князя литовського Олександра про необхідність сплати мита київському воєводі.

Організаційна згуртованість черкаських козаків сприяла їм не лише в господарській діяльності, а й успішному відбитті постійних нападів кримських татар. Не обмежуючись лише оборонними діями, козацькі ватаги нерідко самі непокоїли своїх кривдників. Вважається, що *перша згадка про козаків* взагалі, і черкаських зокрема, відноситься до 1492 року, коли великий литовський князь Олександр, відповідаючи на скаргу кримського хана Менглі-Гірея про те, що черкаські разом з киянами погромили татарський корабель поблизу фортеці Тягині в гирлі Дніпра, обіцяв знайти кривдників серед козаків.

Вбачаючи в козаках надійну силу, черкаські старости починають широко залучати їх до своїх збройних загонів та підтримувати в діях проти татар, нерідко особисто беручи в них участь. Саме так поступив черкаський староста, князь *Богдан Глинський*, очолюючи в 1493 році *похід* козаків на татарські володіння в пониззі Дніпра і взяття ними *Очакова*. Це була, по суті, перша з відомих акцій активної і наступальної протидії населення краю татарським нападам.

У наступні роки загони черкаських козаків продовжували набирати сили і розширювати масштаби своїх дій, знаходячи підтримку влади. Особливої слави черкаські козаки набули в період, коли старостою черкаським і канівським (1514–1535 рр.) був *Остафій Дашкович* родом з Овруча. За час свого старостування він очолив ряд вдалих походів черкасців проти татар і турок. Найбільш масштабним був похід 1528 року під турецьке місто Очаків, здійснений козаками під спільним керівництвом хмельницького старости Предслава Лянцкоронського, черкаського – Остафія Дашковича і старост брацлавського і вінницького. У цьому поході козаки тричі розбили татар, захопили 500 коней і 30 тисяч голів худоби.

Остафій Дашкович, управляючи Черкасами, привернув до себе дуже багато козаків, зміцнив роль Черкас і Канева як осередків усього українського козацтва. У 1531 році на Черкаси напав кримський хан Саадат-Гірей і зустрів рішучу відсіч оборонців черкаського замку на чолі з старостою.

Через два роки після цього, Дашкович представив литовському сейму розроблений ним *проект захисту кордонів Литви* від татарських вторгнень. Він обґрунтував необхідність спорудження ближче до татар, на одному з малодоступних островів Дніпра, укріплення (січі) з постійною залогою із козаків в 2 тисячі чоловік, яка, плаваючи на човнах, перешкоджала б татарам переправлятися через Дніпро. До цих 2 тисяч козацької залогою Дашкович пропонував додати ще кілька сот чоловік, які б добували в окрузі необхідні припаси і доставляли їх козакам на острови. Пропозиція була схвально сприйнята сеймом, але так і не була реалізована.

Лише через два десятиліття ідея Дашковича знайшла втілення у Запорозькій Січі, засновником якої багато дослідників вважають іншого черкаського старосту Дмитра Вишневецького.

1. Питання для самоопрацювання:

- 1.1. Загадки Черкаського замку: де локалізований та коли побудований?
- 1.2. Черкаський повіт (старовство): юрисдикція та територія?
- 1.3. Яку роль відіграли Черкаси у зародженні українського козацтва? Висловіть свої міркування.

2. Види діяльності:

- 2.1. Проведення історичного розслідування та створення презентації: «Де знаходився Черкаський замок?»
- 2.2. Написання есе «Місто Черкаси в складі Великого князівства Литовського (середина XIV – початок XVI ст.)».
- 2.3. Створення інтерактивної карти історичних місць міста Черкас (використовуйте Google maps).

3. Методичний коментар:

Під час опрацювання матеріалів теми потрібно звернути увагу на формування у семикласників таких компетентностей:

- *інформаційної та хронологічної* – здатність систематизувати історичну інформацію, в учнів розвиватиметься під час складання таблиці (хронологічні, порівняльні тощо), різних типів планів (простий, розгорнутий, тощо);
- *логічної* – здатність ставити запитання та шукати відповіді; визначати причини, наслідки та значення історичних явищ та подій в учнів формуватиметься під час проведення історичного розслідування та створення проєктів, пов'язаних з подіями на Черкащині в період Великого князівства Литовського.

Гра «Впізнай історичну особу».

Правила гри: учитель читає характеристику історичної особи (*черкаського старости*), учні повинні відгадати, про кого йде мова.

РОЗДІЛ 3 (8 клас)

ЗЕМЛІ ЧЕРКАЩИНИ В XVI–XVIII СТ.

Тема 1. Землі краю в XVI – першій половині XVII ст.

У складі Речі Посполитої. Селянсько-козацькі повстання

Після Люблінської унії 1569 року та об'єднання Польського королівства і Великого князівства Литовського в єдину державу – Річ Посполиту, за умовами унії Литва зберігала автономію, але її українські землі, у тому числі і сучасної Черкащини, переходили до складу Польщі.

Після унії на Черкащині, як і на інших українських землях, селяни ставали кріпаками. Прагнучи закріпити за собою отримані землі і зробити їх спадковою власністю, польський уряд роздає шляхті жалувальні грамоти на володіння ними. Передача земель магнатам і шляхті особливо посилилася з 1590 року після прийняття сеймом постанови про роздачу шляхті українських земель («пустинь») на Східному Поділлі, Південній Київщині та інших регіонах України, хоча насправді у більшості випадків ці землі вже були освоєні українськими селянами і козаками.

Відповідно до постанови сейму *Лисянка* з навколишніми землями була подарована королем шляхтичу Чермінському, власницею земель навколо *Цибулева* стає поміщиця Янчицька, навколо *Буків* – магнат Ю. Стусь, навколо *Чигирин* – черкаський староста О. Вишневецький. Землею володіла і королівська родина, зокрема у Синицькій королівщині під *Уманню*. З'являються латифундії «королев'ят» – українських і польських магнатів: Калиновські володіли Уманщиною, Конєцьпольські – землями на річці Тясмин.

З активним просуванням польської шляхти на українські землі, посилювалася експлуатація українського населення. Сучасник зазначав: «Тутешні селяни заслуговують на співчуття. Вони мусять працювати власноручно й зі своїми кіньми три дні на тиждень на користь свого пана... та виконувати тисячі інших повинностей, яких би й не повинні були робити, не кажучи про гроші, яких пани від них вимагають».

Найбільш зримо риси соціального гніту проявлялися у західній частині краю, де позиції польської шляхти були досить міцні. Захоплення землі у селян, хижацьке нищення лісів, забирання худоби та інші форми свавілля набули там поширення. Особливо відзначалися магнати Калиновські, які володіли великими масивами землі на Уманщині.

Соціальний гніт посилювався й національно-релігійними утисками, насадженням католицизму, що викликало невдоволення і опір населення краю. Осередками антиуніатського руху і збереження православної віри, духовними натхненниками національно-визвольної боротьби виступали *монастири*, передусім Трахтемирівський, Канівський, Мотронинський.

Архімандритом Трахтемирівського монастиря з 1616 року став князь *Єзекїл Булига-Курцевич*, людина рішуча, впливова і освічена. Монастир, маючи статус «військового запорозького», традиційно був не стільки релігійним центром, скільки козацькою резиденцією на кордоні між волостю і Низом. Тут зберігалися військова скарбниця, клейноди і арсенал, збиралися старшинські ради, діяв шпиталь для покалічених і старих запорожців. З утвердження у Трахтемирові Курцевича, людини своєї в київських інтелектуальних колах, козацька святиня стає посередником між Січчю і Києвом, місцем, де київське духовенство зустрічалося з козацькими ватажками, впливаючи на їх погляди і намічаючи план спільних дій. Внаслідок цього у козацькій свідомості все більше утверджується відчуття себе синами церкви Божої і оборонцями «стародавнього руського звичаю».

У Канівському монастирі в цей час набуло поширення книгописання. Протикатолицьку полемічну діяльність тут вів попович Федір Крилатський.

Наприкінці XVI – початку XVII століття селяни, козаки, міщани, дрібна шляхта і духовенство, котрі трималися православ'я, починають гуртуватися на захист своїх соціальних і національних прав та інтересів.

Незадоволення козацтва політикою польського уряду щодо обмеження його прав та привілеїв, посилення соціального та національно-релігійного гніту селянства сформували між козаками та селянами відносини спільності інтересів та взаємопідтримки. Це проявилось у формі **козацько-селянських повстань кінця XVI – 20–30-х років XVII століття**, які охопили Україну, включаючи й землі нашого краю. Найбільші з них в кінці XVI ст. – під проводом запорозького гетьмана реєстрових козаків *Криштофа Косинського* і козацького ватажка *Семерія (Северина) Наливайка* 1594–1596 рр.

Перша згадка про зв'язок Черкащини з повстанцями К. Косинського датується серпнем – вереснем 1591 року, коли під впливом повстанського руху розпочався перехід населення до козацької верстви. Серед тих, хто визнав козацький присуд, були Черкаси, Корсунь і Канів. Правда, у Черкасах і Каневі склалося своєрідне двовладдя, оскільки міські замки залишалися у руках старости Олександра Вишневецького, який вів себе обережно і не вступав у конфлікт з козацтвом, фактично уступивши повстанцям прилягаючу до міст територію.

Основні події повстанського руху під проводом Косинського на початковому етапі розгорталися за межами Черкащини, бо *Косинський*, намагаючись поширити сферу впливу козацтва, розглядав подніпровські землі як міцний і надійний тил. Однак, розуміючи, що без підтримки «волості» – корінних козацьких земель, досягти успіху неможливо, у травні 1593 р. він прибуває до Черкас на чолі двотисячного загону. Тут його життя обривається. Найбільш ймовірною версією його загибелі є переказ про те, що коли козаки увійшли на черкаську околицю і зупинилися у корчмі на перепочинок, на них неспо-

дівано напали люди старости Олександра Вишневецького. У короткій сутичці загинули Косинський і близько сорока чоловік із його супроводу.

Шляхта жорстоко придушила повстання, яке залишилося без лідера. Пани почали довільно збільшувати панщину у своїх маєтностях, натуральні та грошові повинності. Цим самим готувався ґрунт для наступних народних виступів.

І вже в 1594 році Поділля, а згодом й інші українські землі, охопило повстання під проводом *Северина Наливайка*. Восени 1595 року один із повстанських загонів на чолі з Григорієм Лободою оволодів Чигирином і Черкасами. Серед повстанців було чимало селян і козаків нашого краю. На Уманщині в 1596 році С. Наливайко зимував і згуртував свої загони.

Хоча повстанський рух кінця XVI століття був значно масовішим від попередніх селянсько-козацьких виступів, все ж він зазнав поразки. Основні причини – відсутність єдиного командування, стихійність, розрізненість і погане озброєння. Однак це й попередні повстання підготували умови для подальшого розвитку національно-визвольної боротьби, підняло престиж українського козацтва.

І хоч після поразки повстань кінця XVI століття майже тридцять років не було масових народних виступів, спротив проти соціального й національно-релігійного гніту проявлявся у різних формах.

Наприклад, у 1604 році жителі Корсуня відмовилися виконувати феодалні повинності на користь старости Яна Даниловича і встановили свою владу на основі козацького самоврядування. За поданням шляхти уряд Речі Посполитої постановою сейму в 1607 році позбавив Корсунь магдебурзького права.

На початку 20-х років XVII ст. загострюються стосунки польської влади з козацтвом, яке на цей час стає послідовним виразником інтересів широких народних мас. Намагаючись взяти під контроль перебіг подій, польський уряд восени 1625 року для придушення козацько-селянського руху посилає на південну Київщину 30-тисячне військо на чолі з польним гетьманом Станіславом Конєцпольським.

Грабуючи і спустошуючи міста й села, польсько-шляхетське військо у жовтні підійшло до Канева. Козацький загін у 3 тисячі осіб вийшов з міста і після бою під Мошнами відступив до Черкас. Разом з козаками з інших міст канівські козаки зосередилися біля впадіння річки Цибульник (поблизу сучасного міста Світловодськ) в Дніпро. Невдовзі сюди прибули з артилерією запорожці на чолі з гетьманом реєстрового козацтва *Марком Жмайлом*. Між об'єднаним 20-тисячним військом і поляками відбувся запеклий бій.

Під натиском переважаючих сил козаки змушені були відступити до Курукового озера, де була підписана Куруківська угода, за якою усім учасникам повстання надавалася амністія, козацький реєстр зростав з 3 тисяч до 6 тисяч осіб (1 тисяча козаків постійно мала перебувати на Січі, решта – на волості). Водночас козакам заборонялося здійснювати морські походи, втручатися у релігійні справи на українських землях і мати відносини з іноземними державами.

Поштовхом до повстання 1630 року стало введення подимного податку. Селяни виганяли збирачів податків, громили панські маєтки. Запорозькі козаки вимагали від своєї старшини підтримати селян на «волості». І в січні 1630 року нереєстрові козаки на чолі з гетьманом нереєстрового козацтва *Тарасом Федоровичем (Трясилою)* – колишнім корсунським полковником, виступають із Запорозжя, вбираючи по шляху просування у своє майже 10-тисячне військо селян і міщан.

У середині березня повстанці увійшли до Черкас, стративши там гетьмана-зрадника Грицька Чорного. На початку квітня козаки оволоділи Корсунем, а потім Каневом і рушили на Переяслав. Каральний похід проти повстанців знову очолив коронний гетьман Конецпольський. Майже три тижні тривали кровопролитні бої між ворогуючими сторонами. Зазнавши значних втрат, коронний гетьман змушений був піти на переговори, наслідком яких стала компромісна угода, суть якої полягала у збереженні основних вимог Куруківської угоди та збільшення реєстру до 8 тисяч.

Новим масовим виступом стало селянсько-козацьке повстання 1637–1638 рр., яке очолили *Павло Бут (Павлюк), Дмитро Гуня, Яків Острияниця*. На початковому етапі його очолив гетьман нереєстрового козацтва Павло Бут – колишній сотник Чигиринського полку, зібравши майже 10-тисячне військо, яке виступало під гаслами боротьби з «ляхами», захисту православної віри, покарання зрадників – старшин-реєстровців. Повстання швидко охопило територію усього краю від Черкас до Умані.

Наприкінці 1637 року під Кумейками поблизу Черкас відбулася вирішальна битва, в якій козацьке військо, втративши більше п'ятої частини свого складу, зазнало поразки. А невдовзі біля Боровиці після невдалого бою полякам було видано Павла Бута та інших ватажків.

Та навесні 1638 року козаки знову активізували свою боротьбу. Спочатку повстання очолює Яків Острияниця, а потім – Дмитро Гуня. Однак сили були нерівними. Після поразки в бою під Жовнином (Чорнобаївщина) повстанці змушені були капітулювати. На козацьких радах у Києві (вересень) та Масловому Ставі під Каневом (грудень) реєстрові козаки визнали ухвалену сеймом «Ординацію Війська Запорозького реєстрового», за якою скасовувалося козацьке самоврядування, реєстр знову обмежувався 6 тисячами. Замість виборного гетьмана уряд направляв свого комісара, а нереєстрові козаки переходили до стану посполитих. Козаки мали право селитися у трьох старостах – Черкаському, Чигиринському та Корсунському.

1. Питання для самоопрацювання:

Що вам відомо про козацькі полки, які були утворені згідно з Куруківською угодою на території Черкащини?

1.2. Які додаткові привілеї отримала українська шляхта на Черкащині з прийняттям унії?

1.3. Уявіть, що вам випала можливість поспілкуватися та взяти інтерв'ю в очільника повстання 20–30-х років XVII століття на Черкащині. Чому? Складіть переліку запитань, на які шукають

відповіді сучасні історики. Висловіть свої міркування щодо вчинків цієї історичної особи, які стали тобі відомі. Яким є ставлення кожного/кожної із вас до цієї особи?

2. Види діяльності:

2.1. Складання історичних пазлів з теми «Козацько-селянські повстання повстань кінця XVI – 20–30-х років XVII століття (використайте програму LearningApps.org).

2.2. Створення схеми «Наслідки Люблінської унії для Черкащини» (вказіть позитивні та негативні риси).

2.3. Складання оповідки з теми «Життя селянина в XVI столітті на території рідного краю».

3. Методичний коментар:

Під час опрацювання матеріалів теми потрібно звернути увагу на формування у семикласників таких компетентностей:

- *інформаційної та хронологічної* – здатність систематизувати історичну інформацію, в учнів розвиватиметься під час складання таблиці (хронологічні, синхроністичні, порівняльні тощо), схем, різних типів планів (простий, розгорнутий тощо);

- *логічної* – здатність ставити запитання та шукати відповіді; визначати причини, наслідки та значення історичних явищ та подій; компетентність в учнів формуватиметься під час обговорення подій, пов'язаних з українською шляхтою та складання переліку запитань для інтерв'ю з історичною особою, складання оповідок.

Гра «Асоціація»: землі краю в XVI – першій половині XVII ст.

Правила гри: учитель називає імена історичних діячів (*Стефан Баторій, Сигизмунд II Август, Дмитро Гуня*), учням пропонує назвати події, з якими у них асоціюється ця особа.

Тема 2. Черкащина в епіцентрі Козацької революції середини XVII століття

Початок Козацької революції середини XVII століття. Перші перемоги

У кінці 1640-х рр. Черкащина стає центром розгортання національно-визвольної боротьби українського народу, яка в сучасній історіографії дістала назву Української національної революції і більшістю науковців хронологічно окреслюється рамками 1648–1676 рр. Цей період останнім часом почали називати «Козацька революція середини XVII ст. і війна за суверенітет козацької держави другої половини XVII століття».

Переслідування православної віри, намагання обмежити козацтво та постійні зловживання і здириства польської шляхти та орендарів викликало гостре невдоволення населення краю, як і всієї України, передусім козацтва. Починаючи з 1646 року, група козаків, очолювана чигиринським сотником Богданом-Зіновієм Хмельницьким, розпочинає підготовку повстання. До керівного центру входили також сотники Ф. Вешняк, К. Бурляй, Д. Гиря, Б. Топига, колишні полковники М. Нестеренко і Я. Клиша, М. Кривоніс, брати Нечаї та інші.

Як свідчать джерела, восени 1647 року у містечку Лебедині зібралися найближчі соратники Богдана Хмельницького, щоб розробити план повстання, яке планувалося розпочати у листопаді. Однак раптова поява татар і зрада з боку чигиринського осавула Романа Пешти зірвали виступ, а самого Богдана Хмельницького ув'язнили.

Вирвавшись за сприяння друзів на волю, він у кінці грудня з кількома десятками однодумців (серед них – 20-річний Петро Дорошенко) і сином Тимошем вирушає на Запорозжя. Зважаючи на перебування польської залоги у Січі (Микитин Ріг), зупинилися на острові Томаківка (Буцький), де відразу розпочалося формування збройних загонів і встановлення зв'язків із запорожцями.

Заручившись підтримкою останніх, 4 лютого Богдан Хмельницький оволодів Січчю, а 9 лютого завдав поразки черкаському

і чигиринському полковникам, які на чолі перебуваючих на службі в поляків реєстрових козаків готувалися до наступу на повстанців. Через кілька днів на козацькій раді в Січі Богдан Хмельницький обирається гетьманом Війська Запорозького.

Аби урівняти сили з могутнім польським військом і забезпечити тили, Богдан Хмельницький уклав союз із Кримським ханством, розіслав козаків з листами до населення України із закликом озброюватися і готуватися до повстання. У квітні 1648 року до запорожців приєдналися реєстровці.

І подальший розвиток подій був безпосередньо пов'язаний з Черкащиною. Військове командування Речі Посполитої, яке очолювали великий коронний гетьман Микола Потоцький і польський коронний гетьман Мартин Калиновський, після оволодіння Хмельницьким Січчю почало вживати термінових заходів, аби повстання не набрало розмаху й не перекинулося на «волость», тобто на густонаселену частину України, зокрема черкаське Подніпров'я.

Значні військові сили поляків почали просуватися в Подніпров'я і блокували шляхи, що вели на Запорожжя. Микола Потоцький 13 лютого 1648 року наказав канівському полковникові реєстрових козаків, щоб той очолив об'єднані сили Канівського, Переяславського і Чигиринського полків і вирушив на Запорожжя для придушення повстання. Перебуваючи в Корсуні, Микола Потоцький 20 лютого 1648 року звернувся з посланням до повстанців, у якому вимагав розійтися по домівках і видати Богдана Хмельницького. У разі відмови погрожував смертною карою членам їх сімей і конфіскацією майна.

Щоб виграти час для формування свого війська й домовитись про підтримку Туреччини і Криму, Богдан Хмельницький вів листування з Миколою Потоцьким. За його дорученням переговори з коронним гетьманом вели черкаський сотник Іван Кравченко, чигиринці Карпо Трушенко та Гриць Слейко.

Польське командування, враховуючи вигідне стратегічне розташування Черкас, обирає місто як своєрідний опорний пункт для боротьби з повстанцями і місце перебування Миколи Потоцького з військом. Звідси 21 квітня 1648 року на Запо-

рожжя вирушає польське військо на чолі з сином коронного гетьмана Стефаном Потоцьким та комісаром реєстрових козаків Яцеком Шембергом. Через певний час услід за ними мав виступати і сам Микола Потоцький з головними силами.

Каральна експедиція складалася з кінноти, артилерії й обозу (десять тисяч чоловік), флотилії з п'ятьма тисячами реєстровців і 1200 німецьких найманців на борту. Потоцький-молодший і Я. Шомберг рухалися на чолі кінноти суходелом, а дніпровську флотилію очолили старшини реєстровців Ілляш Караїмович та Іван Барабаш. Згодом реєстрові козаки, що рухалися водним шляхом, вбивши Караїмовича і Барабаша, на чолі з Філоном Джеджелієм і Богданом Топігою перейшли на бік повстанців, а сухопутна частина польського війська була розгромлена Богданом Хмельницьким *під Жовтими Водами 5–6 травня 1648 року*.

Микола Потоцький, який залишився в Черкасах, продовжував підтягувати в район міста значні військові сили. На початку травня він вирушив на допомогу своєму синові, дізнавшись про перехід реєстровців на бік повстанців, повернувся з-під Чигирина і зупинився табором неподалік Черкас. Отримавши 19 травня достовірну інформацію про розгром військ Стефана під Жовтими Водами і про те, що Богдан Хмельницький рухається до Білої Церкви, Потоцький спрямував багатотисячну польську армію під Корсунь.

Туди ж вирушило і військо повсталих. Вдавшись до воєнних хитрощів (до противника було підіслано одного з козаків з дезінформацією), Богдан Хмельницький виманив поляків з добре укріпленого табору й змусив їх рушити в бік Богуслава. У заболоченому урочищі Горіхова Діброва поблизу Корсуня польське військо потрапило у засідку (6-тисячний козацький загін Максима Кривоноса). У тил Потоцькому вдарив Хмельницький з козацькою і татарською кіннотою, а з флангів польське військо атакували козаки Кривоноса. Під *Корсунем поляки 15–16 травня 1648 року* поляки зазнали нищівної поразки. Серед 8,5 тисяч поляків у полон потрапили обидва

гетьмани – М. Потоцький та М. Калиновський. Поляки втратили також усю артилерію, обоз і прапори.

У перших битвах під Жовтими Водами і Корсунем Богдан Хмельницький повністю знищив наявні в Україні польські збройні сили і закликав населення до всенародного повстання. Через Тугай-бея передав Миколі Потоцькому програму вимог, що передбачала створення до Білої Церкви та Умані удільної, з визначеними кордонами, держави. Так було *вперше сформульовано ідею створення національної держави*. Після перемоги під Корсунем Богдан Хмельницький прибув до Білої Церкви, а звідти – до Черкас.

Саме на Черкащині гетьман розгорнув активну дипломатичну діяльність, формував гетьманську адміністрацію й органи управління. Насамперед була проведена реорганізація шести старих козацьких полків – Чигиринського, Черкаського, Канівського, Корсунського, Білоцерківського, Переяславського.

У 20-х числах червня Хмельницький прибув до Чигирина, який став віднині фактично столицею України і резиденцією гетьмана. Вибір *Чигирина* був не випадковим – місто знаходилось у добре укріпленому самою природою місці, у центрі старовинних козацьких земель, неподалік від Дніпра – головної річки України, якою було легко дістатися до Запорозької Січі. Чигирин стояв відносно близько до тодішніх кордонів Кримського ханства, яке у той час було союзником повстанців.

Богдан Хмельницький доклав чимало зусиль, щоб перетворити Чигирин у неприступну фортецю. Відомий сирійський мандрівник Павло Алепський, що побував у місті за життя Хмельницького писав: «Цитадель не має собі рівних у всій країні козаків і своєю висотою, і висотою гори, на якій вона стоїть, і своїми розмірами, і багатством води та болот, що її оточують. Ось чому вона дуже сильна...».

Певне значення для вибору Чигирина як гетьманської резиденції мало і те, що неподалік знаходився хутір Хмельницького – *Суботів* із прилягаючою Новоселицею, успадковані гетьманом ще від батька – чигиринського підстарости Михайла Хмельницького.

У той час, коли Богдан Хмельницький перебував у Білій Церкві, Черкасах та Чигирині, займаючись формуванням збройних сил і державного апарату, визвольний рух поширювався в краї і по всій Україні. Після звістки про розгром польсько-шляхетського війська під Жовтими Водами і Корсунем, полум'я повстання охопило *Уманщину*, де за свідченням сучасника «хлопська сваволя, почавши від Гуманя таку гору бере, наче друге військо Хмельницького». У червні 1648 року повстанці під проводом Максима Кривоноса та Івана Ганжі штурмом взяли Умань, а також інші міста далі на захід – Немирів, Тульчин, Брацлав. Тоді ж Умань стає центром Уманського полку.

Розгортання національно-визвольного руху

Черкащина, опинившись на початку Козацької революції в епіцентрі її подій, і надалі відіграла важливу роль у розгортанні національно-визвольного руху і творення Української козацької держави.

У ході жорстоких боїв на Правобережній Україні було визволено від польської шляхти велику територію і створено сприятливі умови для генерального наступу повстанських військ під проводом Хмельницького. На зміцнення їх позицій в різних регіонах України значний вплив справляли як сформовані на Черкащині військові підрозділи, так і окремі воєначальники – уродженці краю.

Зокрема, розгортання боротьби на Поділлі й півдні Волині пов'язане з діяльністю Максима Кривоноса, направленою туди в ранзі черкаського полковника, а згодом призначеного Богданом Хмельницьким наказним гетьманом. Вступивши на початку червня 1648 року на чолі 400 козаків у межі Брацлавщини, він до середини липня створив щонайменше 20-тисячне військо. Під час походу було не лише звільнено десятки міст, а й у боях 26–28 липня під Старокостянтинівом завдано поразки 10–12-тисячному польсько-шляхетському війську під

проводом Я. Вишневецького. На визволених територіях повстанці встановлювали нову владу. Так, на прохання жителів Меджибожа Хмельницький направив туди свою адміністрацію – «*козака з Черкас*» Якименка разом із п'ятьма іншими козаками, давши їм універсал, котрий стверджував їхні широкі права і повноваження.

Чимало повстанців полягло на полі бою. Потрапили у полон і були страчені карателями корсунський наказний полковник Олекса Тучко, корсунські козаки Федір Калина і Іван Бубенек та інші.

За умовами у цілому невігідного для України Зборівського договору від 8 серпня 1649 року територія краю у складі *6 полків* залишалася під владою гетьманської адміністрації. Тут козаки, православні шляхтичі і духовенство мали привілейований статус. Водночас заборонялося перебування польських військ і функціонування єзуїтських шкіл.

Як відомо, кордони козацької території за Зборовським договором визначались по лінії: Дністер – Ямпіль – Брацлав – Вінниця – Погребище – Паволоч – Коростишів – Горностайпіль – Димер – Дніпро – Остер – Чернігів – Ніжин – Ромни.

Землі Черкащини, таким чином, опинялися досить далеко від тодішніх безпосередніх кордонів з ворогом і становили важливу тилову базу повстанських військ та *територіально-політичне ядро формування Української козацької держави*. Як і на всій визволеній від поляків території, тут зміцнюються державні інституції, налагоджується їх робота.

Водночас процес складання української державності був непростим, оскільки після Зборівського договору не всі верстви населення одержали відповідні права і свободи, погіршало економічне становище Запорозької Січі. У березні 1650 року на Січі спалахнуло збройне повстання козаків, незадоволених політикою гетьманської адміністрації. На його чолі стояв *Яцько Худолій* – козак домонтівської сотні Черкаського полку. Цей виступ було придушено, а самопроголошеного гетьмана Худолія страчено.

А тим часом польський уряд, не змирившись з існуванням Української козацької держави, відновлює воєнні дії проти

України і Черкащина стає ареною боротьби проти загарбників. Особливо ускладнилася ситуація після підписаного у жовтні 1651 року (після Берестецької битви) Білоцерковського договору, за яким козацькою територією визнавалося лише Київське воєводство, а гетьманська влада суттєво обмежувалася й відкривався шлях до реставрації польсько-шляхетського панування. Активізується антигетьманська опозиція, яка не обминула і Черкащину – спалахнуло повстання козаків Корсунського полку на чолі з колишнім полковником *Лук'яном Мозирею*. І хоча воно наприкінці 1651 року було придушене, а Мозирю страчено, внутрішньополітичне становище залишалося напруженим.

За таких обставин Богдан Хмельницький, щоб упередити розпалювання внутрішніх суперечностей і відвернути зовнішню загрозу, вдається до рішучих дій. Зібравши 30–35-тисячне військо, основу якого склали козаки Чигиринського, Черкаського, Корсунського і Переяславського полків та татарська кіннота, він *1–2 червня 1652 року під Батогом* завдає поразки польському війську. Перемога під Батогом дала можливість скасувати умови принизливого Білоцерківського договору і поліпшила умови для творення української державності.

Однак уже в кінці 1652 року Польща розгортає підготовку до нового наступу на Україну. Західна частина Черкащини відтепер стає ареною бойових дій з відбиття нападів. *У березні 1653 року* 8-тисячна польська армія вторглася на Уманщину, знищила десятки міст та сіл і підійшла до Умані. Лише після відчутної поразки під Монастирищем вона відступила.

Переяславська рада і укладення українсько-московського договору 1654 року хоч і внесли суттєві зміни у геополітичне становище України, однак не зміцнили української державності. Нові тяжкі випробування чекали і Черкащину.

Вже у травні 1654 року польсько-шляхетська армія на чолі з коронним гетьманом Станіславом Потоцьким знову оточили *Умань*. Місто мужньо захищали козаки Уманського та Вінницького полків і поляки після кількох невдалих спроб штурму відступили, руйнуючи все довкола.

Після об'єднання з татарами польське командування на початку 1655 року продовжило наступ на Умань. Оборону міста тримали козаки на чолі з *Іваном Богун*ом та місцеві жителі. Щоб зробити фортечні вали неприступними для ворога, Богун наказав облити їх водою, яка в сильний мороз перетворила їх на крижані гори. Так і не зумівши подолати опору захисників міста, ворожі війська зняли облогу і відступили.

Незабаром проти польсько-шляхетської армії, з-під Білої Церкви виступило військо – козаки на чолі з Богданом Хмельницьким та 10–12 тисяч московських стрільців під командуванням Василя Шереметьєва. Увечері 29 січня *неподалік Охматова* (нині – село на Жашківщині) союзне військо було несподівано атаковане ворогом, якому вдалося увірватися до табору й захопити 16 гармат. Битва набрала затяжного характеру. Поляки були витиснуті з табору і до ранку 30 січня козаками зводяться неприступні укріплення (здебільшого з возів і саней, снігу й трупів) .

Хмельницький не втрачав надії вирватися із страшної пастки (військо було оточене в лютий мороз, не маючи палива і води). З одного боку, гетьман готував полки для прориву під захистом табору, з другого – вступив у переговори з кримськими мурзами, аби нейтралізувати їх під час виходу з оточення. 30 січня відбулася гарматна перестрілка, а українська піхота вела влучний вогонь по жовнірах, завдаючи їм великих втрат. Дійшовши згоди з татарами, ранком 1 лютого український табір почав просуватися до Охматова. Всі спроби поляків розірвати чи спинити його не мали успіху. Козаки і стрільці, відбивши всі приступи, пройшли через околиці Охматова і рушили на Буки. Місце битви, яка точилася на лютому морозі, згодом дістало назву Дрижиполя. Кровопротитна битва не виявила переможця, жодна з сторін не могла проводити наступальних операцій. Польсько-татарське військо відійшло за межі Черкащини – на Брацлавщину.

З 1655 року все зриміше окреслюються несприятливі, а то й згубні для існування української держави чинники. Один з них – *зміна позиції Московії*, яка налякана успіхами Швеції в

Прибалтиці, пішла на зближення з Польщею і в травні 1656 року оголосила війну Швеції. Виходячи з цього, Богдан Хмельницький *шукає шляхів створення нової антипольської коаліції*, зокрема зі Швецією і Трансільванією.

У червні 1657 року до Чигирина прибуло шведське посольство з підтвердженням готовності до спільної боротьби проти Польщі. Однак трагічне закінчення об'єднаного українсько-семигородського походу на Польщу внесло свої корективи у хід подій. Звістка про поразку призвела до того, що *Богдана Хмельницького* розбив апоплексичний удар, і він *6 серпня 1657 року помирає*, так і не здійснивши своїх задумів з об'єднання усіх українських земель і зміцненню Української держави.

Похорони творця української державності Богдана Хмельницького відбулися ймовірноше всього 2 вересня в Суботіві в Іллінській церкві (до цього часу точаться дискусії щодо місця поховання гетьмана).

Козацькі полки Як відомо, за Куруківською угодою 1625 року було встановлено 6-тисячний козацький реєстр у складі 6 полків – Білоцерківського, *Канівського*, *Корсунського*, *Черкаського*, *Чигиринського*, Переяславського. Територіальну основу їх складала землі сучасної Черкащини.

Державотворчі процеси середини XVII століття зумовили утворення власного військового і адміністративно-територіального управління, основу якого покладався вже існуючий полково-сотенний устрій. Полки, що об'єднували козаків певної території і становили військову одиницю, *набували значення адміністративно-територіального округу*, а полковник, як військовий командир, ставав водночас і головою цивільної адміністрації. Це сповна виправдало себе в умовах невщухаючих бойових дій у період Козацької революції.

Кожен козацький полк іменувався за назвою міста чи містечка, де перебувала полкова адміністрація – полковник,

писар, осавул, хорунжий, суддя, канцелярія. Назви сотень відповідали назві місцевості або імені сотника.

За *Зборівським реєстром 1649 року* на території сучасної Черкаської області існували полки – Чигиринський, Черкаський, Кропивнянський, Корсунський, Канівський, Уманський, а також південна частина Білоцерківського і Переяславського. Саме ці полки входили до складу ударних сил козацько-селянського війська Богдана Хмельницького. Вони брали участь у Пилявецькій битві 1648 року, Зборівській битві 1649 року, Берестецькій битві 1651 року, Батозькій битві 1652 року, у визвольних походах до Східної Галичини 1648 і 1655 років.

На той час Черкащина була головною опорною базою, яка поповнювала козацько-селянське військо людськими ресурсами, зброєю, боєприпасами. Чигирин став військово-політичним центром України, де перебувало гетьманське правління, звідки велося керівництво визвольною боротьбою українського народу.

Чигиринський полк став головним гетьманським полком, займав територію з обох боків Дніпра і межував з Корсунським, Черкаським і Полтавським полками. У 1649 році до його складу входили сотні: полкова Чигиринська, Баклійська, Боровицька, Бужинська, Вереміївська, Воронівська, Голов'ятинська, Голтвинська, Жаботинська, Жовнинська, Кременчуцька, Кричовська, Максимівська, Медведівська, Омельницька, Орловецька, Остапівська, Потоцька, Смілівська (всього 19).

У 1660-х роках східна частина Чигиринського полку відійшла до Миргородського полку, а західна залишалася під владою правобережного гетьманату. У 1670-х рр. правобережна Чигиринщина стала ареною жорстокої боротьби лівобережних українських козацьких полків і московських військ проти турецької армії, зокрема, під час Чигиринських походів 1677 і 1678 рр. Всього за час існування полку відомі 36 його полковники. Серед них – Карпо Скидан (1637 р.), Богдан Хмельницький (1649 р.), Іван Богун (1649 р.), Антін Жданович (1656 р.), Петро Дорошенко (1660–1663 рр.), Гнат Галаган (1709–1714 рр.).

У списках Чигиринського полку знаходимо імена гетьмана Богдана Хмельницького та його сина Тимоша, генерального писаря Івана Виговського, арматного писаря Петра Дорошенка – майбутнього гетьмана.

Черкаський полк займав територію також з обох боків Дніпра і межував з Корсунським, Канівським, Переяславським, Кропивнянським та Чигиринським полками. За Зборівським реєстром 1649 року до його складу входили сотні: полкова Черкаська, Богушкова, Вовченкова, Домонтівська, Дригилева, Золотоніська, Кулаковська, Лазарева, Маркова, Микитина, Мошенцова, Мошенська, Островського, Петрашкова, Піщанська, Саварського, Савина, Шубцева (всього 18). На той час Черкаський полк був одним з найбоекватніших у війську Б. Хмельницького. Після «Вічного миру» 1686 року Черкаський полк був ліквідований. У різний час на чолі полку був 21 полковник, найбільш відомі – Іван Барабаш (1638–1648 рр.), можливо – Петро Дорошенко (1665 р.).

Кропивнянський полк створений у 1649 році, займав територію на лівому березі Дніпра, межував з Переяславським, Прилуцьким, Миргородським, Полтавським, Чигиринським і Черкаським полками. До його складу входили три Іркліївські, Кропивнянська, Оржицька та інші сотні, всього – 14. У 1658 році Кропивнянський полк ліквідовано, а його територію включено до складу Лубенського та Переяславського полків. Із полковників відомий соратник Богдана Хмельницького Філон Джалалій (Джеджалій). У найкритичніший момент битви під Берестечком військо обрало його наказним гетьманом.

Корсунський полк межував з Білоцерківським, Канівським, Черкаським і Чигиринським полками. У 1649 році до його складу входили сотні: полкова Корсунська, Лисянська, Мгліївська (Мліївська), Ольшанська (Вільшанська) та інші, всього – 19. Найвідоміші полковники – Станіслав Мрозовицький (Морозенко) (1645–1649 рр.), Максим Нестеренко (1648, 1653, 1655, 1656 рр.), Іван Гуляницький (1653–1656 рр.).

Після Андрусівського перемир'я 1667 року, коли Правобережна Україна потрапила під владу Польщі Корсунський полк очолював Захар Іскра (1684–1707, 1708 рр.). Після Прутського мирного договору 1711 року корсунські козаки переселилися в Лівобережну Україну, а полк припинив своє існування.

Канівський полк межував з Білоцерківським, Київським, Переяславським, Черкаським і Корсунським полками. В 1649–1654 рр. до його складу входило 18 сотень: Канівська полкова, Бубнівська, Межиріцька, Ржищівська, Трехтимирівська та інші. Впродовж 1649–1665 рр. територія Канівського полку була ареною жорстокої боротьби проти польсько-шляхетських військ. Під час народного повстання 1702–1704 рр. полк перебував під командуванням Семена Палія, у 1712 році припинив своє існування.

Уманський полк утворений у 1648 році, межував з Брацлавським, Кальницьким (Вінницьким), Паволоцьким і Білоцерківським полками. З півдня його територія підходила до степу. У 1649 році до його складу входило 14 сотень: полкова Уманська, Бабанська, Бершадська, Ладижинська, Маньківська, Романівська, Цибулівська та інші. Полк був ліквідований в 1674 році у зв'язку з турецькою агресією на Правобережну Україну і переселенням козаків і селян на Лівобережжя і Слобожанщину.

Іркліївський полк утворений в 1648 році і того ж року на чолі з полковником Михайлом Телюченком увійшов до складу Кропивнянського полку. У 1658 році гетьман І. Виговський розділив останній на Лубенський і Іркліївський полки і призначив іркліївським полковником Матвія Папкевича. У 1659 році Іркліївський полк припинив своє існування.

Лисянський полк існував короткий час (1648, 1651, 1657 рр.). Його полковником був Данило Якимович.

1. Питання для самоопрацювання:

Які наслідки мала битва під Корсунем для польського війська на території Черкащини?

1.2. Що вам стало відомо про діяльність Яцька Худолія та Лук'яна Мозирі на Черкащині?

1.3. Яке твердження про Богдана Хмельницького істинне: «Це лицар за якого Русь-Україна на ноги повстала чи «безжалісний порушник посполитого спокою»? Висловіть свої міркування. Складіть перелік запитань, на які шукають відповіді сучасні історики.

2. Види діяльності:

2.1. Написання есе «Історична експертиза – секрет успіху перемоги у битві під Корсунем».

2.2. Створення медіатексту з теми «Черкащина – арена бойових дій у 1652–1655 рр. (Умань, Охматів, Монастирище)» (використайте освітню платформу Wordwall).

2.3. Віртуальна екскурсія «Чигирин – центр українського державотворення і столиця козацької держави».

3. Методичний коментар:

Під час опрацювання матеріалів теми потрібно звернути увагу на формування у восьмикласників компетентностей:

- *інформаційної та хронологічної* – здатність систематизувати історичну інформацію, в учнів розвиватиметься під час складання таблиці (хронологічні, синхроністичні, порівняльні тощо), схем, різних типів планів (простий, розгорнутий, тощо);

- *логічної* – здатність ставити запитання та шукати відповіді; визначати причини, наслідки та значення історичних явищ та подій в учнів формуватиметься під час, обговорення подій пов'язаних з Козацькою революцією та складання переліку запитань для інтерв'ю з історичною особою;

- *аксіологічної* – здатність оцінювати факти і діяльність людей, визначати власну думку щодо актуальних проблем, в учнів формується під час історичних диспутів про роль Черкащини в Козацькій революції та написання есе та шукати відповіді на проблемні питання про суперечливу постать Б. Хмельницького.

Гра «Було чи не було?»: Черкащина в епіцентрі Козацької революції середини XVII ст.

Правила гри: учасники гри отримують запитання (або ці запитання проєктуються на екран) і відповідають, позначивши правильні відповіді. (*Битва біля Охматова відбулася 1855 р.*).

Тема 3. Край у період загострення внутрішніх протиріч і Руїни

Після Богдана Хмельницького

Після смерті Хмельницького загострюється боротьба за владу, багато сюжетів якої безпосередньо пов'язані з Черкащиною. Зокрема, зібрана невдовзі в Суботіві таємна нарада частини козацьких полковників вирішила, щоб до часу повноліття сина гетьмана Юрія гетьманські функції виконував *Іван Виговський*. На початку вересня 1657 року старшинська рада обрала його гетьманом – «поки змужніє» Юрій. А у другій половині жовтня розширена старшинська рада у Корсуні підтвердила це рішення, тим самим усунувши династію Хмельницьких від влади.

Новообраному гетьманові не вдалося стабілізувати ситуацію в державі, а його політика у соціально-економічній сфері і недооцінка політичної ролі козацтва призвели до конфлікту між гетьманською владою і Запорожжям та Полтавським полком, який навесні 1658 року переріс у відкриту конфронтацію. Зібравши 20-тисячне військо, до якого входили й козаки *Черкаського* та *Корсунського* полків, та найнявши татар, а також волохів і німців, Іван Виговський у травні рушив на Лівобережжя для придушення заколотників. У братовбивчому протистоянні загинуло багато українців.

6 вересня 1658 року черкаська старшина брала участь у козацькій раді неподалік Гадяча, де була укладена угода з польськими представниками про входження України у формі рівноправного автономного Руського князівства до складу Речі Посполитої. Цим кроком фактично і юридично *демонструвався українсько-московський договір 1654 року* і Україна, а відповідно і територія краю, змінили свій державний статус.

У подальшому втручання Московського царства в міжусобну боротьбу в Україні і підтримка опозиційних сил призвели до *московсько-української війни 1658–1659 рр.* У переможній битві цієї війни під Конотопом, яка закінчилася розгромом московитів брав участь і Черкаський полк, а правою

рукою гетьмана Івана Виговського був полковник Григорій Гуляницький з Корсуня.

Однак внаслідок внутрішніх протиріч гетьманська влада ослаблювалася, а Україна ставала дедалі вразливішою з боку сусідніх держав. Вже за гетьманування Юрія Хмельницького нова *Переяславська угода 1659 року* з Московією ще більш посилила нерівноправність української сторони. Одним з негативних моментів нового договору було призначення воєвод і збільшення московських гарнізонів в українських містах. Зокрема, в Умань московським воєводою був призначений князь Григорій Козловський.

На початку 1660 року військово-політична ситуація в Україні погіршується. У січні кримські татари спустошили чимало сіл Черкаського, Чигиринського та Корсунського полків, а у лютому 10-тисячне польське військо на чолі з коронним гетьманом Станіславом Потоцьким робить безуспішну *спробу оволодіти Уманню*.

Після ряду поразок, яких зазнали українсько-московські війська від поляків, Юрій Хмельницький 17 жовтня 1660 року під тиском правобережної старшини підписує *Чуднівський договір* про повернення України до складу Речі Посполитої на засадах автономії. Після цього реальнішою стала загроза розколу козацької України на два гетьманства, оскільки лівобережна старшина, орієнтуючись на Москву, взяла курс на відокремлення від Правобережжя.

У січні 1663 року Юрій Хмельницький зрікається гетьманської булави і правобережним гетьманом старшинська рада обирає *Павла Тетерю*, а на лівобережжі старшина своїм гетьманом обрала *Івана Брюховецького*. Цим самим територіальний розкол України доповнився політичним.

На Правобережжі у лютому 1664 року розпочалося повстання під проводом *Дмитра Сулимки*, *Семена Височана* та інших ватажків. Їхні загони оволоділи Лисянкою, однак невдовзі зазнали поразки від військ правобережного гетьмана Павла Тетері, за наказом якого 27 березня під стінами Вільхівця (Звенигородщина) було страчено экс-гетьмана Івана Виговського.

У цілому ж повстання, спрямоване проти відновлення польсько-шляхетського панування і підтримане запорожцями на чолі з *Іваном Сірком*, набувало розмаху. З одного боку в протистоянні брали участь очолювані гетьманом Павлом Тетерею правобережні козаки і польські війська, а з іншого – лівобережні полки гетьмана Івана Брюховецького, запорожці і московські загопи на чолі з Григорієм Косошовим.

В епіцентрі жорстоких сутичок опинилися Умань, Лисянка, Черкаси, Сміла, Канів, Стеблів, Корсунь, Вільшана, Маньківка та інші населені пункти краю, які неодноразово переходили з рук у руки. При цьому чинились характерні для громадянської війни розправи і значні руйнування. Так, у травні 1664 року лівобережні війська, оволодівши Черкасами, пограбували місто і спалили замок за підтримку польської сторони. Водночас і поляки, захопивши місто, згубили багато людей.

Після певного спаду повстання з новою силою спалахнуло в 1665 році. Аж до середини літа тривали запеклі бої на заході краю, особливо в районі Умані, де загинув один із захисників міста полковник *І. Сербин*. Криза державності і внутрішній розбрат глибоко непокоїли патріотично налаштовану старшину і спонукали її до дій з об'єднання українських земель у єдиній державі. Виразником прагнень цих сил став новий правобережний *гетьман Петро Дорошенко*, який прийшов до влади у серпні 1665 року.

А тим часом за Андрусівським перемир'ям 1667 року – угодою між Московським царством і Річчю Посполитою, прийнятою за спиною України, менша лівобережна частина сучасної Черкащини опиняється у складі Московії, а правобережна – Польщі.

Намагання Петра Дорошенка переломити хід подій, відновити територіальну єдність і повноцінну державність не дала бажаних результатів. На короткий час йому навіть вдалося об'єднати Лівобережжя і Правобережжя під однією булавою. Однак на заваді цьому стали постійна боротьба козацької верхівки за владу, невдалі кроки і помилки, зради союзників, постійні втручання в українські справи Польщі, Московії та Туреччини.

Події цього драматичного періоду української історії не обминули і Черкащину. Зокрема, в грудні 1671 року розпочалися бої між військом Петра Дорошенка і татар проти поляків під Уманню і Ладиженом, внаслідок яких польська армія змушена була відступити.

На початку 1674 року територією краю оволоділи московські війська Григорія Ромодановського і лівобережного гетьмана Івана Самойловича. У відповідь на це турецькі війська рушили на Правобережжя. У серпні після запеклих боїв турки захопили Умань, зруйнували місто і знищили його жителів.

Авторитет гетьмана слабшає, він втрачає підтримку мас, оскільки мусив виступати і союзником турків, і татар, які нещадно плондрували Україну. У середині 1675 року становище стає безвихідним: спроби порозумітися з Москвою і відмовитись від протурецької орієнтації закінчуються безрезультатно. У такій критичній ситуації Петро Дорошенко у вересні 1676 року приймає рішення скласти гетьманські повноваження і здатися Московії. Падіння гетьманства на Правобережжі стало завершальним актом Української національної революції XVII століття.

У центрі зусиль Туреччини, яка розширювала свою агресію проти України, було здобуття гетьманської столиці Чигирин. Перший похід відбувся у серпні – вересні 1677 року. 120-тисячна турецька армія підійшла до міста, при ній був і Юрій Хмельницький. Протягом трьох тижнів гарнізон фортеці (24 тис. московських стрільців і близько 5 тис. українських козаків) тримав облогу до підходу об'єднаних московсько-українських військ. Турецька армія змушена була відступити.

У червні 1678 року турецька армія вдруге облягла Чигирин і протягом місяця безперервно його штурмувала. Залишивши місто, його гарнізон разом з прибулими на допомогу військами під командуванням Ромодановського і Самойловича ще сім діб вів кровопролитні бої, у ході яких турецька армія зазнала значних втрат і відступила. Туреччина, спромігшись зруйнувати гетьманську столицю, надалі була змушена припинити завоєвницькі походи в Україну.

Згасання національно-визвольної боротьби. Руїна

В історію нашого краю і всієї України 60–80-ті роки XVII століття увійшли як «*доба Руїни*», яка характеризується спустошенням і обезлюдненням земель правобережної Черкащини. Територія краю увесь цей період була ареною невщухаючих боїв, міжусобиць і каральних операцій.

Безпосередніми наслідками поразки визвольної боротьби середини XVII століття були значні *демографічні втрати* від воєнних дій, голоду, епідемій. Втрати населення на Правобережжі складали за різними оцінками 65–90 %. Занепало господарство і культурне життя.

Під час воєнних дій загарбники неодноразово руйнували Канів, Корсунь, Золотоношу, Умань, Лисянку, Черкаси, Чигирин та інші населені пункти краю. Щоб врятуватися від майже безперервних спустошень уціліле населення правобережної Черкащини намагалося переселитися на лівий берег Дніпра. Про відхід населення на Лівобережжя Михайло Грушевський писав: «непокій і війни протягом шістдесятих і сімдесятих років гнали ще масу нового народу з правого боку до Гетьманщини».

Рятуючись від нападів татар, у вересні 1663 року за два прийоми перейшли Дніпро жителі Лисянки з сім'ями, заявивши, що в них татари відібрали весь хліб і отравили поля, а люди харчуються тільки дикими грушами. Наступного року розправа Стефана Чарнецького над Бояркою (нині – Лисянщина) і Ставищем та інші звірства поляків спричинили відхід багатьох жителів цих населених пунктів, а також Корсуня, Черкас та інших правобережних містечок за Дніпро.

У 1670-х роках агресивні дії шляхетської Польщі й султанської Туреччини спричинили нову *хвилю переселень*. За словами літописця народ «численими купами й таборами збирався з усіх повітів і з болісними серцями та слізотечними очима, навечно попрощавшись зі своїми красними тамтешніми поселеннями й угіддями, якнайшвидше перебиралися на цей бік Дніпра». На тисячі підвод жителі Звенигородки і Ольхівки

(Вільхівця) у вересні 1675 року переправилися на лівий берег Дніпра. Рятуючись від спустошень, жителі Сміли змушені були теж залишити обжиті місця і перейти на Лівобережжя, де ними поблизу Ромен було засноване поселення Сміле. Як зазначає літописець, у 1674 році така ж участь спіткала й Лисянку, яка «уся уступила за Дніпр и испалена».

Впродовж 1675–1676 рр. *на лівобережні землі перейшла значна частина жителів Уманщини*, які осіли переважно на території Полтавського полку. Про це свідчить повідомлення золотоніського сотника князеві Волконському, у якому йде мова про те, що козак Михалко з 11 козаками з-під Полтави їздили в містечко Бабани поблизу Умані відкопувати ями свої з хлібом, оскільки вони там раніше проживали.

Після того як в 1678 році турки оволоділи Чигирином, значну частину навколишнього населення, зокрема жителів Корсуня, Черкас, Мошен, Жаботина та інших населених пунктів, за наказом лівобережного гетьмана Івана Самойловича було *силоміць спроводжено на лівий берег Дніпра*, де їх розселили вздовж степового порубіжжя понад річкою Орелею. Ці масові перегони людей з правого берега «на Задніпря», які значно посилили міграційний потік на Лівобережжя, увійшли в історію *під назвою «згону»*.

Калейдоскопічний перебіг подій на українських землях припинився після того як, прагнучи вийти із безперспективного протистояння, Московія і Туреччина уклали у січні 1681 року Бахчисарайський мирний договір, за яким під контролем Туреччини опинилися Південна Київщини, Брацлавщина і Поділля. Останню крапку у процесі поділу українських земель у XVII столітті між сусідніми державами було поставлено 6 травня 1686 року *підписанням «Вічного миру»* між Московією та Польщею, який ще раз підтвердив попередні угоди (починаючи з Андрусівської) про поділ української етнічної території на Лівобережжя у складі Московії і Правобережжя – у складі Польщі.

Статус подніпровських козацьких земель Черкащини – від Трахтемирова до Чигирини – знову не був визначений. Сьома

стаття договору стверджувала, «что те места оставатись имеют пусты, так как ныне суть». Таким чином, Черкаси, як і Чигирин, Канів та інші населені пункти черкаського Подніпров'я перебували нібито на «*нічийній землі*» і втрачали свою роль центрів економічного, політичного і культурного життя України.

Та це не означало, що землі Черкащини повністю занепали. Вже з початку 1680-х років у спустошені правобережні землі краю починають поступово повертатися уцілілі жителі та вихідці з інших регіонів України. Польський же уряд змушений був рахуватися і з тим, що *козацтво залишилося тут реальною силою* і намагався використати його для охорони своїх південних кордонів. Королівським універсалом від 20 червня 1684 р. землі між Тясмином і Тікичем разом із землями Київського Полісся віддавалися козакам.

Сеймова постанова від 16 лютого 1685 року, затвердивши рішення короля, відкривала широкі можливості для заселення краю. Так звані «Приповідні листи» з правом вербування козацьких полків, одержували спершу представники польської шляхти.

Однак з часом ситуація змінилася. Процес заселення правобережних земель й організації тут полків очолили старі, заслужені козаки Семен Палій, Захар Іскра, Андрій Абазин. Відновлення козацького стану відбувалося за рахунок як покозачення корінного населення, так і значної кількості втікачів з інших земель.

На Черкащині осередком відродження козацького устрою став *Корсунський полк*, очолюваний в 1684–1707 рр. полковником Захаром Ісковою. Він, як і його сподвижники Семен Палій та Андрій Абазин, зумів поєднати старі та нові методи управління полком, надаючи перевагу осілому, землеробському населенню, а не традиційному військово-авантюристичному елементу. Такі заходи сприяли колонізації і відродженню краю.

З кінця 1680-х років, одночасно з триваючим переселенням жителів Правобережжя на лівий берег, спостерігається

міграційний рух і у зворотному напрямку. Зокрема, досить частими були переселення на подніпровські землі, які за угодою 1686 року вважалися нейтральною смугою між Московією і Польщею. Користуючись тим, що на територію від Трахтемирова до Чигирини формально не поширювалася влада польсько-шляхетської адміністрації, все частіше козаки і селяни заселяли запустілі села і містечка. Уже в 1687 році на землях у басейні Тясмину, де заборонялися поселення, нараховувалося 14203 двори, заснованих втікачами.

**Господарський
розвиток краю.
Міста**

За литовсько-польської доби у господарстві краю все ще переважала примітивна експлуатація великих природних ресурсів. Поширення (особливо на подніпровських землях) набуло *уходництва* – заняття людей (переважно в літню пору) полюванням, рибальством, бобровництвом, ловлею диких коней, бджільництвом на зазвичай віддалених і незаселених місцевостях.

Уходництво черкаських міщан і бояр поширювалося на величезні території вниз по Дніпру. Серед місць, охоплених їх уходами – басейни Дніпра, Ворскли, Тясмину, Інгула, Самари. В уходе черкаські, як правило, відправлялися «ватагами», від яких старостинська адміністрація *мала великі прибутки*. Від кожної ватаги староста отримував 30 рибин (щуки, коропа, лящі, соми), а якщо траплялися осетри, то старості давали одного, навіть якщо він єдиний. Причому риби ловили багато і нею, за образом висловом сучасника Михалона Литвина «собак годують...оскільки в ріках водиться небачена кількість осетрів та інших великих риб».

Для уходників з інших місць (киян, чорнобильців, мозирців, бихівців, могилівців) система обкладання податками була подвійною. Староста спочатку брав з них, пропускаючи в уходе, поклон ватаги – 5 солянок (бочок з-під солі) вівса, по солянці – крупи і солоду, колеса, або ж замість гроші чи мед. А

коли уходники поверталися через Черкаси назад, то з їхньої добичі старості належала восьма частина з риби, сала, м'яса, шкір, бобрів і з усього добутого.

Уходництвом населення займалося і в інших місцевостях краю – на річках Бабанах, Івані, Гірському Тікичі. Там добре ловилися бобри та різний звір – лосі, олені, дикі кабани, коні.

Починаючи з XV століття на порубіжних зі степом територіях, у тому числі й прилягаючих до Черкас, складається певна *система землеволодіння і ведення господарства*. Вся земля вважалася державною власністю і була поділена на ділянки – служби в обсязі 200 десятин кожна (десятина – 1,09 га), які роздавалися бажачим з умовою обов'язкового виділення за це одного озброєного чоловіка до війська.

Якщо по лісових місцевостях старости легко знаходили людей, що брали служби з виконанням зазначених умов, то на степових землях брати служби бажачих було дуже мало, оскільки у тодішній структурі сільського господарства хліборобству, яким можна було займатися в степу, відводилася другорядна роль.

Еволюція феодальних відносин зумовила в XVI–XVII століттях зростання в регіоні великого феодального землеволодіння, розвиток товарно-грошових відносин і ринку сільсько-господарської, а також ремісничо-промислової продукції. Земля набуває все більшої цінності й *зосереджується переважно у руках великих магнатів* – Вишневецьких (землі у басейні Сули), Домонтів (Мошни, Золотоноша, Лебедин), Тимкевичів (басейн Тясмину), Калиновських (Уманщина) та інших. Землевласниками виступали також і міста. У 1585 році Корсуню були надані землі поблизу річок Вільшанка, Гірський Тікич і Синя Вода (Синюха).

Польські феодалі на землях Черкащини господарювали пограбницькому, *знищуючи природні ресурси* краю. Вони випалювали величезні лісові масиви, щоб добути поташ, який вивозили до Західної Європи, де він користувався попитом як необхідний компонент для виробництва скла, мила, фарб, соди.

У 1615 році в Канівському старостві діяла велика поташня, яка давала власнику щорічно близько 30 тис. злотих. Багато

поташу вивозилось Дніпром через Білорусію, зокрема Могилів, до Риги. Найбільшими експортерами на цьому напрямку були магнати Вишневецькі, що послуговувалися цілим флотом ком'яг (річкових суден). Староста канівський і черкаський Костянтин Вишневецький у 1630-ті роки відправляв зі своїх маєтків по сотні бочок поташу за один рейс. Магнати Калиновські укладали численні контракти (один з них на 108 тис. злотих) на поставки поташу зі своїх уманських маєтностей – з буд «уманських, куницьких, іванських, манківських, буцьких, мушурівських й інших».

Жорстока *експлуатація селян* краю приносила магнатам великі прибутки. Про це свідчать дані про вивіз худоби, різних продуктів, які здебільшого склалися із данини селян. Так, у 1644 році магнат Конєцпольський вирядив до Польщі 500 волів з Корсунщини, канівський староста склав угоду на поставку до Гданська 150 лаштів (лашт – 108 ц) жита за 5 тис. злотих і потім вдруге – на 160 лаштів.

Розвивалося і *козацьке землеволодіння*, основною формою якого для середнього козацтва у першій половині XVII ст. став *хутір*. У Корсунському старостві «сіл немає, тільки хутори міські козацькі». Так само було в Каневі, Черкасах. При хуторах були «всякі пожитки» – луки, сіножаті, ниви, ставки, пасіки, ліси. Хутір часто переростав у велике землеволодіння. Ці землі козаки здобували займанщиною неосвоєних ґрунтів або куплею, а збільшували їх за рахунок «диких полів», вирубуючи ліси, засновуючи слобідки і нові хутори. Заможні козаки, крім землеробства і тваринництва, займалися ще різними сільськогосподарськими промислами, зокрема будували млини, заготовляли мед, курили горілку, торгували продуктами.

Прикладом заможного козацького землеволодіння може служити господарство чигиринських козаків Волевичів (1630–1640 рр.). Тишко Федорович Волевич, «обиватель і козак чигиринський», мав власний будинок у Чигирині, два хутори, три пасіки, байраки і «байрачки», орну землю і сіножаті. У хуторах були худоба, вівці, табуни коней, в одній з пасік – 120 вуликів. Мав 50 діжок меду, 6 казанів для виготовлення горілки, чималу

суму грошей – понад 2 тисячі кіп литовських. Звенигородський козак Дмитро Базанович володів двома селами – Соколівкою на річці Конелі та Митківцями на Гірському Тікичі.

На зламі XVI–XVII ст. в козацькому землеволодінні *переважала займанщина*. Саме власники таких земель, як правило, виходили з-під підпорядкування старості, оголошували себе козаками. В офіційних документах вони називалися *непослушними*. Дані свідчать про перевагу «непослушних» у подніпровській частині краю. Так, у 1616 році в Черкасах було 150 «послушних» і 800 «непослушних» дворів, Каневі – відповідно 160 і 1346, Чигирині – 50 і 500, Корсуні – 200 і 1300, Кропивні – 30 і 60. На основі матеріалів ревізій Київського воєводства за 1622 рік бачимо, що в Черкасах було вже 180 «послушних» і 970 «непослушних», Каневі – 150 і 1420, Боровиці – 4 і 110, Кропивні – 40 і 110. У цілому ж до 1648 року козацькі землеволодіння, як правило, були невеликими порівняно з шляхетськими.

У ході Козацької революції відбулися значні зміни соціально-економічного характеру. В аграрній сфері, яка була переважаною в Україні, у тому числі і на Черкащині, було *зламано систему магнатсько-шляхетського землеволодіння* і запроваджено нові відносини, в основі яких лежала переважно дрібна козацько-селянська власність на землю, що відкривала перспективи для зростання прошарку вільних виробників і розвитку *фермерського типу господарства*. Панівними стала державна і козацька форми земельної власності. Водночас земля поступово почала концентруватися у руках козацької старшини, а також духовенства. На Правобережжі після повернення відновлювали свої землеволодіння польські магнати і шляхта.

Хмельницький не підтримував прагнення козацької верхівки перетворитися у *великих землевласників*, що викликало у старшини незадоволення і нерідко змушувало її звертатися без відома гетьмана до московського царя про пожалування земель. Так поступили генеральний суддя Самійло Богданович-Зарудний і переяславський полковник Павло Тетеря, будучи у березні 1654 року послами в Москві. Перший отримав у володіння містечко Мліїв (нині – Городищина), а другий –

містечко Смілу «з селами і усіма угіддями». Це захопило й іншу старшину. Незабаром генеральний обозний Тиміш Носач одержав царську грамоту на села Деренковець і Черепин поблизу Корсуня, Костянтин Виговський – на Балаклію і Орловець поблизу Сміли, Григорій Лісницький – на Вільшану.

Розглядаючи *православні монастирі* як свою духовну опору, гетьманська адміністрація брала їх під свою опіку і наділяла землею і майном. Так, гетьманським універсалом від 30 листопада 1651 року закріплено «послушенство» жителів Вереміївки (нині – Чорнобаївщина) Київському Микільському монастирю. А 1 червня 1654 року гетьман наказав черкаському полковникові відмежувати пасіку Києво-Печерського монастиря і повернути останньому його землі. Пізніше він дозволив своїм універсалом будувати монастир на річці Ірдинь між Баклієм (Балаклея) та Мглиєвом (Млієвом). При цьому гетьман надавав майбутньому монастирю землі у «Черкаській державі». Гетьман заборонив будь-кому перевозити купців через річку Рось, бо в Конончі (нині – Канівщина) монастир тримає свій паром.

Провідними промислами на землях краю у середині XVII століття були *млинарство, гуральництво, чумацтво*. На Уманщині, наприклад, майже у кожному селі був млин, а то й 2–3 і більше: в Кочубіївці – 4 млини, Романівці, Талалаївці, Станіславові – по 2. Серед міст, де виготовлялася зброя, були Черкаси і Корсунь.

Незважаючи на майже безперервні бойові дії, продовжувала розвиватися *торгівля*. Значним центром місцевої та міжрегіональної торгівлі була Умань. У 1651 році тут зустрічаємо купців з Путивля, а влітку 1652 року сюди прибуло 150 возів молдавської солі. В 1665 році в Умані торгували горілкою подільські купці.

Важливим осередком торгівлі у той час були *Черкаси*. Не випадково сирійський мандрівник Павло Алеппський у своєму щоденнику влітку 1654 року записав: «Зробивши ще 2 милі (після Золотоноші – *авт.*), приїхали до ріки Дніпро, переправилися через неї і, проїхавши 2 милі, прибули у торговельне

місто, місце походження козаків, яке називається Черкаси. Тут вони споряджають кораблі, котрі ходять у Чорне море, бо ріка Дніпро тече біля самого міста».

Займалися торгівлею жителі Золотоноші, Лисянки, Ірклієва, Канева, Чигирин та інших міст і містечок краю. Відомо, що торгові люди з Лисянки їздили до Києва, де купляли хлібні запаси.

По території Черкащини проходило чимало шляхів, які мали важливе торговельно-економічне значення. Їх основні напрями визначалися віссю захід – схід і перетинали Дніпро у районі Трахтемирова, Канева, Черкас, де були паромні перевози, а в районі Жовнина, Вереміївки і Воронівки діяли переправи. У середині XVII століття, з набуттям статусу гетьманської столиці, Чигирин став важливим вузлом шляхів, які розходилися від нього у десяти напрямках.

Важливими вузловими пунктами *шляхів* сполучення були Умань, Лисянка, Корсунь, Сміла, Чигирин. Шляхи, пролягаючи у зустрічному напрямку з глибини ліво- і правобережних земель, набували не тільки загальноукраїнського, а й міжнародного значення. Проходячи через різні місцевості, сприяли розвитку торгівлі, налагодженню виробничих зв'язків з іншими регіонами України.

У соціально-економічному розвитку краю важливу роль відігравали **міста**, виникнення і розвиток яких продовжувався в XV–XVII століттях. Особливо швидко зростали *Канів, Черкаси і Умань*. Зокрема, з 1552 року по 1622 рік кількість будинків, а відповідно і населення, у Каневі зросла майже у 7 раз (з 226 до 1644), а у Черкасах – у 4,5 раза (з 257 до 1120). В Умані у 1629 році було вже 1067 димів, у Буках – 317, Соколівці та Іваньках – 684, Городецькому – 123.

Міські поселення ставали не тільки помітними оборонно-адміністративними, а й ремісничо-торговельними центрами. Відомо, що у другій половині XVI ст. у Черкасах були ремісники таких професій як шевці, ковалі, кушніри, теслі, а про міщанина Ворону в описі Черкаського замку 1552 року згадується, що він «порохи робить». До кінця XVI століття

відноситься згадка про папірню у Жашкові. В Ірклієві в середині наступного століття джерелами зафіксовано 36 ремісничих спеціальностей, у тому числі й таких рідкісних як оксамитник, котляр, корномаз, білошкірник.

Дальшого розвитку набували *торговельно-господарські зв'язки* міст краю з іншими українськими землями. Відомо, що у другій половині XVI ст. на прилеглих до Черкас місцевостях мали свої уходи жителі з розташованих уверх по Дніпру міст – кияни, чорнобильці, бихівці, могилівці. Крім цього водним дніпровським шляхом і сухоходом через Черкаси і Канів проходив інтенсивний торговельний маршрут з півдня до Києва й інших українських міст. Ним йшли у північному напрямку східні товари, сіль, риба, а у зворотному – хутро, мед, віск, ремісничі вироби.

У свою чергу жителі міст нашого краю вирішували свої господарські справи і торгували в різних регіонах України. Наприклад, влітку 1565 року, як свідчать архівні документи, в Луцьку черкаські міщани наймали робітників «на кояги для запровадження збожа до замков... українних Києва, Канева и Черкасс». Черкаським міщанам у 1558 році король Сигізмунд Август видав грамоту на безмитну і необмежену торгівлю у Великому князівстві литовському, що теж сприяло їх торгівлі на українських землях. Такий же дозвіл одержали і міщани Канева.

Торговельно-економічне значення міст черкаського Подніпров'я значно зросло із розширенням в них мережі торгів і ярмарок. На розвиток місцевої та міжрегіональної торгівлі позитивно вплинуло запровадження в ряді міських поселень *магдебурзького права* (хоч і в обмеженій формі). Його отримали Корсунь (1584 р., підтвердження 1585 р.), Чигирин (1592 р.), Канів (близько 1600, підтвердження 1661 р.), Крилов (1616 р.), Медведівка (приблизно 1616 р.), Лисянка (1622 р.). Згідно магдебурзьким привілеям міщанам надавались значні пільги у сфері торгівлі.

Проведення торгів і ярмарок не співпадало у часі і приурочувалося до різних релігійних свят, що надавало купцям можливість побувати у різних містах. У Корсуні, наприклад, діяли

три річні ярмарки: «на Громниці» (2 лютого), «на день Божого вступлення» (6 січня), «на день народження панни Марії» (8 вересня), а також щотижневий торг у понеділок; у Каневі – теж діяли три ярмарки: на Спаса (6 серпня), на «Пилипові запусти» (з 15 листопада), на святого Миколая (6 грудня) та торг в будь-який день тижня; у Чигирині та сусідньому Крилові мало бути по два торги (дати в привілеях не вказані).

1. Питання для самоопрацювання:

Які наслідки мала Корсунська угода для жителів Черкащини?

1.2. За умовами якого договору лівобережна частина сучасної Черкащини опинилася у складі Московії, а правобережна – Польщі?

1.3. Про які історичні події писав Михайло Грушевський: «Неспокій і війни протягом шістдесятих і сімдесятих років гнали ще масу нового народу з правого боку до Гетьманщини»? Висловіть свої міркування. Яким є ставлення кожного/кожної із вас до цих подій?

2. Види діяльності:

2.1. Віртуальна екскурсія «Подорожуй Черкащиною: Чигиринщина (місто Чигирин, село Суботів), Городищина (село Мліїв)».

2.2. Створення пригодницької оповідки з теми «Один день із життя мешканця Золотоноші» (за бажання учні можуть візуалізувати у вигляді коміксу).

2.3. Складання словесного історичного портрету на основі кейсу «*Історичний портрет*» (Іван Виговський, Петро Дорошенко, Захар Іскра, Семен Палій, Юрій Хмельницький).

Кейс для учнів «Історичний портрет»

1) Про які риси характеру та погляди історичної особи відомо?

2) Із чим пов'язана основна діяльність історичної особи? До яких історичних подій вона причетна?

3) Які вчинки і дії цієї особи стали тобі відомі?

4) Яким є твоє ставлення до історичної особи?

3. Методичний коментар:

Під час опрацювання матеріалів теми потрібно звернути увагу на формування у восьмикласників компетентностей:

- *інформаційної та хронологічної* – здатність систематизувати історичну інформацію, в учнів розвиватиметься під час скла-

дання таблиці (хронологічні, синхроністичні, порівняльні тощо), схем, різних типів планів (простий, розгорнутий, тощо);

• *логічної* – здатність ставити запитання та шукати відповіді; визначати причини, наслідки та значення історичних явищ та подій в учнів формуватиметься під час складання « Історичного портрету ».

Гра «Лото-картки»: край в період загострення внутрішніх протиріч і Руїни.

Правила гри: учні отримують лото-картки, на яких написані прізвища видатних історичних осіб певного періоду. (*Іван Виговський, Петро Дорошенко, Захар Іскра, Семен Палій, Юрій Хмельницький*).

У кожну комірку картки учні повинні вписати номер запитання, відповідь на яке міститиметься в цій комірці. Вчитель зачитує запитання, називаючи його номер, даючи час на пошук відповіді в комірках.

Тема 4. Черкащина у XVIII ст.

Адміністративно-територіальний устрій на землях краю

Після завершення Визвольної війни землі сучасної Черкащини були розділені на дві частини. Менша – лівобережна, опинилася у складі Російської імперії, а правобережна – у складі Речі Посполитої.

Належність лівобережної і правобережної Черкащини до різних держав зумовила значні відмінності їх політичного і адміністративного устрою.

На початку XVIII ст. на лівобережних землях Черкащини у адміністративному відношенні, як і в попередні роки, мав поширення **полковий устрій**. Більша частина населених пунктів входила до *Переяславського полку*, який ділився на **сотні**. Центрами сотень на час ліквідації полку у 1782 році були *Гельмязів, Золотоноша, Кропивна, Іркліїв, Канівці, Піщане, Домантове, Бубнов (Бубнова Слобідка), Ліпляве, Трахтемирів*. Окремі з них до цього входили до Канівського та Черкаського полків. Містечко *Жовнине*, як центр однойменної сотні, входило до *Лубенського полку*.

Адміністративна, військова та судова влада на території лівобережних полків належала полковникам, посади яких формально вважалися виборними. Однак ще з часів Богдана Хмельницького їх призначав гетьман, а з кінця XVII століття прерогатива призначення полковників і полкової старшини поступово перейшла до царського уряду.

До складу сотенної адміністрації на лівобережних землях Черкащини входили сотник, писар, хорунжий, осавул. Виборність сотників, як і полковників, залишалася номінальною. До того ж межі та кількість сотень і навіть їх полкова підпорядкованість нерідко змінювалися. Згодом призначення сотників теж перейшло у відання царського уряду.

Після ліквідації традиційного полкового устрою на Лівобережній Україні вводиться загальноросійський поділ спочатку на *намісництва*, а потім на *губернії*, які у свою чергу ділилися на *повіти і волості*. Сотенні містечка лівобережної Черкащини стають центрами волостей, а *Золотоноша* з 1781 року – центром однойменного повіту Київського намісництва, а з 1802 року – *Полтавської губернії*.

На землях правобережної Черкащини після укладення Прутського мирного договору між Росією і Туреччиною (1711 р.) фактично перестав існувати козацький адміністративно-територіальний устрій. Натомість утверджується відновлений і характерний для Речі Посполитої поділ на *воєводства*. Західна частина правобережної Черкащини входила до *Брацлавського воєводства*, а східна – до *Київського воєводства*.

Впродовж усього XVIII століття межі цих двох (як і інших) воєводств були не врегульовані і навколо них постійно точилися суперечки, відбувалися зміни, часом дуже суттєві. Так, у 1716 році до Брацлавського воєводства було віднесено землі на схід від Гірського Тікича аж до Дніпра з містами Чигирин, Звенигородка, Вільшана та іншими.

Справа розмежування Київського і Брацлавського воєводств продовжувала перебувати у центрі уваги і в наступні роки, оскільки комісії, обрані на місцевих сеймиках для вирішення спірних питань, бездіяли. Не приймалося остаточного рішення

і у Варшаві. І лише у листопаді 1791 року обрана сеймом депутація (комісія) встановила межу воєводств по лінії *Богуслав – село Бурти (нині Шполянщина) – Новомиргород*.

Воєводства ділилися на **повіти**, кількість і межі яких теж зазнавали змін. Східна частина правобережної Черкащини входила до *Київського повіту* (були ще Житомирський і Овруцький) Київського воєводства, а західна – до *Звенигородського* (були ще Брацлавський, Вінницький і Надбузький) Брацлавського воєводства. В окремі роки згадок про Звенигородський повіт немає.

Повітовий устрій відзначався тим, що на зміну традиційним повітам старост-державців сформувалися повіти як шляхетські округи зі своїм судовим устроєм і формою шляхетського самоврядування. Адміністративні функції щодо управління ними покладалися на *сеймики*, на які періодично збиралися магнати і шляхта. Зникли посади підстарост і з'явилися *еконومي* (або коменданти) та *адміністратори*, яких іноді називали губернаторами, чи головними комісарами.

Адміністративне управління приватновласницьких міст значною мірою залежало від волі феодалів, яким вони належали. До таких міст належала Умань, якою з 1726 року став володіти граф Франциск Силезій Потоцький. Він був також власником земель та лісів на Київщині та Поділлі, 400 тис. кріпаків, 40 інших міст і містечок та кількох сотень сіл, серед яких – Тальне, Маньківка, інші населені пункти краю. *Власником Черкас був волинський воєвода Сангушко*.

У XVIII столітті продовжилося надання містам краю *магдебурзького права*. У 1760 році його надано Умані, 1773 році – Смілі, 1791 році – Черкасам (існує версія, що магдебурзькі привілеї місто мало раніше, а в 1791 році вони були лише поновлені), 1792 році – Звенигородці.

Після приєднання правобережної України у 1793 році до Росії, на землях правобережної Черкащини утверджується адміністративно-територіальний устрій Російської імперії. Канів і Корсунь увійшли до Київського повіту *Київського намісництва*. Уманський, Катеринопільський (з 1798 року

повіт перенесено у Звенигородку), Чигиринський і Черкаський повіти увійшли до *Вознесенського намісництва*.

У 1797 році після введення губернського поділу усі правобережні повіти – Черкаський, Уманський, Звенигородський, Чигиринський і Канівський (переведений з Богуслава) увійшли до *Київської губернії*.

Соціально-економічні процеси

В обох частинах Черкащини соціально-економічні процеси визначалися станом *сільського господарства*, яке було стрижнем тогочасної економіки. Земельна власність у цей час служить для правлячих верств економічною основою їхнього панування і гарантом незалежності та умовою отримання привілеїв.

У *лівобережній частині Черкащини* у руках козацької старшини та шляхти концентрувалися значні земельні володіння. Зростання *старшинської земельної власності* підтримував гетьманський уряд, вбачаючи в ньому опору автономії України при прогресуючому обмеженні прав та вольностей. За цих обставин старшина перетворювалася у великих земле-власників.

На початку XVIII століття переяславський полковник Василь Томара володів «хуторами з полями пахотними, гаями, козаками, конями і дробним бидлом з городами». До його володінь належали хутори Коврайський, Золотоніський, Леплявський, Прохорівський та інші. Золотоніський сотник К. Леонтович у 1762 році володів 20 дворами з 28 родинами та 10 хатами із 38 родинами.

З розвитком феодально-кріпосницьких відносин на лівобережних землях Черкащини все помітнішою стає *майнова диференціація*. Згідно із затвердженим сенатом указом правління гетьманського уряду у 1735 році було складено нові козацькі компути, до яких включено заможних козаків, що дістали назву виборних. *Виборні козаки* мали привілеї, але

зобов'язувалися відбувати військову службу з власним спорядженням і кіньми.

Переважна ж більшість рядових козаків стала так званими *підпомічниками*. Це – незаможна частина козацтва, яка була неспроможна відбувати військову службу власним коштом. Підпомічники були позбавлені козацьких привілеїв і змушені виконувати такі ж повинності, що й селяни, але вдвічі менше. На них покладалися обов'язки забезпечення виборних козаків усім необхідним для походів: зброєю, кіньми, провіантом тощо.

У *Канівецькій сотні* (Чорнобаївщина) козаки-підпомічники мали землі втричі менше ніж виборні. З них 28,6 % не мали ніякої землі, 34 % не мали робочої худоби. Ще в гіршому становищі тут були селяни, 70,3 % яких взагалі не мали землі. У *Золотоніській сотні* 41 % козаків-підпомічників теж не мали землі, а кожен четвертий змушений був обробляти чужу землю за частину врожаю.

Ще гіршим було становище *селян*, обмеження прав яких проявлялося у тому, що дедалі більшого поширення почала набувати *феодална рента*, інтенсивність якої у XVIII столітті значно зростає. Наприклад, селяни Драбова у 1730-х і наступних роках платили загальний збір, а також окремі грошові збори (показанщине, покуховне, столове), збори на полкових і сотенних служителів (на адміністрацію, артилерійську прислугу, сторожів, музику); вони обслуговували пошту і несли витрати на утримання війська, відбували по три дні панщини на казенних землях, працювали на кінному заводі.

Логічним завершенням обмеження прав селянства став царський указ 1783 року, який узаконив закріпачення селян на Лівобережжі і Слобожанщині.

Серед інших форм земельних володінь на лівобережжі краю були *землі сільських громад*. У Канівецькій та Іркліївській сотнях місцеві жителі «розорали степ і володіють оним без поділу...» У Кропивнянській сотні вільними землями спільно володіли жителі Кропивної, Чехівки, Панського, Чернобая, Богодухівки. Тут орали, косили, рубали ліс козаки, «державці», їх підсусідки і посполиті у громадському порядку, міняючись місцями.

Свої особливості мали аграрні відносини на *правобережних землях Черкащини*. Оволодівши ними на початку XVIII століття, поляки почали відновлювати свої порядки, насамперед повертати землі колишнім власникам. Нащадки власників маєтків Потоцькі, Сангушки, Любомирські та представники інших магнатських родин зосереджували у своїх руках величезні володіння. Щоб забезпечити свої маєтки робочими руками, феодали *закликали селян на слободи*, звільняючи їх від повинностей на 15–30 років. Завдяки цьому правобережні землі Черкащини швидко залюднювалися. У Черкаському старостві в 1736–1746 рр. кількість господарств збільшилася з 1270 до 2252.

Спочатку найбільш поширеною у регіоні формою феодальної експлуатації була грошова рента (чинш). Її розмір залежав від кількості худоби в селянському господарстві. Ті селяни, що не мали робочої худоби (*ніші*), платили по 1 золотому, а ті, що мали її (*тягли*) – по 8 злотих від кожного вола чи коня. У 1753 році селяни Ботвинівки і Циберманової Греблі Соколівського ключа на Уманщині платили у середньому по 12 злотих чиншу, 2 злотих осипу (данина натурою), давали по 2 курки і 6 яєць, підвозили по 2 вози дров, косили сіно по дню на рік. Грошова рента забезпечувала землевласникам великі прибутки. У Черкаському старостві, наприклад, прибутки в 1736–1759 рр. зросли з 40655 до 61955 злотих.

У 1720–1730 рр. на правобережній Черкащині набуває поширення *фільварково-панщина система*. Характерною рисою стає повторне закріпачення селян, які після закінчення пільгових років у слободах змушені були виконувати грошову та відробіткову ренти. Утвердження панщини припадає на 1760–1770 рр. У 1768 році тільки на Уманщині було 17 фільварків. Панщина досягла тут 90 днів на рік.

На правобережній Черкащині у відносинах господар – виробник з'явилася нова постать – *посередник-орендар*. Найбільш поширеною формою оренди була посесія – на період від одного до трьох років, хоча нерідко посесор (орендар) отримував село на більш довгий період, періодично поновлюючи

контракт з власником. Так, в 1770–1780 рр. село Подібна (Маньківщина) перебувало в оренді у поміщика Фелікса Понятовського, а Ладиженка (Уманський район) у 1772–1784 рр. була в посесії в іншого магната – А. Злотницького.

Поміщицькі господарства спеціалізувалися переважно на скотарстві, яке використовувало добру кормову базу. Наприкінці XVIII століття з відкриттям чорноморських портів більше уваги приділяється зерновій галузі.

Помітні зрушення відбувалися також й в інших секторах економіки краю – **промисловості, торгівлі**. Основою розвитку промисловості у той час були ремесла і промисли. Одним з істотних джерел прибутку феодалів було *гуральництво*. Тільки Іванківська гуральня (Маньківщина), що належала С. Потоцькому, в 1797 році за п'ять тижнів переробила 1020 корців зерна (корець – 6 пудів) й отримала 6350 спустів (спуст – 3 відер) горілки. Гуральні Потоцького постачали горілку навіть до Санкт-Петербургу.

У населених пунктах з'являються *лісотилки, воскобійні, олійниці, цегельні* тощо. В Умані у 1786 році працювала цегельня, скляна фабрика, а в навколишніх селах Ладиженці і Звірки діяли винниці. Броварні були в Умані, Колодистому. У 1760-х роках у Золотоноші було 5 олійниць, 3 водяні млини, 2 вітряки.

Подальшого розвитку набуло *чумацтво*. У лівобережній частині краю найбільшого поширення воно набуло в подніпровських населених пунктах між Золотоношею на півночі і гирлом річки Орель на півдні, вздовж притоків Дніпра – Сули, Псла, Хорола, Ворскли. А на правому березі межа його поширення йшла від Канева на Богуслав – Звенигородку – Шполу і далі до Дніпра дещо північніше Чигирина.

Прикладом *чумацького поселення* може бути лівобережне містечко Єреміївка (сучасне село *Вереміївка* на Чорнобаївщині). Лише в 1779 році з цього містечка до Криму по сіль чумаки прибували на 715 возах. Тоді ж за сіллю вирушало багато чумаків з Кропивни, Золотоноші, Ірклієва та інших місць лівобережної Черкащини. На правобережжі особливого розвитку чумацтво досягло у селах навколо Чигирина.

Різноманітною господарською діяльністю займалися також *монастирі*. Так, у Медведівському монастирі у середині століття було 8 коней, 82 голови великої рогатої худоби, 110 овець, 23 кози та 21 голова свиней і поросят. На монастирській пасіці налічувалося 300 бджолиних пнів (вуликів). Монастир мав на двох своїх ставках та річках Медведівці, Новоселиці, Тясміні і Яничі 6 невеликих млинів, які за частину прибутку від помолу здавали в оренду професійним мірошникам. Дедалі більше використовувалася у церковному господарстві праця найманих робітників. Мошногірський Вознесенський монастир, наприклад, наймав щороку на косовицю по 170 і більше косарів. Таку ж кількість косарів наймав на початку 1790-х років і Мотронинський монастир.

Господарство краю все більше втягувалося у сферу товарно-грошових відносин. Основними місцями, де відбувалися товарно-грошові операції, були *ярмарки, базари та торги*. У 1770-х роках по 3–4 ярмарки на рік відбувалися в лівобережних Вереміївці, Золотоноші, Гельмязеві та інших містечках.

У *Смілі*, наприклад, у дні річних або храмових свят відбувалися ярмарки, а тричі на тиждень – базари. Привозилось товару на 15 тис. крб. На смілянських базарах збиралось до 1000 селян, 350–500 дворян, духовенства, купців і дрібних торговців. Головними товарами торгівлі були бакалійна продукція, зерно, мед, борошно, полотно, гончарні вироби, залізно-скоб'яні товари тощо. В Умані щороку проводилося 12 ярмарків, а червневий тривав два тижні. Уманські ярмарки збирали багато українських та іноземних купців. Із Запорозької Січі сюди доставляли коней, рибу, сіль, вовну, хутро тощо. У цій торгівлі брали участь і монастирські господарства. Зокрема, ченці Мошногірського монастиря у середині XVIII століття двічі на рік, навесні і восени, возили свої товари на Січ, де, у свою чергу, купляли сіль, солону рибу, лимонний сік, вино тощо.

Торгівля із Запорожжям зустрічала у правобережній частині Черкащини різкий спротив польської влади, яка часто вдавалася до розправ над запорожцями, що торгували. Так, 1737 року в Черкасах було повішено козака Титарівського куреня

Т. Чорнобита, а його майно – 6 коней, 3 вози риби та одяг – одібрано поляками. У Смілі у 1739 році було страчено 7 козаків Левушківського куреня, які прибули до міста торгувати рибою. У 1743 році в подібний спосіб за наказом черкаського губернатора (старости) стратили вже дев'ятьох козаків Курилівського куреня, відібравши в них 18 коней та дев'ять возів риби. Така ж доля спіткала трьох запорожців у 1740 році в Умані, де вони торгували рибою.

Розвиток сільського господарства, ремесел та промислів і подальша товаризація виробництва зумовлювали не тільки поживлення місцевих ринків, а й сприяли *розширенню торгівлі між регіонами*. Незважаючи на політичну розчленованість, велась торгівля між Лівобережною і Правобережною Україною. Важливу роль у цьому відігравали торгові шляхи, які проходили територією Черкащини, зокрема через Корсунь, Лисянку, Умань, Чигирин, які водночас ставали й важливими торговельними центрами. У міжрегіональній торгівлі брали участь і жителі краю. Так, у 1769 році Марко Бандурченко з Лисянки привіз з лівого берега 50 пудів конопляної олії і 20 чорних смушків, а Олекса Колісник навпаки – продав на лівобережжі 55 пудів солі й привіз 65 пудів тарані.

Про *асортимент транзитних товарів*, що проходили Черкащиною у XVIII столітті можна судити з реєстру митної служби Канівського староства у 1769 році. У ньому зроблено такі записи: «анісу – 4 пуди, паперу білого – 2 стопи, паперу сірого – 9 стоп, гребінців рогових – 100, імбіру сірого – 2 пуди, галуни – 2 пуди 20 фунтів, каламайки – 100 аршин, мила простого – 2 пуди, полотна – 3949 аршин, риби – 304 пуди, перстнів олов'яних – 1000».

Гайдамащина та інші суспільні рухи в краї

Політична анархія в Речі Посполитій, свавілля польських панів та євреїв-орендарів, зростаюча експлуатація селян правобережної частини Черкащини, що поєднувалася з релігійним фанатизмом польської шляхти, викликали невдоволення українського населення, яке переросло у відкриті виступи.

Безпосереднім наслідком наростаючої соціальної напруги став *гайдамацький рух*, який виник у першій половині XVIII століття (перша згадка про гайдамаків датується 1714 р.) на Волині та Західному Поділлі, а потім охопив і землі Черкащини, яка стала одним з основних осередків формування гайдамацьких загонів. Повстанці, які називали себе гайдамаками (від турецького «гайда» – гнати, переслідувати, турбувати), громили панські маєтки, розправлялися з визискувачами.

У 1730 році повстанці напали на Смілу, 1731 року – на Вільшану. Заворушення охопили всю Черкащину, поступово набираючи сили. 1734 року селяни Жаботинського ключа на чолі з січовими козаками С. Чалим і Д. Борщем захопили місцевий замок, вбили адміністратора і забрали майна майже на 6 тис. злотих.

Повстанський рух *активізується у 1736–1738 рр.* Загони, очолювані ватажками гайдамаків Медведем, Гривою, Жилою, Харком, Рудем діяли навколо Умані, Лисянки, Сміли, Лебедина, Медведівки. У грудні 1736 року гайдамацькі загони вели запеклі бої з каральними військами поблизу Чигирини, Боровиці, Лисянки, Умані. Карателям вдалося нанести поразку окремим загонам під Уманню. Тоді ж кошовий отаман Запорозької Січі за вимогою царського уряду направив в гайдамацькі загони своїх посланців, щоб відкликати з них запорожців.

Частина козаків повернулася на Запорозжя, але більшість вважало за краще схоронитися в лісах, степових байраках і балках. У 1737 році гайдамацький загін Медведя оволодів Чигирином. Про тактику дій повстанців польська газета 5 жовтня 1737 року писала, що вони «малими досить групами нападають на села і містечка. Минулого тижня, напавши на

Умань, забрали гроші та худобу, однак вбивств ніяких не чинили. І перш ніж підійде військо – зникають, а тому, що ватаги малі, надто важко напасти на слід...»

Бойові дії гайдамацьких загонів на території Черкащини з різною інтенсивністю тривали і в наступні роки. У 1743 році повстанці вчинили напад на Корсунь і Звенигородку. 1750 року гайдамацькі загони оволоділи Мошнами, Корсунем, Уманню та іншими населеними пунктами Правобережжя. Того ж року загін О. Майстренка зайняв Лебедин, вигнав шляхтича Вержинського з його фільварку, зруйнував панську садибу, а все збіжжя, худобу і реманент роздав селянам. Панський маєток в Таганчі був розгромлений загоном О. Ляха.

Найбільшого піднесення гайдамацький рух досяг 1768 року під час повстання *Коліївщина*, основною ареною якого стала правобережна Черкащина, землі якої перебували під гнітом шляхетської Польщі. Назва Коліївщина походить, очевидно, від слів «кіл» (кіл був зброєю частини повстанців), «колоти» або «колій» (повстанець, гайдамака).

Цей народний виступ був зумовлений взаємодією низки причин. Головною економічною причиною було *збільшення панщинних тягарів*, виконання додаткових робіт та сплата численної данини (чиншу) натурою і грошми.

Гостру реакцію українського населення краю викликав масований *наступ уніатів* на права православних, особливо застосування військ, ув'язнення священнослужителів та інші форми насильства. У липні 1766 р. за допомогою жовнірів польські власті намагалися нав'язати жителям Черкас уніатського священника, однак ті (незважаючи на знущання, внаслідок яких троє черкасців померло) відповіли категоричною відмовою. Тоді ж озброєні загони робили напади на православні церкви й монастирі в селах і містечках навколо Корсуня, а у міському замку катували прихильників православної віри.

Одна з подій цього часу – страта мліївського титаря *Данила Кушніра* 27 липня 1766 року відображена у вірші «Захотіла Смілянщина віру утвердити» (автор невідомий):

Да вчинили вражі ляхи
у Вільшані славу,
Да отняли Данилу
млієвському главу,
Тіло єго повеліли
огнем іспалити,
Главу єго а до палі
із гвоздем прибити...

1768 року єзуїти підтримані шляхтою, напали на *Калниболото* (Катеринопіль) й вчинили розправу над селянами, схопили православного священника *Василя Шумовецького*, завезли його до Звенигородки і там закатували. У травні 1768 року поляки вчинили дику розправу над селянами *Жаботина*. Впродовж трьох днів вони ловили людей по лісах і убивали їх киями.

Всі ці обставини сприяли швидкому розгортанню *повстанського руху*. Навесні 1768 року запорожець Максим Залізняк (уродженець Медведівки Чигиринського староства) сформував у Холодному Яру повстанський загін, ядром якого були запорожці, навколо яких згуртувалися тисячі селян. Гайдамацький загін, вийшовши з Холодного Яру, оволодів Медведівкою, Чигирином, *Жаботином*, *Смілою*, Черкасами, Корсунем, Каневом, Мошнами, Лисянкою.

Важливу роль у збереженні православ'я і *розгортанні національно-визвольної боротьби відіграли монастирі* Черкащини. Серед них – Корсунський, Лебединський, Ірдинський, Межигірський, Мошногірський і особливо Мотронинський. Зокрема, оборону православної церкви організував мотронинський ігумен *Мельхіседек (Матвій) Значко-Яворський*. Своїми листами і проповідями він підносив дух населення, пробуджуючи релігійну та національну свідомість українців.

У другій половині травня й на початку червня повстання досягло Корсуня і Умані. На бік повстанців перейшов сотник уманських надвірних козаків Іван Гонта (родом із села Росішок – нині Христинівщина). Керовані Залізником та Гонтою *гайдамаки 9–10 червня здобули Умань* і розправилися зі шляхтою.

Оволодіння добре укріпленим містом-фортецею стало однією з найважливіших подій Коліївщини і робило досить реальною перспективу розростання гайдамацького руху по усій Україні.

Налякані його розмахом урядові кола шляхетської Польщі звернулися за допомогою до царського уряду, який, в свою чергу, боявся поширення антифеодальних виступів на Лівобережну Україну. У другій половині червня 1768 року *Росія розпочинає каральні акції* проти повстанців. Царські війська вступили до Сміли, Канева, Умані, Чигирина.

Впродовж липня-серпня більшість гайдамацьких загонів була розгромлена об'єднаними силами польських і російських урядових військ. 27 червня були захоплені у російській полон Максим Залізняк та Іван Гонта. Жорстоко і люто розправилася з повстанцями Польща. Лише у містечку Кодні (поблизу Житомира) поляки знищили 3 тис. осіб. Переданого полякам Івана Гонту після жаклих тортур (здерто смуги шкіри) було порубано на частини, а його голову прибито до воріт Могилева. Особливо люто розправлявся з непокірними польський регіментар Стемпковський, що украв свій шлях тисячами шибениць і паль. В одній тільки Лисянці польська шляхта повісила 60 селян без суду і слідства.

Що стосується гайдамаків – підданих Росії, то їхнє покарання мало характер демонстрації, щоб переконати Польщу і Туреччину у непричетності Росії до виникнення Коліївщини. Саме тому частина вироків гайдамакам була здійснена або ж на польській території, або на турецькому кордоні. Водночас, розуміючи, що жорстокі репресії проти повстанців зашкодять іміджу Росії в очах українців Правобережжя, царський уряд в останній момент замінює Максима Залізняка та 250 гайдамакам смертний вирок довічним засланням до Сибіру.

Однак повстанський рух на Черкащині тривав і далі. На Смілянщині, в районі Лисянки та багатьох інших місцях краю збройні виступи тривали ще й в 1768–1770 рр.

Стихійною, але дієвою формою протесту проти соціального гніту у кінці XVIII століття на правобережній Черкащині були *втечі селян*, оскільки вони позбавляли феодалів найголовні-

шого – робочої сили, а отже, й прибутків. У рапорті на ім'я Потоцького від 1785 року повідомлялось, що протягом 1768–1785 рр. з Умані і 22 навколишніх сіл утекло 539 кріпаків на слободи під Кагарлик, Арханград, Єлисаветград та інші міста Новосербії. А згодом на берегах Дністра і Чорного моря було виявлено селян Потоцького і повернуто йому 120 чоловік. У повідомленні сейму від 18 лютого 1789 року зазначалося, що озброєний загін Чуба на Смілянщині підбурює населення до повстання.

Нелегким було життя й на лівобережній Черкащині. На плечі селян, козаків та незаможні верстви міського населення важким тягарем лягали численні податки – з роздрібної торгівлі, мито з товарів, орендні збори тощо. Зростала питома вага панщини. Ще на початку XVIII століття дводенна панщина вважалася за норму. Указом від 3 травня 1783 року царський уряд *юридично оформив закріпачення селян*, а українські феодали одержали права і привілеї російського дворянства.

Посилення феодально-кріпосницької експлуатації, переслідування селян і козаків викликало соціальну напругу. Яскравим прикладом протесту проти гноблення був *виступ у селі Кліщинці* Жовнинської сотні Лубенського полку (Чорнобаївщина). Козаки протестували проти незаконного закріпачення. Багато років вони намагалися захистити свої права, але царська влада і старшинська адміністрація захищали власників. У травні 1767 року жителі села вчинили напад на маєток пана – генерального писаря Туманського, а військову команду, що прибула для придушення повстання, вигнали з села. Очолили повстання селяни Опанас Ворона і Трохим Білик. Рік господарство велося без поміщика, а коли в 1768 році до Кліщенців прибув військовий загін з 300 чоловік, селяни не допустили і його. Лише 1769 року царському уряду вдалося придушити повстання. За вироком суду козаків і селян Кліщенців визнано «підданими» Туманського і генерального судді Лисенка. 120 найактивніших повстанців засуджено до тюремного ув'язнення та довічного заслання, 185 – до побиття канчуками.

Для виконання вироку до Кліщенців прибув каральний загін з яким 21 вересня 1770 року повстанці вступили у нерівний бій. Маючи перевагу, карателі зломали мужній опір повсталих. 7 жителів села загинуло, понад 60 закатовано.

З 1770-х років у виступах активну участь брав Семен Гаркуша. У 1772 р. він із загоном здобув Канів, а в серпні 1783 року вчинив напад на маєток поміщика Левицького в селі Ліплявій неподалік Канева.

1. Питання для самоопрацювання:

1.1. Назвіть імена відомих вам представників козацької старшини, які стали великими землевласниками на території Черкащини?

1.2. Охарактеризуйте форма господарювання, яка була поширена на правобережній Черкащині в XVIII столітті?

1.3. Висловіть свої думки, чому Іван Гонта відмовився від кар'єри та перейшов на бік повстанців? Яким є ставлення кожного/кожної із вас до цієї особи?

2. Види діяльності:

2.1. Створення пізнавальних загадок (хмаринки понять, ребуси, кросворди тощо): «Черкащина у XVIII столітті».

2.3. Складання оповідки з теми «Гість з минулого: уявна розмова з М. Залізником».

Кейс для оповідки

1) Які вчинки М. Залізняка були значимі і чому?

2) Чому щорічно наприкінці жовтня у селах Івківці, Медведівка, Мельники відбуваються урочистості до річниці Коліївщини (спортивні змагання, виступи народної самодіяльності, мітинги)?

3) Уяви і опиши яким хотів бачити М. Залізник життя українців у майбутньому.

4) Чому саме М. Залізник є головним героєм літературних творів, а саме Т. Шевченка «Гайдамаки», М. Старицького «Останні орли», В. Радича «Максим Залізник»? Та чому йому присвячено пісню на музику М. Лисенка «Ой літа орел» та дума «Про козака Максима Залізняка».

3. Методичний коментар:

Під час опрацювання матеріалів теми потрібно звернути увагу на формування у восьмикласників компетентностей:

• *інформаційної та хронологічної* – здатність систематизувати історичну інформацію, в учнів розвиватиметься під час складання таблиці про події Коліївщини 1768 р. на території Черкащини (хронологічні, порівняльні тощо), різних типів планів (простий, розгорнутий, тощо);

• *логічної* – здатність ставити запитання та шукати відповіді; визначати причини, наслідки та значення історичних явищ та подій в учнів формуватиметься під час, обговорення подій пов'язаних з Іваном Гонтаю та Максимом Залізнякам.

Гра «Ерудит»: Черкащина у XVIII ст.

Правила гри: команди повинні визначити, чи правильна послідовність подій. Якщо ні, їх треба розставити правильно (*повстання Коліївщина, страта І. Гюнти, Барська конфедерація, страта М. Залізняка*).

Тема 5. Особливості культурного розвитку краю

Незважаючи на складні умови політичної нестабільності і насильницького розчленування України, на землях Черкащини, які теж були розкраяні навпіл, продовжувався розвиток духовної і матеріальної культури.

Усна народна творчість другої половини XVII – початку XVIII ст. на Черкащині, як і в інших регіонах України, була позначена *утвердженням національної самобутності українського народу*. В народній творчості знаходять відображення найголовніші події цього часу – визвольна боротьба проти чужинського поневолення, виступи проти соціального гніту, опір денаціоналізації і покатоличенню.

У процесі визвольної боротьби зростала національна самосвідомість черкащан, що знайшло прояв в *історичних думках та піснях*. У цих фольклорних жанрах оспівувалась мужність народних ватажків, відображалися події, що відбувалися на території краю. Зокрема, в таких думках як «Хмельницький і Барабаш», «Корсунська перемога», в народних

піснях «Максим Залізняк», «Пісня про Івана Гонту». Народні твори виконувалися у супроводі кобзи і були пройняті визвольним духом, оспівували тяжкі дороги ратної слави. Як у пісні про Максима Залізняка:

Зібрав війська сорок тисяч
В місті Жаботині,
Обступили город Умань
В обідній годині.

В історичних думках і піснях цього періоду часто зустрічаються імена народних проводирів, життя і діяльність яких була пов'язана з Черкащиною – Самійла Кішки, Івана Богуна, Максима Кривоноса, Нестора Морозенка, Михайла Кричевського. Частими є згадки й про населені пункти краю – Чигирин, Черкаси, Канів, Корсунь, Трахтемирів, Умань.

У роки Визвольної війни і становлення української козацької держави на Черкащині *набула дальшого поширення освіта*. Сирійський мандрівник, церковний діяч і письменник Павло Алеппський (Халебський), супроводжуючи свого батька, антиохійського патріарха Макарія до Москви, двічі (1654 р. і 1656 р.) проїжджав землями Черкащини, зупинявся в Умані, Буках, Маньківці, Лисянці, Вільшані, Чигирині та інших населених пунктах краю.

Він писав, що «люде тут вчені, кохаються у науках та законах, гарні знавці риторики, логіки і вченої філософії, розглядають всякі поважні питання, що потребують досліду. По всій козацькій землі дивний і гарний факт спостерігали ми: всі вони, малим винятком, грамотні, навіть більшість їхніх жінок та дочок уміють читати й знають порядок служб церковних та церковні співи; священники навчають сиріт і не дають їм тинятися неуками по вулицях... А дітей тут більше, ніж трави, і вміють читати, навіть сироти».

Впродовж 6 років з 1753 по 1759 рік на Черкащині в селі Коврай (нині – Золотоніський повіт) жив *Григорій Сковорода*, навчаючи грамоті сина місцевого поміщика Степана Томари. Перебування в селі Григорія Сковороди оживило сільське життя. Дітей і дорослих він навчав грамоти.

У двір, де мешкав філософ, часто заглядали бандуристи та лірники, бажаючи зустрітися з мудрим чоловіком. І сам він бував у селянських хатах, не відмовлявся, коли запрошували на вечорниці та на досвітки. Навколо Григорія Савича, котрий ще недавно співав у придворній капелі в Петербурзі, утворилась справжня сільська капела, у репертуарі якої були народні пісні, колядки та щедрівки. Таких свят не було в селі ні до, ні після того. У Ковраї в Сквороди було багато друзів. Приносив дивний чоловік хворим зілля, а часом допомагав по господарству.

Для більшої частини території сучасної Черкащини характерним був *традиційний тип житла*. Зумовлювалося це осілим землеробським життям, побутом і пов'язаними з цим обрядами та звичаями. Будували хати з глини і дерева, які завжди були під руками.

Хати на Черкащині білилися, а їх стіни добре гармоніювали з сірим солом'яним дахом. Всередині хати також завжди були охайно побілені, розмальовані кольоровою глиною, оздоблені витинанками, утикані квітками, запашними травами стіни.

На Черкащині з давніх часів була поширена *вишивка*. Вечори жінки проводили за вишивкою. Змалечку дівчата вивчали техніки вишивки у своїх матерів, бабусь. Для вишивок краю характерним є рослинний орнамент, який складається з грон винограду, ягід, невеличких квіточок, а також горизонтальне розміщення узорних червоних ліній на рукавах, а в деяких селах додають також золотистий відтінок.

Багато орнаментів мали символічне значення, на одязі вони слугували оберегами. На Черкащині хрестоподібні знаки вважалися захистом від зла і зурочень. Вишиті квіти мали асоціацію з красою, молодістю, непорочністю, вишиті рослини і дерева вважалися оберегом на тривале життя. До наших днів дійшли такі поширені на Черкащині способи вишивки як хрестик, напівхрестик, гладь.

1. Питання для самоопрацювання:

1.1. Імена яких історичних особистостей нашого краю оспівуються в історичних думах і піснях? Назвіть імена.

1.2. Про якого народного ватажка співається в пісні?

«Зібрав війська сорок тисяч
В місті Жаботині,
Обступили город Умань
В обідній годині».

Підготуйте розповідь про нього для закордонного гостя.

1.3. Підтримайте або спростуйте думку Павла Алеппського, котрий писав про Черкащину: «люди тут вчені, кохаються у науках та законах, гарні знавці риторики, логіки і вченої філософії...»
Висловіть свої міркування.

2. Види діяльності:

2.1. Створення фотоколажу «Декоративно-ужиткове мистецтво нашого краю».

2.2. Створення проєкту: «Черкащина в національному телевізійному шоу «100 відомих українців».

2.3. Вправа «Мікрофон: «У чому унікальність культури Черкаського краю?»

3. Методичний коментар:

Під час опрацювання матеріалів теми потрібно звернути увагу на формування у восьмикласників компетентностей:

- *інформаційно-мовленевої* – здатність працювати з джерелами історичної інформації; користуватися довідковою літературою, Інтернетом та іншими джерелами для самостійного пошуку інформації про унікальність культури Черкащини; в учнів формуватиметься під час проведення вправи «Мікрофон» та під час історичних диспутів;

- *логічної* – здатність ставити запитання та шукати відповіді; визначати причини, наслідки та значення історичних явищ та подій в учнів формуватиметься під час створення проєктів та фотоколлажів.

Гра «Мистецтвознавці та знавці історичних пам'яток»: особливості культурного розвитку краю

Правила гри:

Командам дається зображення архітектурної пам'ятки або картини, здобувачі освіти повинні відгадати пам'ятку або картину та підготувати невеличку історичну довідку про неї. (*Офорт Тараса Шевченка «Дари в Чигирині»*).

РОЗДІЛ 4 (9 клас)

«ДОВГЕ ДЕВ'ЯТНАДЦЯТЕ СТОЛІТТЯ»: ЧЕРКАЩИНА КІНЦЯ XVIII – ПОЧАТКУ XX СТ.

Тема 1. Соціально-економічний розвиток краю в першій половині XIX ст.

Сільське господарство та мануфактурне виробництво

У першій половині століття головним сектором економіки регіону залишалося *сільське господарство*, а стан аграрних відносин значною мірою визначав життя населення краю, чисельність якого перевищувала 800 тис. осіб. Виділялися такі основні соціальні стани як дворяни, міщани, козаки, кріпаки, державні селяни, військові поселенці.

У правобережних повітах проживало 672 тис. осіб, у тому числі кріпаків – 209,3 тис., державних селян – 34,7 тис., військових поселенців – 22,4 тис., вільних селян – 8,7 тис., дворян – 4,1 тис., дворових – 3,1 тис. Населення лівобережного Золотоніського повіту складало 138 тис. осіб. Співвідношення станів тут було дещо іншим ніж на правобережжі: козаків – 64,5 тис., кріпаків – 55,5 тис., державних селян – 8,1 тис., міщан і цехових – 3,2 тис., дворян – 1,6 тис.

Великі земельні угіддя концентрувалися у *руках царських сановників, російських і польських поміщиків*. Зокрема, графи Бобринські мали 44386 десятин землі у Черкаському і Чигиринському повітах, а графи Воронцови тільки у Чигиринському повіті володіли 70442 десятинами. Князям Кантакузенам належало понад 18 тис. десятин у Золотоніському повіті.

Посилюється експлуатація селян. Хоч закон 1797 року офіційно встановлював 3-денну панщину, на практиці вона доходила до 6 днів на тиждень. По 4 дні на тиждень працювали

селяни пана Енгельгардта з Вільшаної (Городищина), а у Ладженці (Уманський повіт), якою володів Я. Потоцький, панщина була доведена до 6 днів на тиждень. Поміщиця М. Михайлова віддавала селян Ломоватого (Черкаський повіт) «в найми» різним торговцям, самовільно вводила додаткові повинності й грошові збори.

Незважаючи на значну концентрацію землі у руках поміщиків, їхні господарства деградували й занепадали. Головними чинниками такого становища були рутинний стан техніки та відстала система землеробства. Землю обробляли тими ж знаряддями, що й століття тому – плугом, ралом, серпом, косою. У середині століття в Геронимівці (нині – Черкаський район) збирали всього по одній четвертині жита (неповні 4 ц) з десятини (1 десятина = 1,45 га), або менше 3 ц з гектара. Близько 4 ц з гектара збирали у господарствах поблизу Монастирища.

Прогресуючий занепад поміщицьких господарств проявлявся й у зростанні заборгованості поміщиків. Так, борг маєтку О. Потоцького на Уманщині у середині 1830-х років складав понад 297 тис. крб. в асигнаціях, 6,5 тис. червонців і 479,2 тис. крб. сріблом.

Певні зміни у перерозподілі земельної власності та аграрних відносин на Черкащині відбулися у зв'язку з поразкою *польського повстання 1830–1831 рр.* Власність багатьох поміщиків – поляків була конфіскована і передавалася державній казні. Так, уманський маєток О. Потоцького, до якого входило 43 населені пункти із 16699 жителями, був конфіскований і у 1838 році переданий у розпорядження Міністерства *військових поселень*. У тому ж році Умань і навколишні села стали військовими поселеннями, жителі яких поєднували військову службу з веденням сільського господарства.

Військовими поселеннями були також Городецьке, Бабанка, Доброводи, Маньківка, Чорна Кам'янка та інші села західної частини краю. Міністерству військових поселень на Уманщині належало 21 тис. селян, 129 тис. десятин землі. Військові поселенці сіяли жито, пшеницю, ячмінь, овес, гречку, горох, просо, займалися бджільництвом. Життя їх було тяжким – на роботу

ходили за військовими сигналами, обробляли не тільки землю, а й заготовляли корм для кавалерійських частин, будували військові споруди. Порядок наводився шпіцрутенами.

В умовах поглиблення кризи феодално-кріпосного ладу селяни і представники інших верств населення все активніше займаються *торгівлею і промислами*, оскільки саме у цій сфері швидше ніж у традиційному сільськогосподарському виробництві відбувалося нагромадження первісного капіталу.

Із селянського середовища та жителів невеликих містечок краю виділялися фахівці, які займалися виключно або у поєднанні із землеробством обробкою каменя, добуванням глини, домашнім ткацтвом, вичинкою шкіри, гончарством, млинарством, чумацтвом тощо. Ці заняття давали додаткові кошти для ведення свого господарства і задоволення власних потреб, а при можливості – для нагромадження заощаджень.

Спеціалізація занять промислами значною мірою залежала від *природно-географічних умов*. Зокрема, близьким до поверхні заляганням твердих порід граніту поблизу Трахтемирова Канівського повіту обумовлювалося поширення тут *каменотесного промислу* – виготовлення жорнових каменів, які розвозились потім по усій Україні. Виготовлені місцевим населенням різної величини млинові і жорнові камені, а також будівельний граніт, можна було купити на торгах, що відбувалися у 1840-х роках двічі на тиждень у Чигирині.

У прилягаючих до річок та водойм повітах жителі займалися *рибальством*. За кількістю рибалок виділявся Чигиринський повіт, де цим промислом займалося 278 чоловік, які впродовж року виловлювали понад 4 тис. пудів риби. Однак продавали її лише на суму 510 крб. У той же час річна виручка від торгівлі рибою в менш заводненому Уманському повіті складала 3579 крб., що пояснюється, напевне, більшим попитом на рибу у тій місцевості. У Канівському повіті виловлювалося 848 пудів риби з продажем її на суму 2393 крб., у Черкаському – відповідно 315 пудів на 650 крб.

Заможні селяни мали змогу засновувати *млини* та інші дрібні підприємства з переробки сільськогосподарської про-

дукції. У Чигиринському повіті, наприклад, державним селянам належало 237 вітряних і 43 вітряні млини.

Подальшого розвитку набув такий вид торгово-транспортного промислу як *чумацтво*. Перевозили ліс і лісоматеріали, здебільшого від дніпровських пристаней, у тому числі й Черкас, на десятки і сотні верств, зокрема до чорноморських та азовських портів, а також в Крим. Чумаки краю на півдні торгували виробами з дерева, лісом і продукцією переробки деревини. У 1842 році лише із Звенигородського повіту усіх цих товарів було вивезено на суму до 42 тис. крб. Крім того з ряду повітів (Черкаського, Звенигородського) чумаки вивозили на південь дьоготь, смолу, деревне вугілля, будівельний ліс.

З інших товарів місцевого виробництва, якими широко торгували чумаки, слід назвати гончарні вироби, які виробляли у Звенигородському і Черкаському повітах. З Черкаського повіту чумаки возили на південь різні овочі, особливо картоплю і цибулю. Із села Ломовате щорічно на південні торги відправлялося понад 30 тис. вінків цибулі.

Основою формування чумацької верстви були державні селяни, однак серед чумаків було немало й селян-кріпаків. Так, серед чумаків, які у травні – липні 1803 року купували сіль у Криму, був кріпак Хлівний із Попівки Звенигородського повіту, який мав 80 пар волів (паровиць). Панщину за нього на його волах відбували спеціально найняті ним чотири наймити і козачок. Нагромадивши значні кошти, багаті *чумаки прагнули викупитися* на волю. У 1848 році так поступив один із найбагатших чумаків Онисько Тупчій. За викуп з кріпацтва разом з усією сім'єю він заплатив дуже великі гроші. Викупившись на волю, Тупчій придбав хутір поблизу села Багва (Маньківщина) з 300 десятинами землі.

В умовах зростання товаризації селянських господарств на противагу роздрібленому виробництву йшов процес складання простої капіталістичної кооперації. Прикладом може бути діяльність селян села Панське Золотоніського повіту. Втративши орні землі, вони зайнялися масовим виробництвом селянського сукна на водяних млинах – сукновальнях заможних

селян. Сировина збиралася у південних губерніях України – районі інтенсивного розвитку вівчарства. Цей промисел давав селянам необхідні засоби для життя, а власникам сукновалень – прибуток.

Свій внесок у розвиток торгівлі і окремих видів промислів на Черкащині вносила і **церковна економіка**, яка у першій половині XIX століття намагалась у своїх господарствах інтенсифікувати товарне виробництво, приділяючи увагу окрім землеробства ще й садівництву, вівчарству та іншим продуктивним галузям.

Більшість православних монастирів мали вдосталь землі, а також володіли млинами, пасіками, займалися різними ремеслами і промислами. Наприклад, Мотронинському монастирю, де перебувало 22 ченці, належало 270 десятин орних земель, сіножатей і лісу, тобто на одного ченця припадало у середньому понад 12 десятин. Мошногірський Вознесенський монастир Черкаського повіту володів садом, городом, лісом, а також орною землею і сінокосом, всього 269 десятин і ще 25 десятин так званих неудобів. Монастир мав млин на річці Ірдинь і озеро поблизу села Сокирного. Жаботинський Свято-Онуфріївський монастир у середині століття мав 233 десятини землі, 30 десятин лісу, вітряк і два хутори. З цього монастир мав щорічного прибутку до 1000 крб., а загальний його капітал досяг 9593 крб. У більшості випадків ченці і причетники тримали пасіки – біля садиби, на хуторі і в лісі. У середині 1840-х років у Канівському повіті 10 причетників мали 511 пнів пасіки.

Поряд з кустарним виробництвом розвивалися **поміщицькі і купецькі мануфактури**, зароджувалася фабрично-заводська промисловість. Поміщики та купці, нагромадивши значні капітали, вкладали їх у вигідні галузі виробництва.

Прикладом **поміщицької мануфактури** є Таганчанська суконна мануфактура Й. Понятовського, яка виникла у 1808 році як примітивне кустарне підприємство. Однак, завдяки здійсненій машинізації виробничих процесів, вона стала найбільшою у Київській губернії. У 1840 році із Англії було випи-сано парову машину потужністю у 45 кінських сил та інше

обладнання. Парова машина приводила в дію такі верстати: 27 чесальних, 4 тіпальних, 2 тонкопрядильних, 2 ткацьких, 4 полоסקальних, 2 бастувальних, 1 валяльну машину і 1 машину для рубання дерева. Виробничі потужності крім Таганчі, розміщувалися ще й у селах Шендерівці, Бучаках і Полствині. Процес машинізації у цей час охопив й інші поміщицькі суконні мануфактури, насамперед Корсунську і Мокрокалігирську.

Згодом Таганчанська мануфактура перетворилася у фабрику, яка в основному працювала на привозній вовні. У 1846 році кількість вовни, що поступала з власних вівчарень, зменшилася до 800 пудів, а купована становила понад 5000 пудів. *Виробництво сукна* того року становило понад 107 тис. аршинів. Вироблене сукно продавалося в Київську, Волинську, Подільську, Полтавську, Чернігівську, Харківську, Херсонську, Катеринославську, Таврійську, Московську, Курську та Калузьку губернії. На суконних мануфактурах Черкащини у 1845 р. працювало 1289 робітників, а випуск продукції досяг 339,7 тис. крб.

Крім цього поміщик Понятовський володів у Таганчі шкірообробним заводом, який обробляв сировину, закуплену у Київській та Херсонській губерніях. У 1837 році завод виробив продукції на 100 тис. крб.

У селі Гута-Селищанська поблизу Корсуня працював завод з *виробництва скла*, який у 1845 році виробив більше продукції ніж усі інші 10 подібних заводів Київської губернії. Серед продукції – скло жовтого, білого і зеленого кольору, яке використовувалося переважно для потреб поміщицького маєтку.

Провідне місце за кількістю підприємств і обсягом продукції належало ***харчовій промисловості***. У середині XIX століття на правобережній Черкащині діяло 44 цукроварні і 22 броварні. Поширеним було водяне та вітряне млинарство. У 1847 році у Чигиринському повіті налічувалося 453 водяних і кінних млинів та вітряків, у Черкаському – 308, у Звенигородському – 272. Особливо багато було вітряних млинів – всього на правобережній Черкащині налічувалося 1608 вітряків, понад 900 – на лівобережжі краю.

У першій половині XIX століття Черкащина стає центром ***цукроваріння*** – галузі, у якій дуже швидко відбувався перехід

від мануфактурного виробництва до капіталістичного. У селі Трощині Канівського повіту в 1824 році було збудовано першу в Україні цукроварню. У 1843 році підприємці К. Яхненко і Ф. Симиренко спорудили в селі Ташлику (Смілянщина) перший в Російській імперії механічний пісково-рафінадний завод, а у 1846 році у селі Млієві – машинобудівний завод з випуску і ремонту устаткування для цукроварної промисловості.

У 1847 році на Черкащині діяло 39 цукроварень, із них 11 парових і 28 вогневих, тобто більше третини їх належали вже до підприємств фабрично-заводського капіталістичного типу. На них працювало 9940 робітників, у тому числі жінок – 2828 і дітей – 1087. У сезоні 1847–1848 рр. ці заводи виробили 60740 берківців цукру (майже 10 тис. тонн). Найбільше цукроварень було в Чигиринському (12), Черкаському (11) і Канівському (10) повітах.

Далеко за межами України стала відомою фірма «Рафінадний цукор братів Яхненків і Симиренків». Склади і магазини фірми були в Москві, Нижньому Новгороді, Харкові, Одесі.

У 1823 році в Мошнах, де впадала річка Вільшанка в Дніпро, місцевими кріпаками-умільцями було збудовано *перший дніпровський пароплав «Бджілка»*. Сільський коваль Вернигора встановив на ньому паровий двигун потужністю 6,5 кінських сил. Пароплав призначався для буксирування барок. Через два роки його було переведено через пороги до Херсона, звідки він робив рейси до Миколаєва.

Розвиток товарного виробництва зумовлював *зростання торгівлі*. Продовжували функціонувати ярмарки, за допомогою яких відбувався розподіл товарів по містах, містечках, селах і хуторах. У другій чверті ХІХ століття у Черкаському й Канівському (без Богуслава) повітах щороку відбувалося 25 ярмарків, на які привозилось товарів на 40620 крб.

Серед містечкових базарів виділялися базари у Смілі, Городищі (Черкаський повіт), Таганчі (Канівський повіт). Значний торговий оборот на базарах у Смілі, Городищі і Таганчі був зумовлений, насамперед, тим, що тут знаходились крупні на той час промислові підприємства з великою кількістю робіт-

ників. У 1835 році в Смілу привозилось товару на 15 тис. крб., а продавалось на 13 тис. крб., в Городищі – на 12 і 10 тис. крб. На базарах у Смілі бувало 800–1000 селян, 350–500 дворян, духовенства, купців і дрібних торговців; у Городищі – 400–500 селян, 130–190 дворян, духовенства, купців і дрібних торговців.

1. Питання для самоопрацювання:

1.1. Які села на Черкащині відносились до військових поселень? Знайдіть і вкажіть їх на карті.

1.2. Що вам відомо про промисли, які були поширені на території нашого краю?

1.3. Чому саме Черкащина стає центром цукроваріння в першій половині XIX століття? Висловіть свої міркування.

2. Види діяльності:

2.1. Написання есе з теми «Чумацтво – феномен у історії нашого народу та Черкащини».

2.2. Складання історичного пазлу «Перший дніпровський пароплав «Бджілка» (використайте програму LearningApps.org).

2.3. Створення проекту «Промисловий переворот на Черкащині».

2.4. Урок-конференція з теми «Українське підприємництво «з людським обличчям»: досвід родин Яхненків та Симиренків».

3. Методичний коментар:

Під час опрацювання матеріалів теми потрібно звернути увагу на формування у дев'ятикласників компетентностей:

- *інформаційної та хронологічної* – здатність систематизувати історичну інформацію. Компетентність в учнів розвиватиметься під час складання таблиць (хронологічні, синхроністичні, порівняльні тощо), схем, різних типів планів (простий, розгорнутий, тощо);

- *логічної* – здатність ставити запитання та шукати відповіді; визначати причини, наслідки та значення історичних явищ та подій. Логічна компетентність в учнів формуватиметься під час обговорення подій, пов'язаних з чумацтвом, та складання переліку запитань для інтерв'ю з історичними особами – підприємцями родин Яхненків та Симиренків.

Гра «Було чи не було?»: соціально-економічний розвиток краю в першій половині XIX ст.

Правила гри: учасники гри отримують запитання (або ці запитання проєктуються на екран) і відповідають, позначивши правильні відповіді. («Цукрова лихоманка 1830 р.»).

Тема 2. Особливості суспільно-політичного життя Черкащини в першій половині XIX ст.

Загострення суспільно-політичної ситуації

Перша половина XIX століття на Черкащині, як і в інших регіонах України, характеризується загостренням соціальних суперечностей і посиленням антикріпосницьких виступів. Головними причинами соціальних протестів селянства, яке складало основну частину населення краю, були посилення кріпосницького гніту і численні зловживання імперських чиновників.

У 1803 році відбулися *масові виступи селян* 24 сіл і містечок Черкаського повіту. У 1804 році власті жорстоко розправилися з жителями Корсуня, які виступали проти закріпачення. Організаторів заворушень К. Тетянченка і Г. Калюжного було заслано на вічне поселення до Сибіру, 29 чоловік кинуте до богуславської в'язниці. Решту так нещадно покарано канчуками і різками, що, за свідченням очевидців, каміння навколо панського палацу почервоніло від крові.

Посилення феодально-кріпосницького гніту спричинило численні втечі селян, що було також однією з поширених форм протесту. Станом на 15 березня 1816 року за даними Київського губернського прокурора з Уманського повіту втекло 5592 поміщицьких і державних селян, з Черкаського – 2253, Звенигородського – 2122, Чигиринського – 1361. Частина з них, рятуючись від поміщицької сваволі, тікала у південні губернії, на Дон і Слобожанщину, інші переховувались у межах Київської губернії.

Чигиринські поміщики у своєму зверненні до київського генерал-губернатора в 1828 році писали, що після видання указу від 9 листопада 1827 р. (за цим указом втікачі могли легально переселятися на південь України) втечі селян набрали загрозливого характеру. За підрахунками Чигиринського нижнього земського суду, лише за період з 9 листопада 1827 року по 10 серпня 1828 року з повіту втекло 847 осіб обох статей.

Доведені до відчаю селяни нерідко вдавалися до *погромів і підпалів* поміщицьких господарств. Так, восени 1825 року двічі горіла поміщицька винокурня у селі Попівка Уманського повіту. Її підпалював 18-річний кріпак Микита Пастушенко.

Набуло розмаху заворушення селян, що розпочалося у квітні 1826 року *на Уманщині* під проводом солдата Семенова. Повертаючись у січні того року з домашньої відпустки в Дніпровський полк, що дислокувався поблизу Умані, він ознайомився з життям селян навколишніх сіл. Він оголосив себе царським флігель-ад'ютантом, якому нібито наказано заарештувати всіх поміщиків Київської губернії і відправити до Петербургу.

У селі Іваньки Семенов наказав соцькому зібрати караул у 40 осіб і виготувати для поміщиків і прикажчиків кайдани. Селяни, підбадьорені такою звісткою, приєдналися до Семенова й активно допомагали йому виконувати «царський указ». А він, роз'їжджаючи округою, закликав жителів Романівки, Мошурова, Тального до боротьби і з їх допомогою карав панів. Виступаючи перед селянами Мошурова (Тальнівщина), Семенов заявив: «Я присланий від царя взяти вашого пана і оголосити вам, що ви з цього часу вільні, щоб ніхто вас не панщину не вимагав; ідіть же за мною і допоможіть взяти його». Озброєнні селяни карали найбільш ненависних їм поміщиків.

Після придушення цього повстання з допомогою військової сили в Уманському повіті до суду було притягнуто понад 150 його учасників. Семенова суд засудив до смертної кари, а найактивніших учасників – Захара Катерного, Семена Кучеренка, Якова Нікітіна, Василя Кириченка і Федора Чередниченка було жорстоко побито канчуками й відправлено в Сибір на каторжні роботи.

Однак селянський рух не припинявся і в наступні роки. У травні 1831 р. селяни села Пруси (нині – Михайлівка на Кам'янщині) вбили поміщика Рушиця, який жорстоко поводився з закріпаченими селянами. Весною наступного року розпочалося *заворушення селян* у маєтках польського магната Собанського (Чигиринський повіт). Селяни Мельників, Головківки

і Медведівки після безуспішної скарги генерал-губернатору на надмірну панщину і сваволю управляючого Перловського не тільки відмовились виконувати повинності, а й вчинили рішучий опір урядовцям. Згодом відбулися виступи селян в Косарах, Матвіївці та в інших селах повіту.

У виступах селян виділялися ватажки, які, не боячись переслідувань, гуртували селян на боротьбу проти кріпацтва. В організації антикріпосницьких виступів у маєтках Собанського особливу роль відіграли селяни Павло Гончар, Павло Стадник, Мусій Ковтун і Аврам Чиженко.

У червні-липні 1848 року спалахнуло *повстання у містечку Жаботин* і проходило одночасно з виступом селян Матусівського ключа. Для його придушення прибув загін донських козаків. Коли загін, придушивши заворушення у Матусові і Буртах (Шполянщина), 6 липня направились в Жаботин, то жителі, озброївшись, хто чим міг, розгромили його. Влада в містечку перейшла до рук повсталих, які встановили зв'язки з селянами сусідніх сіл Голов'ятине, Сунки, Пруси, Березняки, Плескачівка. Ватажками повсталих були селяни Наум Мокренко, Аврам Кикоть, Семен Плужний, Семен Юрченко, Нечипір Бобошко, Пилип Харченко.

Залучивши додаткові військові сили, власті придушили повстанський рух і, щоб посяяти страх серед селян, влаштували над повсталими жорстоку розправу. Черкаський справник повідомляв генерал-губернатору Бібікову, що «дана екекуція справила на уми їх (селян – *авт.*) сильне враження і завдала страху». Однак повстання в Жаботині – одному з центрів гайдамацького руху, де жили традиції Коліївщини, посягло у середовищі поміщиків і царської влади неспокій. Тому тут ще тривалий час перебували військові команди.

Того літа *відмовилися працювати на панщині* багато селян Звенигородського повіту. Повітовий предводитель дворянства з приводу цього інформував губернатору Бібікову: «Багато ланів не початі або початі тільки в невеликій частині. Можна вважати, що більша частина його (хліба – *авт.*) залишиться на полі незібраною».

Населення Черкащини брало участь у франко-російській (Вітчизняній) війні 1812 року. Тут було сформовано 2 козацькі й 2 ополченські полки. Козаки мужньо билися під час облоги польської фортеці Нове Замостя, а ополченці брали участь у визволенні Белорусії, зокрема у здобутті Могилева. Уродженець села Прохорівка (Канівщина) генерал *Д. П. Невіровський* (жив у Золотоноші в 1773–1776 рр.) прославився як один з героїв війни 1812 року. Загинув генерал в 1813 році у бою за місто Лейпціг.

Політичні рухи Одним з осередків *декабристського руху* в Україні була Кам'янка, де у маєтку місцевого

поміщика, відставного полковника і учасника війни 1812 року В. Л. Давидова збиралися на свої наради члени Південного товариства. 1823 року в Кам'янці вирішувалося одне з основних питань програми Південного товариства – про встановлення в Росії республіканського устрою та знищення царської родини.

Кам'янську управу Південного товариства очолювали В. Л. Давидов і С. Г. Волконський. Вона мала підготувати полки військових поселень до повстання. Ланкою у ланцюгу декабристських осередків в Україні була Умань, хоч тут і не було окремої управи на зразок Тульчинської чи Кам'янської. У місті в 1819–1825 рр. жив один із керівників Кам'янської управи Південного товариства С. Г. Волконський, на квартирі якого проводилися наради за участю П. І. Пестеля та В. Л. Давидова.

Генерал С. Г. Волконський був одним з 121 засудженого декабриста. Смертний вирок йому було замінено каторгою, а через дев'ять років – сибірським поселенням. Весь сибірський шлях поруч з ним була його дружина, яка потім висловилася так: «Якщо навіть дивитися на переконання декабристів як на безглуздя та політичну нісенітницю, то треба справедливо сказати, що той, хто жертвує життям за свої переконання не може не заслуговувати поваги співвітчизників».

В історії суспільно-політичного життя Черкащини 1830-х років помітне місце посідають події, пов'язані з *польським національно-визвольним повстанням 1830–1831 рр.* Розуміючи, що самостійно звільнитися від влади Російської імперії практично неможливо, польські патріоти висунули гасло: «За вашу і нашу свободу» й звернулися до народів України, Білорусії та Литви. Однак розрахунки на масову підтримку польського руху з боку місцевого українського населення були марними, оскільки поляки відстоювали збереження кріпосного права та привілеїв шляхти, що не влаштувало українське селянство. До того ж землі Правобережжя не отримували автономії, а знову включалися до польської держави, у чому не була зацікавлена місцева українська еліта. Тому повстання підтримало переважно польське населення.

Польська шляхта краю, передусім Уманщини, теж не стояла осторонь. Від графа Олександра Потоцького до дрібного шляхтича – всі взяли участь у підготовці та розгортанні повстання. Потоцький – власник Умані і багатьох навколишніх сіл і містечок, власним коштом формує польський полк кінноти, задля чого виїжджає до Варшави, звідки вже не повертається, оскільки повстанський рух зазнав поразки.

Влітку 1831 року в уманському маєтку Потоцького було проведено обшук, під час якого вилучено 132 одиниці різної зброї. Тоді ж на власність Потоцького було накладено секвестр, а пізніше конфісковано. За причетність до повстання заарештовані та ув'язнені шляхтичі Уманщини – М. Рафалович (власник села Коржова) та його син Михайло, К. Запольський (поміщик), Х. Конкович (ксьондз), Ф. Пулиховський (вчитель), С. Оршигодський (посесор), Є. Радзиевський та багато інших, навіть ті, кому вдалося втікти за кордон.

Поразка повстання загальмувала, але не зупинила розвиток польського визвольного руху, який набув піднесення у наступні десятиріччя.

1. Питання для самоопрацювання:

1.1. Коли і де відбувалися масові виступи селян на території нашого краю у XIX столітті?

1.2 Яка подія відбулася в 1831 р. в уманському маєтку Потоцького? Як ця подія пов'язана з Польським повстанням 1831 р.?

1.3. Із виступу солдата Семена: «Я присланий від царя взяти вашого пана і оголосити вам, що ви з цього часу вільні, щоб ніхто вас не панцину не вимагав; ідіть же за мною і допоможіть взяти його» Чому селяни вірили в «царський указ»? Висловіть свої міркування.

2. Види діяльності:

2.1. Складання оповідок «За вашу і нашу свободу» про події польського повстання на території нашого краю 1830–1831 рр.

2.2. Створення завдання, яке допоможе дізнатися про історію Черкащини одноліткам з інших областей України (використайте освітню платформу Wordwall).

2.3. Створення таких історичних кластерів: «Участь черкашан у російсько-французькій війні 1812 року», «Осередки декабристського руху на території нашого краю»

2.4. Онлайн-тестування на освітніх платформах Wordwall, Vseosvita.

3. Методичний коментар:

Під час опрацювання матеріалів теми потрібно звернути увагу на формування у дев'ятикласників компетентностей:

- *інформаційної та хронологічної* – здатність систематизувати історичну інформацію Компетентності в учнів розвиватимуться під час складання таблиць (хронологічні, синхроністичні, порівняльні тощо) про участь черкашан у російсько-французькій війні 1812 р.;

- *логічної* – здатність ставити запитання та шукати відповіді; визначати причини, наслідки та значення історичних явищ та подій в учнів формуватиметься під час, обговорення подій пов'язаних декабристським рухом на території нашого краю;

- *аксіологічної* здатність оцінювати факти і діяльність людей, визначати власну думку щодо актуальних проблем, в учнів формується під час історичних диспутів про події польського повстання на території нашого краю 1830–1831 рр.

Гра «Збираємо врожай»: особливості суспільно-політичного життя Черкащини в першій половині XIX ст.

Правила гри: на гілці дерева підвішені «яблука». На кожному яблуці – позначені завдання: дата, ім'я, назва події (*1831, граф Потоцький, польське повстання*). Здобувачі освіти зривають тільки ті «плоди», на які вони знають відповіді.

Тема 3. Повітові міста Черкащини в середині ХІХ ст.

У першій половині ХІХ ст. в суспільно-культурному та соціально-економічному житті Черкащини помітну роль починають відігравати повітові міста. Уявлення про них дає їх характеристика середини 1840-х років.

Черкаси. У 1845 році в місті проживало 9400 жителів, у тому числі 4744 чоловіків і 4656 жінок. Основну частину населення становили міщани – 8613 особи. На той час у Черкасах було 1166 дерев'яних і лише 2 кам'яних будинки (у них розміщувалися присутственні місця).

У місті діяло 4 салотопні заводи, два цегельних і одна тютюнова фабрика, 5 заїжджих дворів, одна корчма, 20 шинкових будинки. Ремісників було 167, з них: кравців – 28, шевців – 32, пічників – 11, штукатурів – 10, ковалів – 19, слюсарів – 6, столлярів – 3, годинників – 2. Близько 125 чоловік займалися виключно чумацтвом. За домовленістю з поміщиками вони возили до Одеси пшеницю, а на зароблені гроші купували і привозили до міста сіль. Щотижня у місті був базарний день, впродовж року – сім ярмарків.

Діяли духовне повітове училище і парафіяльне цивільне училище, в яких навчалось 153 учні і працювало 8 учителів. Медичне обслуговування здійснювала лікарня з одним лікарем і аптека.

Жителі міста сповідували різні релігії. Було 3 дерев'яні православні церкви, римо-католицька каплиця, два старообрядницьких монастирі (чоловічий і жіночий), 2 єврейські синагоги.

Умань. Населення міста нараховувало 8267 жителів (4078 чоловіків і 4189 жінок). Налічувалося 1806 будинків, з них – 20 цегляних. На річці Уманці, що протікала через місто, було збудовано міст, дві греблі та два млини.

У місті діяли миловарний, два свічкових, шкірообробний, медоварний заводи і тютюнова фабрика. 23 робітники, що працювали там, виробляли продукції на суму 4299 крб. сріблом. Було два готелі, корчма, харчевня, 15 шинкових будинки.

Кількість ремісників – 148, з них: кравців – 65, шевців – 30, кушнірів – 15, мідників – 10, теслярів – 8, годинників – 4, мулярів – 4, ковалі – 3, каретних майстрів – 2, токарів і відрядних майстрів – по одному.

Важливим заняттям населення була торгівля, переважно пшеницею. Її обіг коливався від 50 до 60 тис. крб. сріблом. Постійних ярмарків в Умані не було, але кожні два тижні відбувалися базари, на які звозили різноманітні господарські товари, хліб, сіль, рибу, худобу. Річний оборот цієї торгівлі сягав 50 тис. крб. сріблом.

Частина міщан займалася чумацтвом. З середини квітня, вози з пшеницею вирушали до Одеси, обертаючись 3 і 4 рази впродовж літа. На виручені гроші купувалась сіль та риба і зі значною вигодою продавались в місті та на ярмарках у сусідніх містечках.

Із навчальних закладів у місті діяло духовне училище (105 учнів і 5 учителів). Дворяни і чиновники навчали своїх дітей у гімназіях та училищах інших міст губернії.

Серед культових споруд – 2 кам'яні і 1 дерев'яна церкви, 1 кам'яний костел і 2 кам'яні єврейські синагоги.

Звенигородка. У місті проживало 7501 житель (3529 чоловіків і 3972 жінки). Із 644 будинків – лише 6 цегляних. Через річку Гнилий Тікич споруджено міст на палях, а на її берегах стояли два млини і два вітряки.

Заводів і фабрик у місті не було. Ремісників числилося 127, з яких: 33 кравці, 35 ткачів, 13 кушнірів, 25 шевців, 10 ковалів, 6 теслярів, 3 слюсарі, 2 склярі. Крамниць у місті – 49, одна корчма, 20 шинкових будинки.

Жителі Звенигородки чумакували, торгували ремісничими виробами й продуктами городництва. Основним заняттям населення було землеробство. Денний заробіток зайнятих у сільському господарстві: піший робітник одержував 20 коп., з кіньми – 75 коп., а з волами – 1 крб.

Ярмарки в місті не проводилися, але кожні два тижні відбувалися торги, на які збиралися і жителі міста, і приїжджі

з навколишніх сіл і містечок. За рік продавалося товарів на 18 тис. крб. сріблом.

Діяло приходське училище, в якому навчалось 20 учнів і працював один учитель. Послугами однієї лікарні користувалися 363 жителі.

Чигирин. У місті проживало 5821 жителів. Із 673 будинків лише один був із цегли.

Фабрик і заводів у 1840-х роках у повітовому місті не було. Лише на Кам'яній горі, на місці колишнього замку, у каменоломні вироблялися млинові і жорнові камені (у 1831 році було вироблено 1100 жорен). Близько 300 міщан займалися візництвом, а ще майже 100 – торгівлею зерном та рибою.

Через кожні два тижні по неділях у Чигирині були торгові дні. На торги (базари) з'їжджалися 4–5 тис. жителів навколишніх сіл і містечок. Вони привозили на продаж фабричні і селянські сукна, коноплі, льон, сушені фрукти, мед, віск, сало, овечі шкіри, а також будівельне каміння, жорна. Щорічний торговий оборот досягав 16 тис. крб. сріблом. Торгували й перепродували тут рогату худобу й коней, які шовесни пригнали з Херсонської губернії. Місто мало 15 крамниць, трактир і 16 «питейних» закладів.

1830 року побудовано лікарню, пошту. 2 учителі у парافیальному училищі навчали 36 учнів.

Канів. Населення міста складало 5423 жителі. Із 651 будинка – два цегляних. Повітовим центром Канів став у 1837 році, коли до міста було переведене повітове управління і поліцію із Богуслава.

У 1849 році у місті працювала цегельня, 16 водяних млинів і 6 вітряків, що належали дрібним місцевим власникам. Неподалік від міста добували бутовий камінь, який вивозився до Києва. Деякі жителі Канева вичиняли сиром'ятні овечі шкіри, з яких потім шили кожухи та інший одяг. Цим ремеслом займалося 87 чоловік, а продукції виготовляли на 3800 крб. сріблом на рік.

На базари Канева поступало товарів на суму 2500 крб. сріблом. Сучасник зазначав, що «в торговельному відношенні Канів вельми непримітний, торгівля його бідна... Канів має щотижневі базари і 9 ярмарків... вони дуже мало відвідуються купцями». Місто мало 18 крамниць, трактир і 11 пивних рундуків.

З 1830 році в місті діяла повітова лікарні на 15 ліжок.

Золотоноша. Населення міста в 1803 році складало понад 4,5 тис. жителів (99 чиновників, 205 дворян, 122 відставних військовослужбовців, 105 купців, 1841 міщанин, 1358 козаків, 195 казенних і 600 поміщицьких селян. В наступні роки число жителів зменшилось до 3766 у 1848 році.

Місто мало 6 водяних млинів і 9 вітряків. 109 жителів займалися різними ремеслами (20 – кравців, 19 – ткачів, 16 – шевців, 10 – ковалів, 10 – різників, 10 – кушнірів, 10 – пекарів, 4 – пічників, 4 – ювелірів, 3 – слюсарі, 3 – столяри). Чимало місцевих козаків займалися промислами і чумакуванням, а малоземельні та безземельні міщани ходили на заробітки у південні губернії.

У Золотоноші щотижня відбувалися торги й 4 рази на рік ярмарки. Торговці з Переяслава, Прилук, Пирятина, Лубен, Черкас, Канева привозили на них рибу, сіль, дьоготь, скло, тютюн, горілку, дерев'яний посуд тощо. У місті було 22 крамниці і 10 шинків.

Діяли повітова школа, парафіяльне училище і приватний пансіонат Бондаревської. У місті діяли Успенська і Троїцька православні церкви, приміщення яких відзначалися оригінальним архітектурним стилем.

1. Питання для самоопрацювання:

- 1.1. Що нового дізнались про повітові міста Черкащини ?
- 1.2. У якому повітовому місті чотири рази на рік відбувалися ярмарки?
- 1.3. У чому особливість кожного повітового міста? (Черкаси, Умань, Звенигородка, Золотоноша, Чигирин, Канів). Висловіть свої міркування.

2. Види діяльності:

2.1. Практична робота з картою Черкаської області. На карті позначте повітові міста середини XIX століття.

2.2. Віртуальна екскурсія «Повітові міста в середині XIX ст.».

2.3. Написання есе «Як змінилось моє місто, село, селище».

3. Методичний коментар:

Під час опрацювання матеріалів теми потрібно звернути увагу на формування у дев'ятикласників компетентностей:

- *інформаційної та хронологічної* – здатність систематизувати історичну інформацію. Компетентності в учнів розвиватимуться під час складання таблиці (хронологічні, синхроністичні, порівняльні тощо), схем, різних типів планів (простий, розгорнутий, тощо);

- *мовленевої* – здатність висловлювати власну думку та наводити аргументи; в учнів формується під час написання есе.

Гра «Закінчи розповідь»: повітові міста Черкащини в середині XIX ст.

Правила гри: учитель промовляє першу фразу, учні її продовжують. Перемагає той, хто закінчив розповідь останнім. (*Фабрик і заводів у 1840-х роках у повітовому місті не було. Лише на Кам'яній горі. Я живу в ...*).

Тема 4. Аграрна реформа та її наслідки.

Промисловий розвиток краю

Здійснення

аграрної реформи на Черкащині

У середині XIX століття Російська імперія, до складу якої входили і землі Черкащини, переживала глибоку кризу, зумовлену невідповідністю тодішніх феодальних відносин стану продуктивних сил і тенденціям на утвердження нових капіталістичних відносин.

Рятуючи феодально-кріпосницькі порядки, царський уряд зробив спробу законодавчо врегулювати взаємовідносини поміщиків і кріпаків. З цією метою у 1847–1848 рр. проводилась так звана *інвентарна реформа*. У кожному поміщицькому

маєтку запроваджувалася інвентарна книга, до якої записувалися визначені самим поміщиком норми панщини та інших повинностей. При цьому інвентарні правила залишали недоторканою поміщицьку власність на землю, тим самим узаконюючи існуюче малоземелля та обезземелення селян.

Про стан розподілу земельної власності у краї можна судити з даних 1847 року. У той час 236 поміщиків правобережжя Черкащини володіли 399827 десятинами землі, а 73811 селянських дворів користувалися 410462 десятинами надільної землі, яка теж була поміщицькою власністю. Поміщики, користуючись безправ'ям селян, продовжували зменшувати їх наділи. У Звенигородському, Канівському, Уманському, Черкаському й Чигиринському повітах поміщики в 1847–1861 рр. збільшили своє землеволодіння на 27208 десятин або на 10,3 відсотка.

За таких обставин необхідність реформування аграрних відносин ставала дедалі очевиднішою. Спонукали до цього й поразка у Кримській війні 1853–1856 рр., занепад поміщицьких господарств, де панували екстенсивні методи господарювання; піднесення селянського руху по всій імперії; прогресуюче відставання Росії від провідних європейських держав.

Основним документом селянської реформи стали «*Маніфест про відміну кріпосного права*» від 19 лютого 1861 року і «*Положення про селян, які виходили з кріпосної залежності*» із 17 законодавчих актів. За ними селяни отримували особисту свободу і право вільно розпоряджатись своїм майном, поміщики зберігали власність на всі землі, які їм належали, але зобов'язані були надати у постійне користування селянам присадибну землю, польовий наділ та інші угіддя.

Присадибну ділянку селянин мав право викупити будь-коли. Викуп надільного землеволодіння у полі здійснювався тільки з дозволу поміщика. За отриману від поміщика землю селяни, як і раніше, зобов'язані були виконувати панщину чи платити оброк і не мали права відмовлятися від неї протягом 9 років.

Реалізація царського маніфесту на практиці призвела до *урізання земельних наділів на користь поміщиків*, земельні володіння яких у результаті цього збільшилися. Усього в

Україні внаслідок реформи 1861 року селяни втратили 1 млн десятин, або понад 15 % загальної площі земель, які раніше перебували і їхньому користуванні. Оскільки селяни не могли відразу виплатити всю суму за наділи, яка становила 11 річних податків з селянського двору, то посередником між селянами та поміщиками виступила держава. Вона сплатила поміщикам викупні платежі, а селянам надала позику на 49 років. Внаслідок цього царська казна на кожен виданий селянам карбованець отримала 63 копійки чистого прибутку.

Середній наділ в Лівобережній Україні на ревізку душу («ревізька душа» – одиниця обліку чоловічого населення для обкладання його подушним податком) становив до 2,5 десятин, на Правобережжі – 2,9 десятин. Ці показники відбивають недопустимо низький життєвий рівень селянства, оскільки, за підрахунками фахівців, для сплати податків та забезпечення потреб тодішньої селянської сім'ї необхідно було мати не менше 5 десятин землі на одну ревізку душу.

Ще меншими були пересічні земельні наділи на Черкащині. На правобережній частині краю вони після здійснення реформи 1861 року становили 1,9 десятин на ревізку душу, а в лівобережній частині – 1,8 десятин. Неefективність заходів аграрної реформи підтверджують наслідки її у повітах регіону.

Реформа 1861 року по суті нічого не дала жителям Корсуня. Усі найродючіші землі – 21940 десятин, залишилися у князя Лопухіна, а кріпакам відійшли мізерні найгірші наділи, за які треба було платити щорічно по 14 крб. 85 коп. з кожного двору. Населення Городища і Млієва – 23845 осіб одержали в подвірне користування 8436 десятин землі, а кільком поміщикам залишилося понад 40 тисяч десятин. У сусідній Вільшаній на 1220 ревізких душ було виділено лише 2690 десятин землі, а місцевий поміщик при цьому отримав 2754 десятин.

З метою визначення відносини між селянами і поміщиками після скасування кріпацтва було запроваджено *уставні грамоти*. У них фіксувалися повинності селян і кількість виділеної їм в користування землі. Часто уставні грамоти були неприйнятні для селян, оскільки супроводжувалися численними

відрізками селянських земель на користь поміщиків. У селян Золотоніського повіту було відрізано 18 % землі. Колишні поміщицькі селяни отримали по 1,8 десятини, а колишні державні – по 3 десятини на ревізку душу. Викупна ціна наділеної землі перевищувала ринкову в 2,1 раза.

І все ж реформування аграрних відносин відкрило перед тепер уже вільними селянами краю широкі можливості для більш активної господарської діяльності. Тепер селяни, як і представники інших соціальних верств населення, могли купувати рухоме й нерухоме майно, займатися не лише сільським господарством, а й торгівлею, відкривати власну справу. Формувалися умови для перетворення робочої сили у товар і утвердження капіталістичного товарного виробництва.

У пореформений період у Гельмязеві (Золотоніський повіт) та інших селах волості діяло 2 вальцьових млини з паровими двигунами, 34 вітряки, 7 олійниць, 6 кузень, медоварний завод, що потребували робочих рук. Працювало 250 ткачів, 46 кравців, 42 чоботарі, 59 теслярів, 44 колісники, багато ковалів та інших кустарів і ремісників. Хоч самим їм доводилося брати кредити, розвиваючи свою справу, вони наймали ще й робітників. У селі Піщаному цього ж повіту заможні селяни володіли 11 олійницями, 105 вітряками, кількома шинками.

Після реформи активізувалося *надходження землі у ринковий обіг*. Поміщики, які не скористалися наданою можливістю модернізувати своє господарство, рано чи пізно опинялися перед необхідністю продавати землю. Покупці – головним чином підприємці, поміщики і навіть заможні селяни, створювали на цій землі господарства з виробництва товарної продукції на внутрішній або зарубіжний ринок.

На Черкащині у технічному відношенні особливо виділялися великі економії із значними плантаціями цукрових буряків та польові господарства цукрових заводів. Ці господарства мали оборотні капітали, інвентар і використовували працю великої кількості найманих сільськогосподарських робітників. У таких господарствах як Смілянська, Шполянська, Таганчанська та Городищенська економії застосовувалися 4–7-пільні, а то й 8–12-пільні сівозміни. На оранці вже використовувалися

металеві плуги поліпшених систем, культиватори, дискові борони тощо.

Прикладом раціонального ведення землеробства у пореформений період може слугувати смілянська економія графа Бобринського, де було запроваджено 16-пільну систему обробітку землі, штучне угноєння, працювали кінні та парові плуги, розпашники, котки, шлейфери та інша техніка. В економії працювало понад 1 тис. найманих робітників. Оборотний капітал господарства становив 435 тис. крб.

Значно зросли посівні площі та відбулися зміни у структурі посівів – збільшилася питома вага посівів пшениці та ячменю, цукрових буряків та інших культур. Такі зміни зумовили перетворення Черкащини у значний центр виробництва та продажу сільськогосподарської продукції.

Сільське господарство у пореформений період, Столипінська реформа

На початку ХХ ст., незважаючи на деяке зменшення землеволодінь поміщиків, вони залишалися основними землевласниками, а селяни все гостріше відчували нестачу землі. Так, за даними 1900 року власник монастирищенського маєтку Й. Подоський володів 3020 десятинами землі, а 9503 жителі володіли 4118 десятинами землі, яка до того ж розподілялася нерівномірно. У користуванні селян сіл Буки і Антонівка (Монастирищена) було 1776 десятин землі, а місцевому поміщику Любомирському лише у Буках належало 1717 десятин.

Малоземелля переважної частини сільського населення було характерне і для лівобережжя краю. Так, у Ірклієві Золотоніського повіту з 300 господарств 115 мали менше однієї десятини земля, від однієї до трьох десятин мали 69 господарств. У цілому ж в лівобережній частині Черкащини в 1900 році 61,5 % господарств мали землеволодіння менше 3 десятин землі.

Майнове розшарування на селі, збільшення кількості малоземельних та безземельних селян, невирішеність аграрного питання поглиблювало конфронтацію і *посилювало соціальну*

напругу. Цілком очевидною стала деградація поміщицького землеволодіння та неспроможність архаїчної селянської общини ефективно господарювати. Тому за ініціативи прем'єр-міністра царського уряду Петра Столипіна було проголошено курс на реформування аграрного сектора, який було викладено в указі від 9 листопада 1906 року.

У його основу було покладено *три головні ідеї*: 1) руйнування селянської общини; 2) дозвіл селянину отримувати землю у приватну власність (хутір чи відруб); 3) переселення селян у малоосвоєні східні райони Росії (Сибір, Казахстан, Середня Азія, Далекий Схід). Робилася ставка на особисту ініціативу та конкуренцію як противагу традиційній общинній рівності та бідності.

Особливого успіху столипінська реформа на Черкащині не мала. На 1 січня 1913 року з 187033 селянських дворів правобережної Черкащини на відруби виділилося лише 17089 дворів (9,1 %). В Уманському повіті показник виходу на відруби був вищим і становив 20,8 % від загальної кількості дворів.

Процес виходу із селянської общини проходив неоднозначно. У 1908 році дописувач до журналу «Слово» із Черкаського повіту повідомляв: «Скоро два роки буде, як дозволило правительство селянам виходити із общини. Думало воно цим дозволом якось заспокоїти, якщо не загоїти, земельну болячку. Але роблячи таку «реформу», правительство мало на увазі зробити так, щоб, мовляв, і вовки були ситі, і вівці цілі: щоб і «священної» та «неприкосновенної» поміщицької землі не зачепити, і селян заспокоїти. Так оцінюють закон 9 ноября 1906 р. найбільш свідоміші з наших селян. Але не можна сказати, щоб людність нашого повіту до цього закону ставилась однаково. Тільки на деяких селах, як от, приміром Тернівка, Малосмілянка, більш розумна й розсудна частина селянства усяким чином вмовляє людей не виходити з громади... Досі покинуло громаду не багато людей. У селі Тернівці, наприклад, таких селян налічується усього щось душ з вісім. Та по інших місцях ця справа стоїть інакше.

Так, у Ташлику забрали свою землю з общини чоловік з сто; але от у містечку Смілі таких селян чи не більше половини

набереться. Нема чого правди крити, для де-кого з селян вихід з общини був просто таки потребою, бо земельні наділи їхні дуже здрібнішали. Коло землі сами вони давно вже не пораються, а дають її в посесію, і шматок хліба заробляють собі працею по різних заводах, хвабриках і майстернях... Таким людям дозвіл виходити з общини у великій пригоді став, бо дав їм можливість швидче спродати свої клаптики землі і, таким чином, вкінцець порвати усякі зв'язки з громадою... Звичайно, селяни спродують свою землю дешево, бо злидні примушують їх до того, і це дуже збиває ціни».

У зверненні до властей селяни села Маньківка від 21 вересня 1910 року писали: «Ми володіємо мізерною кількістю землі і запровадження його (закону про розмежування) розорить нас. Крім того, кращі ділянки земель забирають багаті селяни, залишаючи нам непридатну. Селяни 1000 дворів села Маньківки».

Тяжкі умови життя, малоземелля змушували тисячі селян Черкащини залишати свої домівки і в пошуках кращої долі переселятися у східні райони імперії. Були такі села, з яких виїжджали сотні сімей. Так, з Вереміївки Золотоніського повіту в 1906–1912 рр. переселилося 269 сімей. Лише за 9 місяців 1907 року з правобережної Черкащини переселилися до Сибіру і Далекого Сходу 2239 сімей – всього 12850 душ. Найбільше людей виїхало із Звенигородського повіту – 5996, Канівського – 3850 душ.

Водночас у ході столипінської реформи відбувалися і позитивні зрушення. Більше уваги стало приділятися *поширенню сільськогосподарських знань*, впровадженню техніки та прогресивних методів господарювання, відкриттю прокатних пунктів. Особливості цієї роботи можна простежити на прикладі Черкаського повіту, де у 1910 році було закладено 5 показових полів, а у 1911 році – 8. Відповідно до кількості полів у повіті впродовж цих двох років було відкрито 13 прокатних станцій, де селяни могли брати в прокат знаряддя праці та техніку. На початку 1912 року в повіті проводилися лекції і бесіди, розповсюджувалася сільськогосподарська література, почали працювати волонери бібліотеки.

Зародження промисловості

Розклад натурального господарства у пореформений період розширював ринок збуту для капіталістичного виробництва. Вже в 1860-х роках на Черкащині набуває розвитку *фабрично-заводська промисловість*, яка поступово поглинає дрібно-товарне виробництво. У 1885 році в правобережній частині Черкащини діяло 210 фабрик і заводів, на яких працювало 18785 робітників. Ручна праця в багатьох випадках замінюється машинами, передусім паровими двигунами. У виробництві має місце впровадження новітнього устаткування та передових технологій, у тому числі й зарубіжних.

Черкащина стає важливим центром харчової промисловості. Особливого розвитку набуває *цукроварна галузь*, де провідну роль продовжують відігравати потужні підприємства фірми «Брати Яхненки і Смиренки». Так, Городищенський пісково-рафінадний завод цієї фірми протягом одного сезону міг переробляти до 40 тис. тонн цукрових буряків. Тут працювало понад 1 тис. робітників, зокрема в 1875 році – 1028 робітників (у тому числі 638 чоловіків, 222 жінки, 168 підлітків. Усього ж того року на 11 найбільших цукроварнях краю працювало 7323 робітники.

Продовжувався процес удосконалення цукроварного виробництва. Зокрема, інженер Л. П'ятаков для очищення бурякового соку уперше застосував спосіб сірчаної сатурації, впровадивши його на Городищенському заводі, а інженер М. Чериновський у 1871 році на заводі у Смілі вперше запровадив відбілювання рафінаду із застосуванням центрифуги. На цьому ж підприємстві у 1880-х роках запроваджено найпрогресивніший для того часу дифузійний спосіб одержання бурякового соку. У 1870-х роках малопродуктивні «вогнєві» цукроварні повністю витісняються «паровими». На Тальнівському цукровому заводі у 1885 році працювало 17 парових машин і 11 парових котлів, а на Райгородському (Кам'янщина) – 18 парових машин і 9 парових котлів.

У *борошномельній галузі* визначилися три напрямки розвитку. Один із них – розвиток млинарства у вигляді

численних дрібних водяних та вітряних млинів, які були практично в усіх, навіть найменших, населених пунктах. Так, у 1870-х роках в околицях Лисянки працювало 3 водяні і 6 вітряних млинів. Другий напрямок – будівництво млинів, що були додатком до іншого виробництва (цукроварні, олійниці, лісопилні тощо). Один із таких млинів діяв при Городищенському цукровому заводі, використовуючи механічну енергію парових двигунів підприємства. У пореформений період виникають і великі механізовані парові млини. До цієї групи можна віднести млин купця С. Тульчинського в Умані, що діяв у 1880-х роках. На ньому працювало 20 робітників.

На території краю виникають невеликі *підприємства металобробної, машинобудівної та інших галузей*. У другій половині XIX століття в Умані діяв чавуноливарний завод, на якому працювало 88 робітників. У 1862 році чавуноливарний завод почав працювати у Корсуні. Тут відливалися дзвони, вентилі та інші вироби. Сировину для цього заводу завозили з Києва та Одеси і впродовж року близько 30 робітників переробляли 3000–3500 пудів чавуну, до 80 пудів міді і заліза.

У *Черкасах* на кінець століття налічувалося 29 фабрик і заводів, на яких працювало майже 2 тисячі робітників, чисельність яких за 15 років зросла у 2,4 рази. Найбільшим підприємством міста, як і раніше, залишався цукрово-рафінадний завод – на ньому у сезон цукроваріння працювало 890 робітників, у тому числі 690 чоловік з інших губерній. Значним підприємством була тютюново-махоркова фабрика Зарицького (356 робітників). На цвяхо-болтовому і лісопилному заводах працювало 145 робітників. На решті черкаських підприємствах – 9 лісопилках, чавуноливарному і механічному заводах, 9 цегельнях працювало не більше 50 робітників. Крім того, у місті діяло 25 кузень, 9 слюсарних майстерень, 29 вітряків і 6 ступаків.

Приблизно такою ж була структура промисловості й в інших містах та містечках краю, розвиток якої можна прослідкувати на прикладі Умані. У 1870 році у місті було 19 невеликих фабрик і заводів – костопальний, 2 свічкових, 4

тютюнових, шкіряний, пивоварний, 2 екіпажних, 3 цегельні та водяний млин. На цих підприємствах працювало 170 робітників. Діяли 2 друкарні, літографія і 2 фотографії. До кінця століття в Умані виникли нові підприємства – чавуноливарний, 2 миловарні і пивоварний заводи, паровий і водяний млини. На них працювало близько 600 робітників.

У *Смілі* на кінець століття налічувалося 18 фабрик і заводів, зокрема цукровий, дві невеликі ливарні і три механічні, на яких були встановлені англійські точильні й стругальні машини. Напівкустарне виробництво здійснювали свічкосальний, миловарний, дубильні та скорняжні заводи.

Серед підприємств інших галузей, що діяли на Черкащині у другій половині XIX століття, слід виділити *льнотіпальну фабрику* у Драбові, яку у 1860 році відкрив бельгієць Ледокт. Фабрика мала кам'яні споруди, а виробництво було обладнане закордонним устаткуванням. Ляне полотно, яке вироблялося на фабриці за участю спеціалістів із Бельгії, відправлялося переважно за кордон.

У період утвердження капіталістичних відносин розпочинається *розробка корисних копалин краю*. Поблизу Катеринополя у 1861 році закладено шахту з видобутку бурого вугілля, якого щороку добувалося 700–800 пудів. Граніт добували в Уманському, Звенигородському, Канівському та Черкаському повітах. Поблизу Городища велись розробки лабрадоритів, яких лише за три роки (1890–1892 рр.) добуто і вивезено на внутрішній і зовнішній ринок 4370 кубічних метрів.

Зростання промислового і сільськогосподарського виробництва, що розпочалося на Черкащині в пореформений період, зумовило гостру необхідність розвитку нових видів транспорту, оскільки гужові перевезення вже не задовольняли зростаючих потреб не лише через свою малопродуктивність, а й через надзвичайну дороговизну. Наприклад, доставка у такий спосіб цукру із заводів нашого краю до Москви коштувала більше, ніж з Америки.

Розпочате в Україні у 1860-х роках *спорудження перших залізниць* невдози торкнулося і Черкащини – важливого

виробника зернової та цукрової продукції. У 1876 році залізнична лінія Київ – Одеса пройшла через Корсунь і Смілу. У Смілі було відкрито залізничну станцію Бобринська (нині – імені Тараса Шевченка) і головні залізничні майстерні. Тоді ж було прокладено колію до Черкас. У 1889–1891 рр. розпочався рух поїздів на відрізках Вапнярка – Христинівка, Козятин – Умань, Христинівка – Шпола. Залізниці забезпечували вивезення цукру з Правобережжя та доставку на цукроварні кам'яного вугілля з Донбасу.

З розгортанням будівництва залізниць, яке велося практично без застосування механізмів, набуває поширення *грабарство* (землекопство, грабарка – віз із зйомними бортами для перевезення землі). Одним із найбільших центрів найму землекопів стають Черкаси, де було відкрито кілька підрядних контор, які надавали роботу тисячам жителів міста і повіту. Газета «Київське слово» повідомляла, що навесні 1892 року з Черкас на землекопні роботи щодня вирушало понад 5 тисяч чоловіків – більше чверті дорослого населення міста. Підрядники-грабарі на землекопних роботах понаживали великі капітали, скуповували у місті земельні ділянки, будували розкішні особняки.

Із виходом на залізничну магістраль Київ – Одеса розпочинається становлення розташованих на Дніпрі *Черкас* як важливого транспортного вузла, насамперед з перевезення сільськогосподарської продукції (зерна, цукру). У 1890-х роках місто вийшло на провідне місце в Україні з вивезенню цукру.

Наприкінці XIX століття *залізничний транспорт* майже повністю витісняє з перевезень на великі відстані гужовий транспорт, що спричиняє остаточний занепад чумацтва. Залізничні колії з'єднують з головними магістралями більшість промислових підприємств, передусім цукрові заводи.

Розвиток господарства, транспорту та міського населення зумовив *розширення торгівлі*. Значна частина сільськогосподарської продукції, передусім хліба і цукру, вивозилась в інші губернії Росії та за кордон. Так, у кінці XIX століття щороку зі станції Шпола залізницею вивозилося 2549 тис. пудів зерна, з Умані – 1797 тис. пудів.

Хліб Золотоніського повіту через Золотоношу залізницею йшов до Москви, Петербургу та Лібави. У 1870-х роках тільки з Прохорівської пристані на Дніпрі щороку відвантажувалося понад 400 тис. пудів зерна. А із залізничної станції Черкаси у 1890–1898 рр. щороку вивозилося 1088 тис. пудів виробленого у регіоні цукру.

Розширювалися обсяги та асортимент *місцевої торгівлі*. Поряд з продуктами землеробства і тваринництва, які вироблялися для продажу поміщицькими та селянськими господарствами, на ринках з'являється все більше промислових виробів. Постійні ярмарки, торги, базари і базарчики діяли в усіх містах і містечках. Так, у 1873 році у Жашкові діяли 24 крамниці, на базарах торгували хлібом, вовною, салом, худобою, полотном, а місцевий ярмарок славився кіньми, яких сюди поставляли навіть з інших губерній.

У 1860-х роках на Черкащині почали відкриватися *банківські установи*. Першим 15 жовтня 1864 року розпочав свою роботу Громадський банк у Черкасах. Його засновниками виступили заможні черкаські купці і підприємці. Розпочавши свою роботу з основного капіталу в 50 тис. крб., банк на 1 жовтня 1897 року мав готівкою 30068 крб. і 12368 крб. – цінними паперами. Застави під цінні папери становили 40992 крб., а під нерухоме майно – 76881 крб.

Після відкриття в Черкасах Громадського банку у місті згодом почали діяти відділення Орловського і Мінського комерційних банків, Петербурзького обліково-позикового, Російського торгово-промислового, Київського земельного, Дворянського, приватних – Київського і Полтавського. В Умані діяло відділення Петербурзького торгово-промислового та Київського приватного банків. Тобто, окрім місцевого значення Громадського банку у Черкасах функціонували лише філії впливових банківських установ.

**Розвиток
промислового
виробництва**

Господарство Черкащини на початку ХХ століття розвивалося як складова частина загальноросійського економічного комплексу. Однак через певні обставини (географічне положення, природно-кліматичні умови, наявність трудових ресурсів тощо) воно мало свої особливості, які суттєво впливали на його структуру та розвиток.

У цей час Черкащина стає центром *цукрової промисловості* загальноросійського значення, а цукроварна галузь – провідною у регіоні. На території сучасної області тоді діяв 31 цукровий завод (всього в Україні – 201) з понад 27 тис. робітників. Ці підприємства в 1914 році виробили 187,7 тис. тонн цукру. Найбільша кількість працюючих була задіяна на цукрорафінадних заводах, які відзначалися складністю технологічного процесу. Своєю масштабністю виділявся пущений у 1854 році Черкаський рафінадний завод Тульсько-Черкаського акціонерного товариства рафінадних і цукрових заводів, на якому працювало 3307 робітників. На Лебединському (Шполянщина) цукрово-рафінадному заводі Олександрівського акціонерного товариства працювало 3195 робітників.

На прикладі цукроварної галузі досить рельєфно проглядається *проникнення капіталу загальноросійських банків* у промислове виробництво регіону. Так, акціонерний капітал Російського торгово-промислового банку в Тульсько-Черкаському акціонерному товаристві рафінадних і цукрових заводів братів Терещенків в 1915 році становив 8 млн крб. і він здійснював повний контроль над ним. Цей же банк повністю контролював акціонерне товариство Маріїно-Городищенського рафінадного заводу. Від Російського зовнішньоторгівельного банку повністю залежали цукроварні підприємства графа Бобринського у Смілі, Селищанський (Корсунщина) завод князя Лопухіна-Демидова, Почапінський цукрозавод. Контроль над Жашківським цукрозаводом здійснював Азовсько-Донський комерційний банк.

Помітного розвитку набула *тютюнова галузь*. У Черкасах працювало дві тютюново-махоркові фабрики – Зарицького

(680 робітників) і нащадків Летичівського (124 робітники). На фабриці Мар'яновського в Умані працювало 154 робітники.

Продовжували розвиватися й інші, традиційні для Черкащини, галузі переробної промисловості – *спиртово-горілчана і борошномельна*. Здійснювалося технічне переоснащення колишніх малопотужних гуралень, які трансформувалися у підприємства фабрично-заводського типу з використанням вільнонайманої праці. За обсягами виробництва виділялися спиртово-горілчані заводи у Золотоноші, Умані, Косарах (Кам'янщина). Крім цього на початку століття невеликі гуральні діяли у Кам'янці, Монастирищі, Драбові та інших населених пунктах.

Оскільки Черкащина була традиційним регіоном *зернового виробництва*, то повсюдно діяли млини, значна частина яких працювала з використанням парових двигунів та застосуванням вальцьового помолу замість жорнового (при вальцьовому помолі вихід борошна становив 80 %, а при жорновому – не досягав і 70 %). Такі млини діяли у Черкасах, Умані, Драбові, Звенигородці, Золотоноші, Каневі, Смілі, Чигирині, Чернобаї, Шполі. Повсюдно функціонували водяні млини та багаточисельні вітряки. Серед інших підприємств переробної галузі поширеними були невеликі кропорушки, олійниці, броварні.

На початку століття набувають розвитку також і підприємства *металообробної, машинобудівної* та інших галузей. За кількістю робітників найбільшими були чавуноливарний і машинобудівний завод «Труд» Гринберга в Умані (158), Маріїнський керамічний завод у Городищі (284), сірникова фабрика Лур'є у Черкасах (158), картонно-паперова фабрика у Драбові (142), повозочна майстерня у селі Піковець Уманського повіту (134), цв'яховий завод «Німець та Вольберсон» у Черкасах (112). Одним з найбільших транспортних підприємств України були Бобринські майстерні південно-західних залізниць у Смілі, де працювало 1237 робітників.

Значна частина населення займалася *кустарними промислами*. За неповними даними, у 1912 році на Черкащині

працювало 19500 кустарів. Найбільше їх було у Золото-ніському повіті – 5941. На правобережжі краю налічувалося 7278 ткачів, 5046 шевців, 1633 кравці, 1551 коваль. Поширенням ткацтва відзначалася Смілянська волость, шевство було характерним для Канівського, Черкаського і Чигиринського повітів, деревообробні промисли – для Черкаського і частково Канівського повітів.

Одночасно з розвитком промисловості відбуваються зрушення й у транспортній галузі. Зокрема, в 1912 році було завершено будівництво залізниці Бахмач – Одеса через Черкаси, яка з'єднала правобережну і лівобережну частини Черкащини. Зріс вантажообіг *дніпровської пристані* в Черкасах. Вона в 1910 році прийняла 835 суден і 365 плотів.

Удосконалюється *поштово-телеграфний зв'язок*, яким на початку століття була охоплена практично уся територія краю. У Черкасах, Умані, Смілі і Шполі поштові установи мали статус вузлових. На них здійснювалося сортування кореспонденції і посилок, які надходили із навколишніх населених пунктів, поштові установи яких ділилися на дві категорії – трактові та призалізничні. Перших було 24, других – 27.

У 1911 році в Черкаському повіті поштово-телеграфні контори функціонували в Черкасах, Городищі й Смілі, а поштово-телеграфні відділення – у Черкасах, Мошнах, Ротмистрівці, поштове відділення – у Білозір'ї. В іншому повіті – Звенигородському – поштовий зв'язок у 1913 р. забезпечували поштово-телеграфні контори у Звенигородці, Лисянці і Шполі, поштово-телеграфні відділення у Катеринополі, Козацькому і Вільшаній та поштові відділення у Винограді та Рижанівці. У цьому ж році Звенигородська повітова земська управа і міська дума розглянули питання про обладнання телефонної мережі загального користування.

Кооперативний рух на Черкащині

На початку ХХ століття на Черкащині, як і в інших регіонах, набувають поширення різні форми кооперативної діяльності, насамперед *споживчої кооперації*. Першим на Черкащині споживчим товариством, як відомо, було Вільшанське при цукровому заводі (Городищина), що було засноване в 1888 році. Потім виникло Смілянське – в 1896 році. Ці товариства намагалися організувати торгівлю продовольчими та побутовими товарами за порівняно невисокими цінами. У 1905 році серед товариств, що досить успішно вели справу, зустрічаємо товариства у селах Гуляйполе (Катеринопільщина), Боровиця (Чигиринщина), Лоташеве, Колодисте (Тальнівщина), Дзезелівка (Маньківщина). Всі вони були прибуткові.

Водночас становлення та розгортання мережі споживчих товариств стримувалося відсутністю у їх організаторів досвіду, слабкою пропагандою переваг цієї форми кооперації. Так, у селі Мошни (нині – Черкаський район) в 1908 році місцеве споживче товариство, що об'єднувало 90 членів (крім селян до нього входили лікар, учитель, ксьондз, фельдшер, священники і чиновники), відкрило торгівлю бакалейними товарами. Крамниця вела торгівлю у людному місці і могла б давати прибутки. Однак правління товариства, до якого входили пасивні і малописьменні люди, не змогло використати сприятливі умови і привело справу до збитків. А організоване за ініціативою місцевих учителів споживче товариство у селі Кирилівка (нині – село Шевченкове Звенигородського району) через байдужість і недосвідченість його організаторів взагалі припинило свою діяльність.

У цілому ж, незважаючи на існуючі проблеми, споживча кооперація продовжувала утверджуватися в усіх повітах краю. Зокрема, у Черкаському повіті мережа споживчих товариств формувалася навколо Смілянського товариства, яке склало основу повітової спілки споживчих кооперативів, що була утворена 7 серпня 1916 року і отримала назву «Смілянське товариство оптових закупок», яке об'єднало 42 споживчих і 2 кредитних кооперативи. Новостворене об'єднання поставило за мету співпрацю з місцевим земством щодо постачання

населенню продуктів харчування, передусім цукру і борошна за цінами, нижчими від ринкових.

Поширення набула і *кредитна кооперація*. Серед кредитних кооперативів Черкащини початку ХХ століття увагу привертає ощадно-позичкове товариство села Дзензелівки, яке було засноване 1 липня 1895 року. У 1911 році воно продало товарів майже на 40 тис. крб. І в наступні роки оборот від реалізації різноманітної продукції не опускався нижче 30 тис. крб. Щороку селянам продавалось майже 500 плугів. Напередодні першої світової війни основний капітал цього товариства зріс до 400 тис. крб. і за його кошти у селі було збудовано школу.

Товариство у Дзензелівці багато зробило для підняття економічного добробуту населення не тільки видачою грошових позик на виробничі потреби, а й шляхом посередницьких операцій. Воно в значних обсягах виділяло селянам різні сільськогосподарські знаряддя і машини, кровельне залізо, виступало посередником при закупівлі зерна і поставках буряків на цукрові заводи. У селі було майже витіснене лихварство. Успіхи цього товариства пов'язані з ініціативною діяльністю сільського вчителя О. Д. Черненка, який зумів згуртувати навколо кооперативної ідеї багатьох односельчан, які згодом стали організаторами кооперативного руху. Зокрема, разом з ним у Дзензелівці починав свій трудовий шлях Х. А. Барановський – майбутній міністр фінансів УНР.

Значний внесок у розвиток кооперативного руху на Черкащині і в Україні зробив *В. М. Доманицький*, який ініціював відкриття у 1901 році кредитного товариства у Колодистому, а в 1904 р. – споживчого у цьому ж селі. Крім плідної фінансово-економічної роботи, очолювані В. М. Доманицьким кооперативи займалися широкою просвітницькою роботою. За його порадами і рекомендаціями кооперативні товариства почали працювати й в інших селах тодішнього Звенигородського повіту.

Мережа ощадно-позичкових та кредитних кооперативних об'єднань Черкащини у 1909 році характеризується такими показниками: Звенигородський повіт – 8 ощадно-позичкових і 2 кредитних; Канівський повіт – 7 і 4; Уманський повіт – 8 і 6; Черкаський – 6 і 8; Чигиринський – 2 і 7.

1. Питання для самоопрацювання:

1.1. Поясніть значення таких термінів та понять: «відрізок», «ревізька душа», «відруб», «хутір»?

1.2. Як проходила Столипінська реформа на Черкащині?

1.3. Охарактеризуйте, який вплив мала аграрна реформа на майнове розшарування селян та зростання кількості найманих робітників?. Висловіть свої міркування.

2. Види діяльності:

2.1. Проведення диспуту «Особливості проведення аграрної реформи 1861 р. на території Черкащини».

2.2. Написання медіатексту для сайту школи з теми «Черкащина в епоху заліза і пари: початок залізничного сполучення на території краю».

2.3. Створення онлайн-гри «Наслідки селянської реформи 1861 р.» на освітніх платформах Wordwall, LearningApps.org.

3. Методичний коментар:

Під час опрацювання матеріалів теми потрібно звернути увагу на формування у дев'ятикласників компетентностей:

- *інформаційної та хронологічної* – здатність систематизувати історичну інформацію, в учнів розвиватиметься під час складання таблиці про Столипінську реформу (хронологічні, синхроністичні, порівняльні тощо), схем, різних типів планів (простий, розгорнутий, тощо);

- *логічної* – здатність ставити запитання та шукати відповіді; визначати причини, наслідки та значення історичних явищ та подій в учнів формуватиметься під час, обговорення подій пов'язаних наслідками аграрної реформи та змін в соціальному статусі селян та появи найманих робітників.

Гра «Дерево запитань»: аграрна реформа та її наслідки. Промисловий розвиток краю.

Правила гри: учитель готує плакат у вигляді дерева. До нього прикріплені листочки, на внутрішньому боці яких записані запитання до цієї теми. (*Коли з'явився термін «відруб»?*). Учні мають підготувати відповіді на запитання.

Тема 5. Суспільні течії та рухи у другій половині XIX ст. – на початку XX ст.

Суспільно-політичні рухи у другій половині XIX ст.

Реформаційні процеси другої половини XIX століття певною мірою демократизували суспільне життя, *урізноманітнили форми громадської активності*. Непослідовність, обмеженість і незавершеність реформ спричинювали соціальне напруження і протестні дії населення краю.

Ще напередодні реформи в 1850-х роках на Черкащині посилювався селянський рух, спрямований проти кріпосницьких порядків. У 1851 році відбулися заворушення селян в Синьоківці, у 1858 році – у Вереміївці Золотоніського повіту. Невдоволення селян своїм безправним становищем проявилось під час масових виступів, які отримали назву «*Київська козаччина*». Кріпаки вважали, що від них приховують ніби-то виданий царем маніфест про волю тим, хто записується в козаки.

Ранньої весни 1855 року рух охопив села тодішнього Канівського повіту – Таганчу, Сотники, Виграїв, Гарбузин, Ситники та інші. Для утихомирення невдоволених до Таганчі 7 квітня прибула спеціальна комісія. Другого дня сюди прийшли жителі з 10 навколишніх сіл, вимагаючи маніфесту про волю. Комісія втекла до Корсуня. А повсталі селяни громили маєтки, оголошуючи себе вільними козаками. У Корсуні і Таганчі сталися сутички з військами. Заворушення було придушене 16 квітня 1855 року. Багатьох учасників було побито і ув'язнено, чотирьох заслано до Сибіру.

Не зняла, а у багатьох випадках посилила напругу *аграрна реформа 1861 року* внаслідок якої становище селян погіршилося. У Канівському повіті у 1862 році селянські виступи охопили 28 сіл з населенням понад 10 тисяч чоловік. Масового характеру набула *відмова підписувати так звані уставні грамоти*. На травень 1862 року у Черкаському повіті не було підписано жодної грамоти. Так поступили й селяни поміщиці Воронцової у Городищі відмовившись підписувати уставні

грамоти. І лише після прибуття двох рот солдат, які вчинили екзекуцію, селяни змушені були скоритися.

Таким же чином втихомирювали селян і у Богуславці, Вознесенському Золотоніського повіту, Лисянці, Монастирищі та інших селах і містечках краю. Заворушення селян продовжувалися і в наступні роки. У травні 1870 р. виступ селян із Соколівки Уманського повіту проти несправедливого поділу землі було придушено військовою командою. Влітку того ж року батальйон солдат розправився із селянами села В'язівка (Городищина), заарештувавши 20 найактивніших учасників і кинувши їх до в'язниці.

У цей час на території краю *посилуються впливи організованих революційно-демократичних об'єднань*, зокрема започаткованої в 1861–1862 рр. таємної загальноросійської організації «*Земля і воля*». Революційну агітацію на Черкащині вів член цієї організації підполковник А. О. Красовський, на формування світогляду і переконань якого значний вплив справило його знайомство з Т. Г. Шевченком. У квітні 1862 року він вів агітацію серед селян Корсуня і навколишніх сіл, розповсюджуючи заборонені твори Т. Г. Шевченка і О. І. Герцена. Влітку, дізнавшись про виступи селян Канівського повіту, він знову виїхав у Корсунь до Варфоломія Шевченка. Одягнувши національне вбрання, А. О. Красовський відвідав Вільшану, Кирилівку та інші села. Розмовляючи з селянами українською мовою, він радив їм відмовлятися від прийняття уставних грамот і боротися за одержання землі без викупу.

На початку 1870-х років на території Черкащини поширюється *народницький рух*. Відомо, що в липні 1874 року роз'яснювали народницькі ідеї серед робітників цукрозаводу у Шполі члени гуртка «чайковців» (один із напрямків народництва). Як мандрівні шевці ходили «в народ» по селах і містечках В. Дебогрій-Мокрієвич, Я. Стефанович та інші народники. Написана Я. Стефановичем «Царська грамота селянам» поширювалася у селах Чигиринського повіту. У ній цар виступав як захисник селянських інтересів і містився його заклик до повстання проти тих, хто пригнічує селян.

Члени очолюваного В. Дебогрій-Мокрієвичем народницького гуртка «*Південних бунтарів*» організували в 1875 році розселення народників у Корсуні та навколишніх селах. Вони селилися в населених пунктах по два-три чоловіки під виглядом дрібних торговців, малярів тощо. Народники розповсюджували велику кількість брошур, книг агітаційно-революційного змісту. Однак підняти селян на повстання членам цього гуртка не вдалося.

Значно більший вплив на селянську свідомість народницька пропаганда справила у Чигиринському повіті. Там, внаслідок активної роботи народників у селі Шабельники було створене селянське товариство «*Таємна дружина*». Згодом осередки цієї організації виникли й в інших селах Шабельницької, Адамівської, Чаплицької, Рацевської, Трушівської волостей Чигиринського повіту та селі Сагунівка Черкаського повіту.

Влітку 1877 року до складу «Таємної дружини» входило вже близько тисячі чоловік. Організація мала чітку, добре продуману структуру, проводила збори, де приймалися рішення про вимоги переділу землі, відмову від сплати податків і викупних платежів, про добування зброї тощо.

Однак під час підготовки повстання, яке намічалось провести на початку жовтня 1877 року, змову було викрито (вересень 1877 р.). Багато учасників «Таємної дружини» було заарештовано й віддано до суду. Заарештовані та засуджені були й селянські керівники таємної організації Ю. Олійник, І. Пісковий, М. Гудзь, К. Прудкий, Л. Тененик. Але в травні 1878 року частина їх за допомогою відомого революціонера-народника М. Фроленка втекла з київської в'язниці й згодом виїхала за кордон. Події на Чигиринщині увійшли в історію під назвою «Чигиринська змова».

Виступи на селі зазнавали поразки насамперед тому, що носили стихійний характер, були неорганізовані і розрізненими.

У 1863–1864 рр. до Черкащини докотилося відлуння польського повстання за національну незалежність Польщі. Однак воно було придушене царськими військами, а його учасники

зазнали репресій. Так, дворянин Уманського повіту Й. Держановський був засуджений до 12 років каторжних робіт, В. Казрманський – на 7 років, К. Домбровський – на 6 років, міщанина Т. Мединського відправили на чотири роки в солдати.

Важкі умови життя, виснажлива праця та низька заробітна плата викликали невдоволення робітників промислових підприємств, які все частіше вдаються до активних форм протесту. У 1880 році відбувся великий страйк на Цибулівській цукроварні (Монастирищина), який тривав 9 днів. У липні 1886 року застрайкувало 180 робітників на Черкаському цукрорафінадному заводі. Вони вимагали скорочення робочого дня, підвищення заробітної плати, відміни штрафів.

У кінці століття на Черкащині поширюються *соціал-демократичні ідеї*. Зокрема, після утворення у 1897 році київського «Союзу боротьби за визволення робітничого класу», листівки цієї організації поширювалися в Умані. Член «Союзу боротьби» І. Саммер підтримував зв'язки з Канівським повітом.

Політизація суспільного життя на початку ХХ ст.

На початку ХХ ст. тяжкі умови праці та побуту робітників промислових підприємств Черкащини, малоземелля і злидні сільського населення все частіше призводили до їх *масових виступів на захист своїх прав*.

Напередодні першої російської революції у містах і селах Черкащини у 1901–1904 рр. відбулося близько 60 таких виступів. У травні 1901 року застрайкували залізничники станції Бобринської у Смілі, вимагаючи підвищення заробітної плати. Цей виступ послужив своєрідним сигналом для виступів робітників інших підприємств. У жовтні того ж року кілька днів страйкували робітники цукрових заводів, протестуючи проти низької заробітної плати і непомірних штрафів з боку адміністрації. Виступ цукровиків було придушено викликаними власником заводів Бобринським військами, а його керівника – слюсаря В. Клочка засуджено на довічну каторгу.

2 листопада 1901 року розпочався *страйк робітників* Черкаського рафінадного заводу, які вимагали скорочення робочого дня з 12 до 8 годин, збільшення заробітної плати, поліпшення умов праці. Робітники не дали поліції арештувати робітника заводу – одного з організаторів страйку. Тоді в справу втрутилися війська, які розігнали страйкуючих і заарештували 28 найактивніших учасників страйку, а 150 робітників було звільнено з роботи.

На захист своїх прав виступали і селяни краю. Заворушення в селах лівобережжя, що розгорнулися навесні 1902 року, невдовзі перекинулися на села і правобережної Черкащини. Селянський рух охопив села Оксанине (нині – Уманський район), Телепино (Кам'янщина), Шендерівку (Корсунщина). У Звенигородському, Черкаському та Чигиринському повітах селяни палили поміщицькі маєтки.

Соціальна напруга посилилася у зв'язку з початком російсько-японської війни. Не бажаючи воювати за чужі інтереси, призвані із запасу солдати нерідко відкрито виступали проти мобілізації. Так, у жовтні 1904 року під час мобілізаційних заходів такі виступи мали місце у Канівському і Уманському повітах. На призовні пункти не з'явилося понад 20 % солдат запасу. У селі Шабельники Чигиринського повіту було виявлено прокламацію із закликом проти війни.

Особливого розмаху боротьба робітників і селян краю за свої права набула під час *першої російської революції*, початком якої стали події 9 січня 1905 року в Петербурзі, коли за наказом царського уряду була розстріляна 150-тисячна мирна робітничая демонстрація. Звістка про загибель 1200 робітників та поранення 5 тис. учасників швидко долетіла до Черкащини і викликала хвилю обурення. Масові страйки протесту відбулися наприкінці січня на Черкаському рафінадному заводі. У лютому не працювали друкарі Сміли, а 8 березня страйкували робітники Умані.

У цей же час на революційну боротьбу піднялися й селяни краю. Вони громили маєтки й економії, захоплювали поміщицькі землі, рубали ліси, забирали сіно й хліб. Рішучих форм

набрав страйк в економії села Вільхове Канівського повіту, де озброєні вилами, сапами та камінням селяни відбили напад ескадрону викликаних драгунів.

У селі Козацькому Звенигородського повіту 24 травня 1905 року 200 селян, переважно жінки і підлітки зажадали від поміщика підвищення поденної плати. Діставши відмову, вони рушили до винокурного заводу, а звідти разом з робітниками цього заводу – до села. По дорозі сталася сутичка з військовим загоном, під час якої було вбито двох селян і багатьох поранено.

Особливістю суспільно-політичного життя цього періоду стали взаємовплив та взаємопроникнення робітничого, селянського та національного рухів, що зумовило масштабність народних виступів.

Навесні та влітку 1905 року на Черкащині відбулося понад 60 страйків сільськогосподарських робітників та більш як 120 інших виступів селян. У політичному страйку залізничників станції Бобринська, що тривав з 16 по 21 жовтня, взяло участь 1,5 тисячі чоловік. У Черкасах припинили роботу робітники кількох підприємств, а в загальноміській маніфестації взяло участь близько 2 тисяч чоловік. Страйкували і залізничники станцій Бобринська та Христинівка, а також робітники Сміли і Золотоноші.

Селяни Коробівки Золотоніського повіту, озброєні рушницями, револьверами та сокирами, розгромили сільську управу, знищили портрет царя і разом із селянами сусідніх сіл, що приєдналися до них, рушили на Золотоношу. Там, об'єднавшись з жителями міста, розгромили поліцейське управління і звільнили заарештованих. Однак прибулі війська придушили виступ, а його керівника – П. Величка – кинуто до в'язниці.

Царизмові не вдалося силою придушити революційні виступи народних мас імперії і він змушений був піти на поступки. 17 жовтня Микола II підписав *Маніфест*, яким проголошувалися громадянські свободи (недоторканість особи, свобода друку, зборів, об'єднань), декларувалося скликання парламенту – Державної думи, із залученням до виборів усіх верств населення.

Цей документ суттєво розширив можливості легальної політичної та культурно-просвітницької діяльності, зокрема видання української преси й літератури. На Черкащині в цей час, хоч і не так масштабно, як у великих промислових центрах України, розгортають діяльність осередки політичних партій, активізується національний рух.

У політичному спектрі помітно виділялися *осередки РСДРП (Російської соціал-демократичної робітничої партії)*, які найбільш активно діяли в Умані, Черкасах, Тальному, Смілі, Каневі, Золотоноші. Більшовиками ще у 1903 році в Умані було організовано підпільну друкарню для передруку редакційної В. Леніним газети «Іскра». Осередки РСДРП розповсюджували серед різних верств населення – робітників, селян, військовослужбовців марксистську літературу, листівки із закликом до повалення царизму. Більшовики виступали ініціаторами страйків, демонстрацій та інших протестних акцій, в яких брала участь значна частина населення краю.

На хвилі революційного піднесення виникають *осередки українських партій національно-демократичного спрямування*. У Черкасах діяла організація УСДРП (Української соціал-демократичної робітничої партії), яка об'єднувала близько 100 членів партії. Керівне ядро організації складалося із 6 чоловік, з яких «3 – інтелігенти, а решта свідомі робітники».

В Умані і Черкасах, а також в інших населених пунктах після маніфесту 1905 року активізували діяльність розрізнені осередки таких партій як «*Бунд*» (єврейська соціалістична організація, що входила до складу РСДРП на правах автономії), *кадети* (конституційно-демократична партія ліберально-демократичного спрямування), *есери* (соціалісти-революціонери). Крім того існували анархістські, монархістські, сіоністські групи і гуртки, різні чорносотеницькі об'єднання.

Важливе значення для розвитку суспільно-політичного життя мали *вибори до I Державної думи*. Вони відбувалися за складною багатоступінчатою системою і засвідчили низький рівень політичної структуризації суспільства, відсутність інформованості та невизначеності виборців. Так, в Умані 5

квітня 1906 року від міста і повіту на губернське зібрання виборців обрали 7 уповноважених. Всі вони належали до лівих партій. Під час таких же виборів у Звенигородці 6 квітня обрали 8 уповноважених, але вони були вже усі від крайніх правих партій.

Влада всіляко перешкождала демократичному проведенню цих перших парламентських виборів. В інформації до журналу «Рідний край» з Прохорівської волості Золотоніського повіту повідомлялося, що селяни здебільшого байдуже відносяться до виборів, бо їм «тяжко розібрати сей поплутаний закон про вибори». А «волостне начальство тільки гальмувало діло, не хотіло показувати закону про вибори, аж поки люди на сході не потребували та не накричали на писаря. Урядник поліцейський, укупі з волостними, нацьковує людей на де-яких інтелігентів, прихильних до народу».

Серед обраних у таких умовах 102 депутати до Думи від 9 українських губерній було 24 поміщики, 42 селянина й 26 представників міської інтелігенції. За партійною ознакою 38 депутатів були кадетами і співчуваючими цій партії, 28 – трудовиками.

Після поразки збройних повстань, організованих лівими силами у промислових центрах України (Харків, Олександрівськ, Катеринослав, Горлівка), влітку 1906 року з новою силою *розгорнувся селянський рух*. У селі Кумейки Черкаського повіту понад 200 селян, озброєних вилами та косами, напали на загін поліції, який прибув у село для арешту активних учасників селянських заворушень. У сутичці було вбито одного селянина, кількох поранено, багатьох притягнуто до суду.

Ще масштабнішим був *виступ селян Лебедина* Чигиринського повіту (нині – Шполянщина). Тут навесні і влітку проходили мітинги селян. Після чергового мітингу 19 червня його учасники вирушили до економії місцевого поміщика Роговського з вимогами збільшити їм поденну плату. Через кілька днів у село прибув загін драгунів, які жорстоко побили при арешті кількох селян. Обурені цим, лебединці вдарили на сполох, послали гінців до сусідніх сіл по допомогу.

У Лебедині зібралось близько 1 тис. селян, озброєних косами, сокирами, вилами. Вони вимагали звільнення заарештованих та виведення із села драгунів. Між селянами й драгунами відбулася збройна сутичка і драгуни змушені були відступити. За розпорядженням генерал-губернатора в село прибули нові війська, які жорстоко придушили заворушення. 40 учасників його було засуджено до тюремного ув'язнення і каторжних робіт. Організаторів руху – селян А. Дворика, М. Пухлія, Г. Рудаєва – повішено.

У липні 1906 року царський уряд, скориставшись тим, що революційна хвиля почала спадати, розпустив I Думу. Водночас *посилилися репресії* (каральні експедиції, арешти, обшуки тощо). У Черкаському, Звенигородському, Уманському повітах запроваджено стан облоги, почали діяти військово-польові суди.

Незважаючи на арешти, хвиля революційного піднесення не спадала. Згідно донесення уманського повітового справника (вищий поліцейський чин у повіті) в Умані, Маньківці, Звенигородці, Тальному, Бабанці, Ладиженці, а також у багатьох селах масово поширювалися листівки із закликом до повалення царського самодержавства.

Прийняттям 3 червня 1907 року царського Маніфесту про розпуск тепер вже II Державної думи та новий виборчий закон, що позбавляв 80 % населення виборчих прав, по суті здійснювався державний переворот. *Розпочинався період реакції*, який підводив ризик під революційною боротьбою народних мас і зводив нанівець демократичні завоювання.

Активно запрацював репресивний апарат. 24 липня 1907 року, виявивши зв'язки Черкаської організації РСДРП з київською організацією, поліція вилучила чимало літератури, в тому числі 452 листівки з приводу розпуску II Думи. В Умані 29–30 липня поліція розгромила підпільну друкарню Уманської організації РСДРП. Зазнали переслідувань й осередки інших політичних партій.

З метою *посилення цензури* в поштові установи регулярно надсилалися переліки неблагонадійних газет і журналів. Зокрема, в березні 1912 р. поштові й поштово-телеграфні

контори краю отримали циркуляр, в якому перелічувалися видання, що підлягали негайному вилученню. До списку потрапили як загальноросійські видання, так і ті, що виходили в різних містах імперії. Окремо в цьому списку був виділений журнал «Українська хата» за січень 1912 року із зазначенням, що він виходив у Києві «на малорусском наречии».

1. Питання для самоопрацювання:

1.1. Яка подія відбулась на Черкащині в 1855 р.? Реконструйте її з допомогою колажу чи кліпу.

1.2. Що вам відомо про діяльність В. Дебогрії-Мокрієвича та Я. Стефановича на території нашого краю?

1.3. Який вплив мало польське повстання 1863–1864 рр. на Черкащині? Висловіть свої міркування.

2. Види діяльності:

2.1. Створення проєкту «Черкащина в національному телевізійному шоу «100 відомих українців».

2.2. Пошукова робота з історичними джерелами щодо суспільних течій та рухів на Черкащині у другій половині XIX ст.

2.3. Урок-конференція «Земельне» та «робітниче» питання на території краю в другій половині XIX ст.».

3. Методичний коментар:

Під час опрацювання матеріалів теми потрібно звернути увагу на формування у дев'ятикласників компетентностей:

- *інформаційної та хронологічної* – здатність систематизувати історичну інформацію, в учнів розвиватиметься під час складання таблиці про особливості польського повстання 1863–1864 рр. на Черкащині (хронологічні, синхроністичні, порівняльні тощо), схем, різних типів планів (простий, розгорнутий, тощо);

- *мовленевої* – здатність висловлювати власну думку та наводити аргументи; в учнів формується коли учні пишуть есе та під час виступів на уроках-конференціях.

Гра «Логічні картинки».

Правила гри: учням пропонується зображення у вигляді колажу (зображення: *селянина, робітника, поміщика окремо один від одного*), задум якого треба розкрити, тобто перекласти образну інформацію у текстову.

Тема 6. Культурно-освітнє життя краю

Освіта Черкащини З розвитком продуктивних сил першої половини XIX століття все нагальнішою потребою ставало підвищення освітнього рівня працюючих. Це змушувало царський уряд більше уваги приділяти освіті. З цією метою у 1802 році було створено міністерство народної освіти, яке розпочало здійснення реформи системи освіти.

Мережа закладів народної освіти складалася з чотирьох «розрядів»: приходські школи; повітові училища; гімназії; ліцеї і університети. Приходські школи (училища) призначалися для дітей «найнижчих станів»; повітові училища – для дворян, духовенства, купців, чиновників, заможних ремісників та інших жителів міста; ліцеї і університети, яких на Черкащині тоді не було, – головним чином для дворян. Діяли навчальні заклади й інших типів.

На початку століття на Черкащині існували переважно старі приходські («дяківські») школи при церквах. Нова мережа освітніх закладів формувалася дуже повільно, оскільки на це відпускалися мізерні суми. Перші державні початкові школи відкривалися в лівобережних населених пунктах Богодуховці, Кропивні, Жовнині й Гельмязеві.

Лише в 1830-х роках почали відкриватися *приходські училища*: в 1833 році – у Звенигородці і Черкасах, 1835 році – у Каневі. У них навчалося дуже мало дітей. У Черкасах – 25 учнів, Каневі – 23, Звенигородці – 20. У них діти вчилися читати і писати, опановували «закон божий» і арифметику. Причому навчання у приходських школах у селах тривало всього 4–6 місяців, а в містах – до 1 року.

У системі початкового навчання до другого ступеня належали *повітові училища* – у них вивчалася російська мова, географія, історія, арифметика, геометрія, фізика, природознавство, малювання і обов'язково «закон божий». Спочатку вони були двокласними, а з 1828 року – трикласними. Штат

складався з наглядача (директора), двох учителів, «законовчителя» і учителя малювання. Таке училище у 1820 році було відкрите у Золотоноші, а 1832 року – у Каневі на базі існуючого училища при уніатському монастирі. У 1835 року повітове училище реорганізоване у повітове дворянське. У ньому 4 вчителі навчали 84 учні.

Однак державні заклади впроваджувалися дуже повільно і більшість закладів, як і раніше діяли *при церковних парафіях* (за статутом 1804 року – «парафіяльні»). Основна увага в них приділялася «закоу божому», церковнослов'янському читанню і церковним співам.

У 1818 році відкрилися *духовні школи (училища)* у Черкасах і Умані. У Черкаському духовному повітовому училищі 2 учителі навчали 8 учнів. В Уманському духовному училищі на 105 учнів було 5 учителів. Училище у Звенигородці відвідувало 30 учнів, а в Чигирині – 36.

На території Черкащини діяли також *школи католицької церкви*. Відомо, що в 1784 році за кошти Станіслава Понятовського – племінника польського короля, у Каневі було закінчено будівництво двоповерхового кам'яного приміщення на три під'їзди з ганками та балконами над ними, та передано ченцям Канівського василіанського монастиря. Така ж школа діяла і при Уманському василіанському монастирі. Після придушення польського повстання 1830–1831 рр. школи були закриті.

У цілому мережа освітніх закладів краю охоплювала незначну частину дітей і давали їм лише елементарну початкову освіту. Більшість не навчалася й залишалася неписьменною.

У першій половині XIX століття *уродженці Черкащини* зробили помітний внесок у розвиток української науки і культури. Величезну роль відіграв духовний пророк українського народу, поет, художник і мислитель *Т. Г. Шевченко* (народився у селі Моринці, нині – Звенигородського району), у літературних і художніх творах якого відбито події, що відбувалися в Україні, звучав гнівний протест проти соціально-національного гноблення українського народу. Черкащина знайшла відображення в таких його літературних творах як «Гайдамаки»,

«Чигрине, Чигрине», «Великий льох», «Стоїть в селі Суботові», «Холодний Яр», «Назар Стодоля», а також у великій кількості творів образотворчого мистецтва.

Чимало зробив для розвитку науки і видатний український учений-енциклопедист, перший ректор Київського університету *М. О. Максимович* (народився 15 вересня 1804 року на хуторі Тимківщина, нині – Золотоніський район). Багато його праць присвячено історії Русі-України, українського козацтва, визвольній боротьбі українського народу; проблемам філософії, природознавства, археології, регіональної історії. Особливу увагу він приділяв вивченню минулого Черкащини, зокрема історії Золотоноші та інших населених пунктів краю. Він вперше увів до наукового обігу топонім «Черкащина».

На Черкащині народилися українські письменники *П. П. Гулак-Артемівський* (1790 р., Городище), *К. Д. Дмитрашко* (1814 р., Золотоноша). Тут у різний час жили і працювали *Г. С. Сковорода*, *І. П. Котляревський*, *Є. П. Гребінка*, *Адам Міцкевич*, *Юліуш Словацький*.

Розвивалася *архітектура*. До самотутніх творів пізнього класицизму на території Черкащини належить палац середини XIX століття у Шполі. Таким же стилем відзначається садибний будинок у селі Добра (Маньківщина). Однією з ранніх світських споруд в Україні у стилі неоготики був палац у Корсуні (1787 р.), всевітнього визнання набув збудований у 1796–1805 рр. пейзажний парк «Софіївка» в Умані.

Визначним пам'ятником культової архітектури стала споруджена у кінці XVIII – в першій половині XIX століття Преображенська церква Красногірського монастиря поблизу Золотоноші (1767–1771 рр.). Рідкісним твором архітектури романтизму є Петропавлівська церква (1808) у селі Мойсівка (Драбівщина). Не менш рідкісним твором типу храм-ротонда є збудована у 1843 році Олександрівська церква в селі Лебедівка (Кам'янщина). У стилі пізнього класицизму був збудований Успенський костіол в Умані (1827). Оригінальністю відзначається Преображенська церква в селі Мошни (нині – Черкаський район). Її було збудовано у 1830–1840 рр. за

проектом архітектора Торічеллі у стилі романтизму з використанням елементів тюдоровської готики.

Творчість населення краю знайшла відображення у різних видах *народних промислів*, зокрема у килимарстві. У першій половині століття, килими виробляли в Драбові, Келеберді (Канівщина), Шполі та в інших місцях Черкащини. Відомим в Україні осередком художньої кераміки стали села Сунки (Смілянщина), Гнилець (нині – Звенигородський район). Уманщина славилася настінними розписами, вишивками.

Заклади освіти та культурні традиції краю в пореформений період

До скасування кріпацтва освіта населення Черкащини перебувала на дуже низькому рівні. Тому представники прогресивно настроєної інтелігенції наприкінці 1850-х років починають створювати *недільні школи*. Одна з таких шкіл була відкрита у 1861 році в Золотоноші. Однак після спрямованого на зросійщення так званого «валуєвського циркуляра» (1863), що офіційно забороняв викладання українською мовою, ця та інші недільні школи були закриті.

Відповідно до освітньої реформи 1864 року всі існуючі типи початкових шкіл оголошувалися загальностановими і отримували одну назву – *початкові народні училища*. До програми цих училищ входили такі предмети: читання, письмо, арифметика, «закон божий». Про формування мережі народних училищ дає уявлення організація цієї роботи в Черкаському повіті. До 1880 року тут було відкрито три училища: з 1869 року – двокласне в Черкасах, у 1875 році – однокласні у Смілі й Городищі. Крім цього, у підпорядкування Міністерства народної освіти були передані однокласні училища в містечку Білозір'я та селі Леськи і двокласне при Городищенському цукровому заводі.

З 1881 року майже щороку у повіті відкривалося одне училище: 1881 року – однокласне при Смілянському рафінадному заводі; 1883 року – однокласні у Смілі та селі Райгород при

цукрових заводах; 1885 року – однокласне в селі Костянтинівка; 1886 року – однокласне в селі Пруси (нині – Михайлівка, Кам'янщина); 1889 року – однокласне в селі Балаклея; 1892 року – однокласне в селі Яблунівка; у 1890 році – однокласне в селі Вергуни. Крім того діяла розгалужена мережа створених раніше церковно-приходських шкіл.

У 1870-х роках частину повітових початкових училищ було реорганізовано в *шестирічні навчальні заклади*, розраховані на отримання учнями знань, необхідних для роботи в промисловості, на транспорті, в установах. У цих училищах, крім названих предметів, викладали геометрію, креслення, ботаніку, фізику.

Помітний внесок у розвиток освіти вносили *земські школи*, які в 1870-х роках почали відкриватися на Лівобережній Україні. Вони мали кращу матеріальну базу, забезпеченість учительськими кадрами, які намагалися впроваджувати у навчальний процес прогресивну методіку та українські національні традиції. Наприкінці століття у Золотоніському повіті діяло понад 40 земських шкіл.

На Золотоніщині земство в 1867 році запровадило таку форму позашкільної освіти як народні читання. Вони проводились у 52 селах повіту (Гельмязеві, Коробівці, Прохорівці, Дмитрівці, Домантовому, Жовниному, Вознесенському та ін.). Витрати на доставку книг та наочності брало на себе земство. Воно підбирало й керівників цих читань – учителів, лікарів, писарів, грамотних селян.

На території краю відкриваються навчальні заклади, покликані задовольняти потреби у *фахівців різних професій*. Зокрема, в 1859 році з Одеси до Умані було переведене училище садівництва, яке в 1868 році реорганізоване в Уманське училище землеробства і садівництва. У 1879 році в Золотоноші відкрито педагогічні курси.

Однак мережа навчальних закладів Черкащини охоплювала лише незначну частину дітей і підлітків, а тому більшість із них залишалася поза навчанням. На кінець 1880-х років у Черкаському повіті не відвідували школу 77,8 % дітей шкільного віку,

особливо високим був цей показник серед дівчаток – 96,3 %. У 1897 році 63,7 % населення Умані було неписьменним, а в селах повіту 87 % жителів не вміли читати і писати.

Незважаючи на загалом несприятливі суспільно-політичні умови, зумовлені русифікаторською політикою царського уряду, набувала подальшого розвитку *духовна культура*. Значний вплив на ці процеси справляла творчість нашого земляка Т. Г. Шевченка, передусім його «Кобзар». Одним із перших «Кобзарів» було видано у 1860 році за фінансового сприяння П. Ф. Симиренка – відомого підприємця і мецената з Городища. Пробудженню національної свідомості своїх земляків сприяло й останнє перебування Т. Г. Шевченка у 1859 році на Черкащині. Він зустрічався з жителями Черкас, Корсуня, Городища та інших міст і сіл краю.

На формування духовного світогляду населення Черкащини помітний вплив справляла діяльність і творчість й інших відомих *діячів українського відродження*, що народилися або у різний час жили на Черкащині, чи відвідували наш край. Так, три роки (1870–1873) в Городищі проживав видатний український етнограф, автор тексту гімну України *Павло Чубинський*, де він займався науковою і просвітницько-педагогічною діяльністю.

Нелегке життя своїх земляків у поетичних творах змальовував поет і вчений *Петро Гулак-Артемовський* (народився 1790 року в Городищі, у 1841–1849 рр. – ректор Харківського університету):

Як з Городища чумак, пішовши у Крим за сіллю,
В дорозі нидіє двадцятьу вже неділю,
Обшарпався до рубця, в коломазь обліпився...
Терпить нужду й біду, пропасницю й гостинець.

Помітний внесок у розвиток української науки й культури в другій половині XIX століття зробили відомі уродженці Черкащини, а також справили помітний вплив на духовний світогляд своїх земляків: *Сергій Андрійович Подолінський* (1850–1891), який народився в селі Ярославка (Шполянщина) – вчений і громадсько-політичний діяч; *Микола Федотович*

Біляшівський (1867–1926), народився в Умані – археолог, етнограф, мистецтвознавець; *Олександр Антонович Кошиць* (1875–1944), народився в селі Ромашки (Канівщина) – композитор, диригент; *Іван Сидорович Їжакевич* (1864–1962), народився у селі Вишнопіль (Тальнівщина) – живописець і графік; *Василь Миколайович Доманицький* (1877–1910), народився в селі Колодисте (Тальнівщина) – фольклорист, історик, діяч кооперативного руху; *Кирило Григорович Стеценко* (1882–1922), народився в селі Квітки (Корсунщина) – композитор, диригент; *Михайло Петрович Старицький* (1840–1904), народився в селі Кліщинці (Чорнобаївщина) – письменник, театральний діяч та інші відомі черкащани.

Життя і побут черкащан, природа краю знайшли відображення у *картинах художників*. Уродженець села Кропивна (нині – Золотоніського району) *Ілля Максимовича Шульга* (1878–1938) – автор картини «Полковник Джалалій проїжджає через село Кропивну». Інший відомий український художник *Фотій Степанович Красицький* (1873–1944), народився у селі Зелена Діброва (Городищина), – автор картини «Дорога в село Козацьке», портретів Тараса Шевченка, Михайла Старицького.

Завдяки зусиллям діячів українського відродження набуває розвитку пісенна культура краю. У селі Охматів (Жашківщина) з 1889 року жив і працював сільським лікарем відомий український фольклорист, хоровий диригент і композитор *Порфир Данилович Демуцький* (1860–1927). Він організував селянський народний хор, який користувався в Україні великою популярністю. П. Д. Демуцький записував і обробляв народні пісні, видав кілька збірок пісень черкаського краю.

У 1897 році в Охматові побував видатний український композитор М. В. Лисенко, який високо оцінив майстерність народного хору. У хорі, який з гастролями побував у багатьох містах і селах тодішньої Київської губернії, в тому числі і в Києві, співали селяни не тільки з Охматова, а й з навколишніх сіл – Вороного, Побійної, Нової Греблі, Сорокотяг, Сабадаша.

У містах і селах краю набувало розвитку *декоративно-ужиткове мистецтво*. Поширення набуло розписування

предметів побуту і селянських хат. В Уманському і Черкаському повітах воно поступово перетворювалося у певний фах. Успішно розвивалося і гончарство. У Сунках (Смілянщина) навіть працювала спеціальна навчальна майстерня. Визначними осередками його стали Канів, село Гнилець Звенигородського повіту та Головкивка Чигиринського повіту. Відомими майстрами гончарства були К. Зінченко та І. Лазюченко з села Паланочки на Уманщині.

Наприкінці 1890-х років у Корсуні діяла приватна майстерня з виготовленню музичних інструментів. На одній з міжнародних виставок у Києві піаніно з червоного дерева, виготовлене у цій майстерні, було відзначено кількома медалями.

У 1897 році відбувся перший всеросійський перепис населення. За його результатами можна судити про кількісний і якісний *склад населення Черкащини*. Зокрема, викликає інтерес аналіз етнічного складу міського населення Черкащини, зроблений на основі аналізу матеріалів перепису.

У містах краю, як свідчать переписні документи 1897 року, найбільше проживало *українців*. Найвищою питома вага українського населення була зафіксована у Черкасах, де проживало 12900 українців (43,58 %), в Умані – 9509, Чигирині – 8578, Звенигородці – 8337, Каневі – 5770 осіб.

Наступною за чисельністю етнічною верствою міського населення на Черкащині були *євреї*. Найбільше їх проживало в Умані – 17709 осіб, що становило 57,09 % усіх жителів міста. У Черкасах у той час проживало 10916 євреїв. У Звенигородці проживало 6368 євреїв (37,6%). У Чигирині і Каневі проживало відповідно 2921 і 2710 осіб єврейської національності.

Меншою була чисельність *росіян*. Зокрема, в 1897 році в Черкасах проживало 4911 (16,59 %), в Умані 2704, Звенигородці – 1513, Чигирині – 343, Каневі – 303 (3,42 %) осіб російської національності.

Порівняно з попереднім періодом помітно скоротилася чисельність *польської* національної меншини. Так в Умані проживало 918 поляків, у Звенигородці – 349, Черкасах – 125, Каневі – 48, Чигирині – 23.

Культурно-освітнє життя. Перші газети

Початок ХХ століття у сфері духовного життя характеризується, незважаючи на складні й суперечливі умови, далшим *поглибленням процесу національно-культурного відродження*. На Черкащині хоч і відбувалися певні зрушення у системі освіти та культурно-просвітницької роботи, але вони не задовольняли духовних потреб більшості населення.

Початкова ланка освіти в той час була представлена школами, що підпорядковувалися Міністерству освіти (1–2 класні) або Синодові (школи грамоти, церковно-парафіяльні, недільні школи). Склад учительських кадрів, передусім духовного відомства, потребував поліпшення. У Черкаському повіті, наприклад, 50 % учителів не мали навіть середньої освіти. Поза школою у повіті на початку ХХ століття (1904 р.) залишалась переважна більшість дітей шкільного віку – 60,3 %, а серед дівчат цей показник перевищував 90 %.

На розвиток *початкової освіти* позитивно впливала *діяльність земств*, які у 1904 році почали впроваджуватись і в правобережній частині Черкащини. У 1906–1911 рр. в Черкаському повіті було відкрито 15 земських шкіл, розрахованих на 45 класів. У Золотоніському повіті, де земства діяли з кінця ХІХ століття, ними було побудовано 37 шкільних приміщень.

Середня ланка освіти на Черкащині була представлена *гімназіями*, які діяли в повітових містах – Черкасах, Умані, Золотоноші, Звенигородці. У черкаській гімназії в підготовчому та 1–5 класах у 1907 році навчалося 295 учнів, працювало 17 викладачів. Більш вищий рівень мала уманська гімназія, де в 1908 році в підготовчому та 1–8 класах навчався 421 учень. У 1912 році в Черкасах відкрилася учительська семінарія.

Діяли і *приватні навчальні заклади*. Серед них – чотирирічна жіноча прогімназія (91 учень) і однокласне жіноче училище графів Бобринських (98 учнів) у Смілі, училище третього розряду Ольги Лісової (21 учень) у Черкасах, чотирикласна жіноча прогімназія Віри Захаренко (69 учнів) у Каневі.

Значним освітнім центром регіону була *Умань*. У 1914 році в місті діяли 3 гімназії, 5 середніх училищ (два комерційних,

землеробства і садівництва, будівельно-технічне і духовне). У них навчалось близько 2300 дітей заможних верств населення. Близько 700 дітей з малозабезпечених сімей здобували знання у 8 початкових школах. На дворічних педагогічних курсах, що готували вчителів для сільських початкових шкіл, навчалось 35 юнаків. Діти євреїв могли навчатися в громадській школі Талмуд-Торі, приватному чоловічому і двох приватних жіночих училищах та у школах грамоти – хедерах.

Виникають навчальні заклади *професійно-технічного спрямування*. Так, у 1907 році в селі Пруси Черкаського повіту (нині – село Михайлівка, Кам'янщина) Міністерство землеробства та державного майна відкрило безплатні сільськогосподарські класи з підготовки фахівців рільництва, садівництва і городництва. У 1909 році почало діяти двокласне залізничне училище на станції Бобринській, а в 1911 році відкрилась реміснична школа в Черкасах, у 1913 році – сільськогосподарські курси в Каневі.

Однак мережа освітніх закладів Черкащини, що мала на початку ХХ століття тенденцію до розширення, в цілому не забезпечувала потреб населення. Про це красномовно свідчать дані того часу. Так, у 1910 році у Золотоноші 42 % чоловіків уміли читати і писати, а серед жінок цей показник складав лише 14,5 %.

На роботі закладів освіти негативно позначалась *заборонна політика царського уряду*, особливо після поразки революції 1905–1907 рр. Тоді було заборонено викладання українською мовою у школах, де воно було запроваджене у роки революції. Проявом імперської політики став виданий у 1910 році циркуляр П. Столипіна, в якому «іногородцям» (до них належали українці та інші народи імперії) заборонялося створювати будь-які товариства, клуби, видавати газети рідною мовою.

В Уманській сільськогосподарській школі, де плідно працювала українська учнівська громада, жандарми арештували 25 учнів, згодом частину з них було заслано до Сибіру, а 6 з них вдалося виїхати за кордон.

Попри утиски з боку влади, на початку ХХ століття в руслі загальноукраїнських процесів національного відродження на

Черкащині помітно *пожвавлюється культурно-просвітницька діяльність*.

У селах краю з'являються бібліотеки-читальні. Одна з них у 1905 році відкрилася в селі Тернівка Черкаського повіту (Смілянщина). У 1906 році селянам видано понад 300 українських книжок. У містечку Жаботині місцеві жителі утворили гурток, щоб «в складчину діставати книжки для читання». Журнал «Маяк» за 1913 рік повідомляв, що у Каневі діяла громадська бібліотека, яка утримувалася на членські внески та допомогу від думи та земства. «В особному oddілі бібліотеки зібрано українську літературу: твори Котляревського, Куліша, Грінченка, Загірньої, Доманицького, Яновської і інших. Українських книжок ще мало, усіх – 97».

Поширенню книг сприяли *земства*. У 1910 році, зокрема, мережа земських бібліотек у Черкаському повіті складалася з 10 бібліотек, що мали книжковий фонд в 6208 примірників. Впродовж 1911 року земство відкрило в повіті ще 6 бібліотек з 2026 примірниками книг.

Однак забезпечення населення книгами у цілому залишалося на низькому рівні і трималося переважно на ентузіазмі громадськості. Показовим є приклад діяльності міської бібліотеки в Умані, яка була утворена у 1897 році на внески громадськості міста. Місцева ж влада зовсім не виділяла коштів на її утримання. У перший рік послугами бібліотеки користувалися 98 читачів, а вже через два роки їх залишилося усього 28. І так тривало впродовж 10 років. Завдяки зусиллям громадськості справу вдалося поліпшити і в 1914 році бібліотека мала 119 членів-читачів і книжковий фонд 8350 примірників. Однак того ж року розпорядженням Київського генерал-губернатора бібліотеку було закрито.

Культурно-освітні заклади були представлені переважно «*народними домами*», які діяли в повітових центрах та деяких містечках. Уявлення про ці «вогнища культури» дає опис такого дому у Черкасах, який був побудований у 1902 році. Приміщення зовні було схоже на довгий барак. «Підлога була вимощена звичайною цеглою, на ній встановлені довгі лави без спинок... за сценою були влаштовані з дошок примітивні вбиральні, де

артисти мали гримуватися і перевдягатися». У Черкасах та Умані для заможних верств населення були відкриті так звані зібрання (клуби) – громадські, комерційні й офіцерські.

Певний вплив на культурне життя справляло *театральне мистецтво*, осередками якого на Черкащині були Черкаси, Умань, Золотоноша. В Умані в 1896 році було збудовано театр-цирк. У Черкасах – з 1899 року циркові та театральні вистави відбувалися в приміщенні цирку, а з 1902 року – в приміщенні театру Ярової. Заснований у 1897 році самодіяльний драматичний театр у Золотоноші отримав стаціонарне приміщення аж у 1910 році. У 1916 році на його сцені дебютувала молода учителька *Наталія Ужвій* (у майбутньому – ушавлена актриса). У театрах Черкас, Умані і Золотоноші в різний час на гастролях перебували корифеї українського театру М. Л. Кропивницький, П. К. Саксаганський, М. К. Садовський, М. К. Заньковецька.

Вагомий внесок у розвиток національного музичного мистецтва зробив видатний український композитор *М. В. Лисенко*, діяльність якого розпочалася на Черкащині. У селах Жовнино, Кліщенці (Чорнобаївщина) він записав чимало народних пісень – «Ой місяцю, місяченьку», «Воли ревуть, води не п'ють», «Чи я в лузі»). Безпосереднім продовжувачем кращих традицій М. В. Лисенка був відомий український композитор, диригент, музикознавець і громадський діяч *К. Г. Стеценко* (1882–1922), який народився в селі Квітки (Корсунщина).

Великою популярністю продовжував користуватися народний сільський хор із села Охматів (Жашківщина) під керівництвом місцевого лікаря П. Демуцького. На початку ХХ ст. журнал «Літературно-науковий вісник» писав: «охматівський народний хор, зложений д. Демуцьким виключно з селян с. Охматова і околиці. Хор має більше 200 душ і своїми гармонійними голосними співами робить надзвичайно сильне враженіє... Час перед концертом схожий, кажуть, буває на ярмарок – стільки тут стоїть коней з фастонами, натичанками, бричками і возами, стільки збирається людей – і панів, і попів, і селян. Характер співів дуже різноманітний: се все народні українські псалми, думи, побутові й інші пісні».

Як і в усій Україні, на Черкащині, незважаючи на антиукраїнську політику царського уряду, розгортався рух *за вшану-*

вання й увічнення пам'яті Т. Г. Шевченка, особливо під впливом революційних подій 1905–1907 рр. Зокрема, 26 лютого 1906 року в соборі міста Звенигородки вперше було відправлено панахиду по великому поету, а напередодні на засіданні місцевої комісії Київського комітету грамотності прийнято рішення про спорудження у Звенигородці народного дому в пам'ять Т. Г. Шевченка.

У 1911 році, коли відзначалися *50-ті роковини смерті Шевченка*, в багатьох містах та селах краю відправлялися панахиди по поетові, виголошувалися промови про нього. Багатолюдно проходили вони в Черкасах, Каневі, Умані, Смілі та в інших містечках і селах. У Черкасах 26 лютого панахида по Шевченкові правилася у Свято-Миколаївському соборі, а після отпрати промову виголосив священник Кудрицький. У Керелівці на панахиді були присутні родичі поета – Трохим, Андрій, Іван і Петро Шевченки, що приходилися племінниками Тарасові. Співали панахиду учні місцевої школи. Коли заспівали «Вічну пам'ять», то усі присутні стали на коліна.

З поширенням творів і волелюбних ідей Шевченка вшанування його пам'яті набувало все гострішого суспільно-політичного характеру. Особливо це проявилось напередодні і в час відзначення 100-річчя з дня його народження у 1914 році. Царські власті, боячись революціонуючого впливу творчості Кобзаря та антиурядових виступів, робили все, щоб не допустити масового відзначення ювілею.

У 1913 році полтавський губернатор заборонив золотоніському товариству вишуканих мистецтв проводити в Золотоноші публічну лекцію про Шевченка. А наступного року в Черкасах міський голова Куліш навіть не поставив на обговорення думи заяву жителів міста про вшанування пам'яті Шевченка. Не була прийнята постанова про відзначення шевченківського ювілею й уманською міською думою, внаслідок чого було припинено підготовку до ювілею, що велася місцевим літературно-художнім гуртком. У дні столітнього ювілею царська влада заборонила заходи на Чернечій горі в Каневі. Поліція, підсилена сотнею козаків, оточила гору. Навіть на його могилі лежали жандарми з гвинтівками напоготові.

На початку ХХ століття серед селян, які склали тоді переважну більшість населення краю, особливо гостро відчувається потреба в *українському друкованому слові*, яке до 1905 року перебувало під забороною. Тому відразу ж після зняття цієї заборони українська преса набула поширення в сільській місцевості.

Першою українською газетою в Наддніпрянській Україні, як відомо, стала *газета «Хлібороб»*, що з 1905 року видавалася в Лубнах на Полтавщині. Вона користувалася великою популярністю серед селян Черкащини, оскільки давала відповіді на хвилюючі їх питання. У деяких селах, наприклад, Колодистому Звенигородського повіту, на «Хлібороб» підписалися всі грамотні жителі.

Влада всіляко перешкоджала популяризації цієї газети як носія української ідеї. Так, 20 жовтня 1906 року в Києві відбувся суд над вчителем Григорієм Боревицем і учнем київської школи малювання канівчанином Григорієм Вараввою (у майбутньому відомий письменник) за те, що вони на базарі в селі Тарасівці Звенигородського повіту читали людям газету «Хлібороб» і роз'яснювали прочитане. Першого засудили до 8 місяців ув'язнення, а другого – до 1 року.

Про поширення на Черкащині редакційного О. Косач – матір'ю Лесі Українки журналу «*Рідний край*» (виходив у 1905–1916 рр.) свідчать численні дописи до нього із Звенигородського, Золотоніського, Канівського, Уманського, Черкаського повітів.

Наприкінці ХІХ – на початку ХХ століття на Черкащині з'являються *перші друкарні* (Черкаси, Умань, Золотоноша, Звенигородка), що створювало передумови для розвитку видавничої справи і, зокрема, випуску газет, у тому числі й політичних партій.

Початок ХХ ст. можна вважати періодом **зародження періодичної преси** на Черкащині, яка веде свій відлік від «*Черкаського торгово-промислового листка об'явлених*», перше число якого вийшло 1 вересня 1903 року. І хоч перша газета не охоплювала усього спектра хроніки місцевого життя, мала переважно рекламно-довідковий характер і була виключно російськомовною, все ж вона мала інформаційне значення і

певною мірою сприяла поживленню просвітницької роботи і на сьогодні є важливим історичним джерелом.

Так, у номері за 24 травня 1905 року повідомлялося, що в народному домі «відбудеться загальнодоступний концерт народних дум і пісень у виконанні під акомпанемент бандури відомого українського кобзаря, учасника етнографічних з'їздів Терешка Пархоменка за участю самодіяльного хору».

У цьому ж номері опублікована програма концерту, яка складалася з українських творів, серед яких – народні думи «На смерть Шевченка», «Про Морозенка», пісні «Ревуть, стогнуть гори», «Ой зійшла зоря вечірня», «Тече річка невеличка» та інші. У концерті разом з Терешком Пархоменком брав участь відомий знавець кобзарського мистецтва із Золотоноші М. Домонтович (Михайло Злобинець).

Подібне рекламно-довідкове періодичне видання «*Уманський листок об'явлений*» з 1 червня 1904 року почало виходити в Умані і в 1905 р. трансформувалося в «*Уманську газету*». На лівобережній Черкащині першою газетою стало теж рекламно-довідкове видання «*Листок об'явлений*», що побачило світ 1 жовтня 1907 року у *Золотоноші*.

У наступні роки різні газети почали виходити в інших містах краю. До революційних подій 1917 року на Черкащині газетна періодика набула значного поширення. У період 1903–1917 рр. в Умані виходило 28 періодичних видань, в Черкасах – 12, Звенигородці – 4, Каневі і Смілі – по 3, Золотоноші – 2 Чигирині – 1.

В Умані, Золотоноші і Драбові виходили *видання сільськогосподарського спрямування*. Вісник у Золотоноші не обмежувався суто аграрною проблематикою, а порушував також актуальні питання духовного відродження. Зокрема, започаткована у 1908 році статтею А. *Терниченка* «Листи хлібороба» полеміка щодо української мови на шпальтах видання тривала у кількох номерах поспіль. В одному з номерів опубліковано ґрунтовну статтю уродженця села Деньги (нині – Золотоніський район) відомого правника і громадсько-політичного діяча С. *Шелухіна*, в якій він розглянув проблему заборони української мови в історичному розрізі, а також обґрунтував її значення в літературному та культурному процесі.

Важливою віхою в історії преси краю став випуск 11 січня 1913 року першого номера громадсько-політичної й національно спрямованої газети «Каневская неделя», яка мала офіційний статус «русско-украинской еженедельной газеты-журнала». Незважаючи на те, що газета в Каневі виходила лише до 28 квітня 1913 року, вона справила помітний вплив на процес національно-культурного відродження.

Особливу увагу засновники газети – канівчани брати Олексій та Григорій Варавви (майбутні українські письменники, які на той час працювали в Канівській міській управі) приділяли шевченківській тематиці й проблемам національного відродження. У першому ж номері газети Григорій Варавва під псевдонімом «В. Стеблик» у своїй статті, ведучи мову про народні бібліотеки, висловлював думку про те, щоб і «письменний, і неписьменний міг розібратися, що в тих книжках пишеться, і що на тих читаннях читається... і чому б нашій Канівській нараді або й нашому земству не подумати про те, щоб завести читання для народу... мовою, якою народ говорить у сім'ї і скрізь між собою...»

У 7–8 числах «Каневской недели» №7–8 за 1913 рік вміщена пронизана вірою в здійснення заповітів великого Кобзаря стаття, присвячена 52-м роковинам від дня смерті Т. Г. Шевченка. Хоч автор і не підписав свого прізвища під нею, шевченкознавці стверджують, що її написав канівчанин Яким Єрмолаєв (Яким Самотній) – один із учнів багаторічного і вірного охоронця Шевченкової могили В. С. Гнилосирова.

Газета перебувала під пильним наглядом поліції. У таємному донесенні поліції від 8 березня 1913 року йшлося про те, що у статтях газети «Каневская неделя» про необхідність введення у школах української мови містяться ознаки пропаганди.

З початком Першої світової війни постала необхідність в оперативному інформуванні населення про події на фронтах. Ініціативу в забезпеченні інформування населення на основі отриманих телеграфом відомостей взяли на себе повітові земства. *Інформаційні бюлетені* видавалися в Черкасах, Умані, Звенигородці, Золотоноші.

1. Питання для самоопрацювання:

1.1. Де і коли на території Черкащини було запроваджено поза-шкільну освіту – народні читання? Висловіть свої ставлення до ролі позашкільної освіти у житті дітей та молоді?

1.2. Які навчальні заклади були відкриті на Черкащині в другій половині XIX ст.?»

1.3. Що вам відомо про «Уманську газету»?

1.4. Підтримайте або спростуйте думку Павла Алепського, котрий писав про Черкащину: «люди тут вчені, кохаються у науках та законах, гарні знавці риторики, логіки і вченої філософії...»

2. Види діяльності:

2.1. Створення фотоколажу «Декоративно-ужиткове мистецтво нашого краю».

2.2. Створення діаграми «Національний склад населення на території Черкащини в другій половині XIX ст.».

2.3. Історичне дослідження «Основні ланки освіти на Черкащині в другій половині XIX ст.».

3. Методичний коментар:

Під час опрацювання матеріалів теми потрібно звернути увагу на формування в дев'ятикласників компетентностей:

- *інформаційно-мовленнєвої* – здатність працювати з джерелами історичної інформації; користуватися довідковою літературою, Інтернетом та іншими джерелами для самостійного пошуку інформації про історію і сучасність; в учнів формуватиметься під час написання есе та проведенні історичного дослідження про розвиток культури рідного краю;

- *логічної* – здатність ставити запитання та шукати відповіді; визначати причини, наслідки та значення історичних явищ та подій в учнів формуватиметься під час створення діаграм та створенні історичних кросвордів.

Гра «Історична абетка»: суспільні течії та рухи в другій половині XIX ст.

Правила гри: учням називається літера (*наприклад, «У» – училще, учень ...*). Вони мають за певний час скласти список зі слів, які починаються на цю букву й тісно пов'язані з вивченою темою. Перемагає команда із найдовшим списком. Учні можуть працювати індивідуально або в парах.

РОЗДІЛ 5 (10 клас)

НАШ КРАЙ У 1914–1945 РР.

Тема 1. Черкащина в роки Першої світової війни

Перша світова війна

Нові страждання й злидні населенню краю принесла Перша світова війна. Чоловіки мобілізувалися в армію і відправлялися на фронт, а тисячі селян і міських жителів залучалися до будівництва запасних ліній оборони на території Уманського, Звенигородського, Чигиринського і Черкаського повітів. Тяжка праця, зростання цін і поразки на фронтах посилювали соціальну напругу і невдоволення населення.

З початком війни змінився ритм повсякденного життя міст і сіл краю. У перші дні серпня 1914 року на вулицях Черкас та повітових міст були вивішені повідомлення, які нагадували про явку до воїнського «присутствія» військовослужбовців запасу. Вулиці наповнилися мобілізованими з міст і волостей.

У Черкасах представники міської думи влаштували ряд молебнів і патріотичних зібрань, на яких закликали віддати життя за царя і «отечество». Очільник місцевої організації партії кадетів Звінський збирав молодь і виголошував перед нею гучні промови про «священний обов'язок», закликаючи зі зброєю в руках ставати на захист Російської імперії.

Однак зусилля влади й політиків не знаходили широкої підтримки серед населення. Уже у перші дні війни і мобілізації запасних було *розгромлено кілька панських економій*. Зокрема, йдучи на збірний пункт, запасні солдати розгромили поміщицьку економію у селі Копіївата Канівського повіту. Все частіше наймані робітники, відстоюючи свої права, вдавалися до страйків. У травні 1915 року тільки в Чигиринському повіті відбулося 4 страйки сільськогосподарських робітників. У

жовтні і листопаді внаслідок страйкової боротьби деякого підвищення оплати праці домоглися робітники Смілянського цукрозаводу.

З весни 1915 року під впливом значного погіршення економічного становища робітників і поразок на фронтах стала наростати *страйкова боротьба*. Так, у листопаді 1915 року в Черкасах відбувся масовий антивоєнний виступ робітників тютюново-цигаркової фабрики Зарицького. Головними були вимоги про підвищення заробітної плати, адже в період війни підвищувалися ціни на продукти харчування та інші потреби. Особливо бідували сім'ї, де годувальників забрали на фронт. Адміністрація змушена була задовольнити деякі вимоги працюючих.

Контрнаступ німецько-австрійських військ в Галичині, що почався в квітні 1915 року, призвів не тільки до появи великої кількості *біженців*, а й змусив російський уряд розпочати *евакуацію* підприємств, установ та закладів освіти. Серед них було передбачено і евакуацію повітових землевпорядних комісій. 5 вересня 1915 року Київський губернатор надіслав у повіті губернії повідомлення, у якому зазначалося, що місцем евакуації повітових комісій визначено місто Самару на Волзі.

Для комплектування частин ополчення та запасних батальйонів Київським і Полтавським губернськими з військової повинності відомствами 30 грудня 1914 року було оголошено *призов ратників ополчення*, а також формування списків запасних, які не були зняті з обліку. У селах робилися подвірні обходи з метою виявлення осіб, що ухилялися від призову в армію. У жовтні 1915 року для поповнення санітарних установ мобілізувалися лікарі, які не працювали у міських та земських лікарнях. У 1915–1916 рр. збільшилася кількість ремісників, кустарів, заможних селян, які намагалися уникнути мобілізації через вигадану хворобу чи за іншими причинами.

Військове командування зіткнулось із труднощами постачання армії озброєння та військового обмундирування. Призвані в ополчення мали купувати обмундирування за власні кошти. Утримання частин діючої армії та тилових гарні-

зонів, що знаходилися на території Черкащини, здійснювалося в основному за рахунок місцевих ресурсів. З 1916 року запроваджувався обов'язковий збір пожертвувань. Так, селяни Канівського повіту жертвували на користь лазаретів, що розміщувались в їх волостях від 5 до 50 коп., крім того, здавали тканини, сорочки, рушники. Було також оголошено добровільну здачу за оплату гвинтівок та штиків.

Перша світова війна набула затяжного характеру з величезними людськими втратами і каліцтвами. У 1914 року на Черкащині була розгорнута мережа лікувальних установ – *лазаретів і шпиталів*, для поранених солдатів. Військові шпитали були обладнані в Умані, Черкасах, Звенигородці, Городищі, Каневі, Корсуні, Лисянці, Смілі, Тальному, Кам'янці, Катеринополі та інших населених пунктах краю.

Близько десяти лазаретів функціонувало у Черкасах. Утримувалися вони за рахунок військових відомств та добровільних пожертвувань, а розміщувалися у звільнених приміщеннях різних установ та закладів, найчастіше освітніх. Пораненими опікувалися школярі міста, зокрема із учнів старших класів чоловічої гімназії було сформовано санітарний загін із 70 чоловік. Вони допомагали на вокзалі виносити з вагонів поранених і перевозити до лазаретів, де також надавали допомогу лікарям.

У вересні 1914 року голова Черкаської тилової евакуаційної комісії наказав усім волосним старшинам надати відомості про господарства, в яких можливо розмістити хворих і поранених військових чинів, котрі не потребували госпітального лікування.

Повсюдно виникали *громадські організації*, товариства, попечительства і комітети для допомоги постраждалим військовим і цивільному населенню. Організовувалися збір і доставка пасхальних подарунків у діючу армію. Благодійні пожертви складали: чай, цукор, шоколад, цукерки, печиво, рибні консерви, сало сир, яйця, сіль, тютюн, сірники, папір, конверти, поштові листівки, олівці, мило, гребінці, одяг тощо.

Приклад *добročинності* показували заможні люди – землевласники й підприємці Черкащини. Вони були активними учасниками благочинних організацій, засновували й утримували власним коштом лікувальні заклади, здійснювали значні внески на потреби жертв війни. Серед них – підприємці Терещенки, Симиренки, княгині Демидови, графиня Є. Балашева, уманський поміщик Журовський, кам'янська поміщиця Давидова, чигиринський поміщик Шпаковський, городищенський поміщик Липковський, черкаські міщани Хромов і Кравцов та багато інших.

У благодійницькій справі активну участь брала *церква*. У приходах створювалися ради з допомоги сім'ям тих, хто перебував на фронті, організовувався грошовий збір пожертв та одягу для армії. У жовтні 1914 року у Чигиринському приході було зібрано 10 сорочок, 32 рушника, 6 простирадл. У монастирях відкривалися лазарети. Так, Тростянецьке Св. Володимирське братство утримувало військовий лазарет.

У повітах та волостях Черкащини утворювались *товариства допомоги військовополоненим*, які займались збором грошових і матеріальних пожертв (сухарів, пшона, тютюну, сала, ковбаси, сушки, одягу, білизни) та організацією відправки посилок у Німеччину та Австро-Угорщину.

Набула гостроти проблема розселення та харчування біженців. У Каневі, Черкасах, Звенигородці, Корсуні, Христинівці, Ладизжинці та Смілі для них було відкрито лікарні та їдальні. Оскільки зусиль одного лише уряду у забезпеченні їх усім найнеобхіднішим було явно недостатньо, значну допомогу надавали різноманітні громадські добродійні організації.

У документах Черкаської міської думи за 1916–1917 рр. йдеться про переведення до Черкас на постійне перебування, набір учнів і організацію навчання Варшавської жіночої гімназії. До міста також із Варшавської губернії переводилося Ловичське реальне училище.

Загострення соціально-економічних проблем

Війна справила руйнівний вплив на сільське господарство. Із сіл було мобілізовано до половини працездатних чоловіків. Багато сімей втратили годувальників. У 1916 році місцева влада особливо важливого значення надавала проведенню повномасштабної посівної кампанії. Черкаське повітове земство залучило до сільськогосподарських робіт дислоковані у повіті тилові військові частини. Зокрема, на роботи у маєтках графів Бобринських було направлено 1000 осіб.

Нестачу робочих рук у сільському господарстві намагалися компенсувати малопродуктивною працею військовополонених, яких тільки у Черкасах станом на листопад 1916 року утримувалося 19080 осіб різних національностей – чехи, поляки, румуни, хорвати, серби, словаки, угорці. В Уманському повіті на роботах у 33 великих господарствах було залучено 1922 військовополонених. Їх також використовували на роботах на маслоробках, сироварнях, цегельнях, черепичних, вапняних заводах, лісопилках, млинах, заготівлі торфу, глини, каміння, піску, крейди, болотної руди тощо.

До польових робіт у сільському господарстві залучалися також біженці. Їм надавалася можливість створення різного роду артільей.

Підвищувались потреби армії у забезпеченні м'ясом, борошном, крупами та іншими продуктами харчування, що вироблялися в сільському господарстві, а виробництво продовольчих товарів скорочувалося, що призвело на початку 1916 року до введення карткової системи розподілу продуктів харчування.

Загострення проблеми забезпечення продовольством і нестачі предметів першої необхідності все частіше призводили до *стихійних виступів* доведених до відчаю дорожнечею і дефіцитом товару людей. У березні 1916 року на базарі у селі Шаулиха Уманського повіту обурені спекулятивними цінами селяни напали на торговців і захопили їх товар. У містечку Телепино Чигиринського повіту (нині – Кам'янщина) для

втихомирнення селян, які теж намагалися захопити товар, була викликана поліція.

У 1916 році почали з'являтися дезертири. Спочатку таємно, а з середини літа – відкрито. Війна ставала все більш непопулярною і руйнівною, піднімаючи хвилю народного невдоволення.

З початком Першої світової війни постала необхідність в оперативному інформуванні населення про події на фронтах. Ініціативу в забезпеченні інформування населення на основі отриманих телеграфом відомостей взяли на себе повітові земства. У 1914–1916 рр. в Умані, Золотоноші, Черкасах земства видавали «*Телеграммы Петроградского телеграфного агенства*». При чому в Черкасах в 1914 році вони виходили два рази на день – вранці й увечері.

У Звенигородці в 1914 році виходив «Бюллетень Петроградского телеграфного агенства», а у 1915 році тут виходив ще й «*Звенигородский листок*». В Умані у 1915 році виходили «Телеграфные известия».

Телеграми про становище на фронті друкувалися також як додатки до газет, що виходили у повітових містах. Прикладом може бути газета «*Черкасские отклики*», яка пропонувала читачам чотири таких додатки, в яких містилася отримана телеграфом оперативна інформація: «Телеграммы от Петроградского телеграфного агенства» (1914), «Телеграммы. Дневной выпуск» (1914), «Телеграммы от Петербургского телеграфного агенства. Вечерний выпуск» (1914), «Телеграммы от Петербургского телеграфного агенства. Утренний выпуск».

У місцевих газетах на перших шпальтах друкувалися відозви із закликом організації пожертв для надання допомоги сім'ям призваних в армію, медичної допомоги хворим та пораненим воїнам, пошуку вільних приватних приміщень для влаштування поранених та лікування, харчування і догляду за ними.

1. Питання для самоопрацювання:

1.1. Охарактеризуйте міграційні процеси, проблему біженців та переміщених осіб і розселення їх на території краю.

1.2. Проаналізуйте повсякденне життя населення краю в умовах війни: настрої і ставлення населення Черкащини до війни та їх зміну на різних її етапах.

1.3. Яку роль відіграла Черкащина напередодні і на початку Першої світової війни? Висловіть свої міркування. Яким є ставлення кожного/кожної із вас до цих подій?

2. Види діяльності:

2.1. Висловлення міркувань (вправа «Мікрофон»). До прикладу, «У чому, на вашу думку, полягала трагедія українського народу в Першій світовій війні?»

2.2. Написання есе «Місто Черкаси в роки Першої світової війни».

2.3. Створення спільної презентації «Українські добровольці та волонтери: історія та традиції від Першої світової до сучасної війни проти України».

2.4. Проведення дискусії «Перша Світова війна. Чи всі уроки засвоєні?»

3. Методичний коментар:

Під час опрацювання матеріалів теми потрібно звернути увагу на формування у десятикласників компетентностей:

- *інформаційної та хронологічної* – здатність систематизувати історичну інформацію, в учнів розвиватиметься під час складання таблиці про події на Черкащині в роки Першої світової війни (хронологічні, синхроністичні, порівняльні тощо);

- *логічної* – здатність ставити запитання та шукати відповіді; визначати причини, наслідки та значення історичних явищ та подій в учнів формуватиметься під час, обговорення подій пов'язаних з Першою світовою війною та участь в історичних дискусіях.

Гра «Історична естафета»: Черкащина в роки Першої світової війни».

Правила гри: всі члени команди по черзі підходять до дошки й пишуть слово, яке вивчили з певної теми (терміни, географічні назви, прізвища, дати). Повтори не зараховуються. Переможе команда, яка першою закінчила естафету, тобто кожен її учасник взяв у ній участь (*фронт, армія, 1916 р., військовополонені*).

Тема 2. Розгортання подій Української революції 1917–1921 рр. на території краю

Активізація суспільно-політичного життя. Вільне козацтво

Початок 1917 року ознаменувався бурхливим розвитком суспільно-політичних процесів. Набираюча сили стихійна хвиля народного невдоволення переросла в *революцію*, яка в масштабах усієї Росії традиційно вважається буржуазно-демократичною. Однак в Україні революційні події, виходячи з особливостей їх розвитку, дедалі більше набували національно-демократичного характеру.

На Черкащині про зречення царя і перемогу Лютневої революції в Петрограді стало відомо вже *в перших числах березня 1917 року*. На той час на території України практично було ліквідовано органи царської адміністрації і владу перебравли призначені Тимчасовим урядом губернські і повітові комісари (ними переважно стали голови земських управ). У Києві утворилася *Центральна Рада*, яка згодом стала впливовим органом представницької влади. До її першого складу, сформованого у березні 1917 року увійшли уродженці Черкащини С. О. Єфремов та А. І. Яковлів.

Навесні 1917 року в Україні діяли *три носії владних повноважень* – представники Тимчасового уряду, Центральна Рада і ради робітничих і солдатських депутатів. У містах Черкащини, насамперед повітових, на початку березня формуються *громадські комітети*, які розглядалися Тимчасовим урядом як представницькі органи місцевої влади, а виконавчу владу здійснювали голови земських управ, які набули статусу комісарів Тимчасового уряду. Одночасно виникають альтернативні органи влади – Ради депутатів.

Складовою частиною розгортання українського національного руху стала *українізація військових частин*. У квітні 1917 року в Умані була створена військова рада місцевого гарнізону, яка ініціювала проведення у міському театрі 9 травня першого військового мітингу за участі близько 1000 військовослужбовців. Учасники мітингу підтримали Центральну Раду і

висловилися за «необхідність негайно проводити справу організації українського війська серед Уманського гарнізону».

А 11 червня 1917 року уже за участю 4000 тисяч військово-службовців на мітингу було прийнято резолюцію про *присвоєння імені Івана Гонти* 14-му дислокованому в Умані запасному полку. 15 червня особовому складу було зачитано І Універсал і полк в урочистій обстановці присягнув Центральній Раді. Делегати селянського з'їзду Київської губернії, що проходив у цей час у Києві, сформування українського полку імені Івана Гонти зустріли вигуками «Слава!».

У цілому ж у 1917 році більшість населення краю підтримувала **Центральну Раду**, у якій вбачала виразника національних інтересів і з якою пов'язувалися сподівання на краще життя. Широку підтримку на Черкащині знайшла ініціатива Центральної Ради, яка у перші місяці своєї роботи утворила *Національний фонд*, в якому мали зосереджуватися кошти на підтримку діяльності найвищого українського органу. Газета «Звенигородська зоря» закликала жителів повіту: «...віддаймо свій одnodенний заробіток, або прибуток і тим зміцнимо дорогу всім справу». Відгукнувшись на звернення жителі Лисянки під час Дня національного фонду 9 травня 1917 року зібрали 210 крб., а Звенигородки 21 травня – 300 крб. У Чигирині 23 травня в Національний фонд було зібрано 550 крб., а в Кам'янці 20 липня – 275 крб.

Формування Вільного козацтва. Лютнева революція 1917 року дала поштовх народній ініціативі і створенню на Черкащині громадських об'єднань різного спрямування. Особливе місце серед них посідає Вільне козацтво – своєрідна військово-міліційна організація українського селянства, мета якої спочатку полягала у захисті своїх сіл в умовах наростаючого громадського безладу, в тому числі і від мародерів та банд дезертирів, що хлинули з фронту.

Про поведінку солдат у селах краю газета «Звенигородська думка» у квітні 1918 року писала: «Прийшли з фронту «товаріщі» большевики і почали, яко люде добре навчені на

фронті «соціалізму» російськими чорносотенцями, проводити свою програму «Що моє, то моє і що твоє – то теж моє», «... вони почали соціалізувати все народне добро і ділити між своєю компанією. Такі компанії позакладалися майже у кожному селі з 5–10 душ, які, озброївшись з ніг до голови гвинтівками, пістолями та бомбами, проводять досить вміло свої програми в життя... Анархія дійшла вже до найвищої точки ... Уночі село не спить. Бо йде стрілянина, товарищі, голосно, напившись самогонки, б'ють в набат, скликають народ і баламутять його самими провокаційними чутками, діти й жінки перелякані плачуть – народ одичав...»

Ось в таких умовах навесні 1917 року в селі Гусакове Звенигородського повіту (нині – Звенигородський район) зародився рух за утворення Вільного козацтва. Його ініціаторами стали заможні селяни Андрій та Никодим Смокції. *Никодим Смокції* у квітні 1917 року на сільському сході біля волосної управи оголосив про падіння царського самодержавства і закликав односельчан гуртуватися у загони вільних козаків. Зваливши біля управи погруддя царя Олександра II, найактивніші селяни озброїлись мисливськими рушницями та списами, рушили до повітового міста Звенигородка, де роззброїли поліцію і встановили українську владу.

Наприкінці квітня на установчих зборах 350 вільних козаків села, «не залежних від військової служби», заснували *Гусаківський волосний козацький курінь* на чолі з Н. Смокцією. У другій половині травня 1917 року вільнокозачі курені були створені в Козацькому, Вільшані, Пединівці, Петраківці та інших селах повіту.

А вже на Першому повітовому з'їзді козацтва, що відбувся невдовзі у Звенигородці, було сформульовано організаційні принципи Вільного козацтва, які визначали його як добровільні військово-міліцейські озброєні формування, що мали діяти на засадах самоорганізації, виборності командирів, незалежності від державних інститутів. При цьому наголошувалося, що не можна приймати до організації людей, ворожих українській справі, а також тих, хто мав кримінальні злочини.

Хоча головним завданням Вільного козацтва була боротьба з пограбуванням, насиллям і дезертирством та підтримка порядку у державі, внаслідок відсутності в Центральній Раді власних збройних сил під час більшовицького наступу козаки стали на захист незалежності України. Зокрема, козацькі загони, передусім Звенигородського коша, брали *участь у розгромі більшовицьких військ* в районі Сміли у січні 1918 року.

На кінець 1917 року чисельність Вільного козацтва на Звенигородщині за спогадами Ю. Тютюнника досягала 20 тисяч козаків. Найбільшими куренями були гусаківський, тарасівський, калниболотський, козацький.

Важливою подією загальноукраїнського значення, що відбулася на Черкащині, став *Всеукраїнський з'їзд Вільного козацтва* у Чигирині в жовтні 1917 року. Приїхало більш як 200 представників від 60 тисяч організованого Вільного козацтва з Київщини, Кубані, Чернігівщини, Катеринославщини, Полтавщини і Херсонщини... «На з'їзді першим ділом обміркували і виправили статут Вільного козацтва, вироблений Генеральним військовим комітетом. Вибрали Генеральну раду Вільного козацтва з 12 людей, на чолі якої стоїть наказний отаман, потомок славного гетьмана Скоропадський. Заступником його вибрано осавула Кубанського козацтва Полтавця, генеральним писарем обрано Кочубея».

Українська держава відроджувалася і утверджувалася у надзвичайно складних умовах. На початку 1918 року на території України існувало два уряди – Генеральний секретаріат у Києві і Народний секретаріат у Харкові. Між ними точилася *«війна декретів»*, поряд з якою тривала й силова боротьба. Бойові дії точилися переважно вздовж залізниць, якими рухались підтримувані місцевими формуваннями Червоної гвардії військові загони з радянської Росії.

Розпочатий у кінці грудня 1917 року наступ більшовиків у січні докотився і до Черкащини, де на той час найбільш організованою військовою силою були місцеві формування Вільного козацтва. Розвиваючи наступ, радянські війська рухались на Правобережжя. У середині січня загін московських і брян-

ських залізничників на бронепоїзді, прорвавшись з Гребінки, здійснив рейд через Золотоношу, Черкаси, Смілу до вузлової станції Бобринської, встановлюючи там при допомозі місцевих осередків РСДРП (б) та червоногвардійців радянську владу.

У містах і селах більшість населення і осередки партій *підтримували українську владу*. Захопивши близько 100 верст залізниці шляху Христинівка – Цвіткове, загони звенигородчан почали роззброєння фронтових частин, що рухалися на схід. Зброю та військоове спорядження вільним козакам змушені були здати окремі артилерійські підрозділи 2-го гвардійського корпусу, що рухався через Звенигородщину, рештки кавалерійської бригади, яка здала до 2000 коней, сідел та багато іншого майна та зброї.

На початку 1918 року в тих повітових і волосних центрах краю, що перебували під впливом більшовиків, радянська влада встановлювалася переважно у формі військово-революційних комітетів – *ревкомів*.

Один із таких ревкомів було створено 25 січня у Чигирині. У Черкасах влада Ради робітничих, солдатських і селянських депутатів була встановлена 29 січня, в Умані – 15 лютого. Впродовж січня – лютого 1918 р. радянська влада була встановлена у Золотоноші, Христинівці, Маньківці, Монастирищі, Тальному, Корсуні та в інших містах і селах Черкащини. Однак більшовицька влада на Черкащині протрималася недовго – близько місяця.

Німецька військова присутність

Нові ускладнення в суспільно-політичну ситуацію початку 1918 року вніс відповідно до договору УНР з країнами німецького блоку вступ в Україну 450-тисячного німецько-австрійського війська. У зверненні Центральної Ради 11 березня 1918 року до українського народу та заяві представників союзного командування в Україні військова присутність іно-

земних держав трактувалась як дружня акція допомоги, наголошувалось на невтручанні німців у внутрішні справи України.

Загони німецької піхоти 6 березня увійшли до Умані, ліквідувавши там радянську владу. Разом з німецькими та українськими військами у вигнання більшовиків включилися загони Вільного козацтва.

Згодом під контроль української та німецької окупаційної влади перейшла вся територія Черкащини. Оскільки ослаблена внутріпартійними протиріччями, невиразністю політичної програми і втрачаючи свої позиції Центральна Рада не могла забезпечити стабільної стійкої центральної влади та обумовлених українсько-німецькою угодою поставок продовольства до Німеччини, то німецьке командування перебрало на себе значну частину адміністративних функцій, встановивши фактично окупаційний режим на контрольованих територіях.

Окупаційні власті втручалися і в інші сфери українського життя. Німці поводили себе вже не як союзники України, а як звичайні окупанти. Були запроваджені військово-польові суди, почалися розстріли. Німців передусім цікавили українські хліб, цукор, м'ясо, масло, вугілля. Центральна Рада ж не мала сили чинити опір насильствам німців.

Німці не створювали власного цивільно-адміністративного апарату. Проте паралельно з українськими цивільними та військовими властями діяли німецькі військові коменданти – командири військових частин, які не рахувалися з місцевими органами влади і диктували їм свої вимоги. Все це викликало невдоволення населення.

Німецьке командування у квітні 1918 року своїм розпорядженням наказувало селянам повернути поміщикам інвентар, худобу тощо. Однак селяни в багатьох випадках відмовлялися виконувати накази, а на спроби відновлення поміщицького землеволодіння відповідали погромами поміщицьких господарств та псуванням майна.

1. Питання для самоопрацювання:

1.1. Охарактеризуйте розгортання революційних подій на Черкащині.

1.2. Порівняйте політичні програми українських партій періоду революції. Результати порівнянь оформіть у таблицю.

1.3. Яку роль відіграли уродженці краю – члени УЦР у формуванні національних органів влади в умовах революції? Висловіть свої міркування. Яким є ставлення кожного/кожної із вас до цих подій?

2. Види діяльності:

2.1. Інтерактивні завдання для закріплення знань умінь та навичок на платформі LearningApps.org. « Українська революція: період Директорії».

2.2. Написати есе «Чи можна було зберегти українську державність в період Української революції 1917–1921 рр.» Відповідь аргументуйте.

2.3. Творчий проєкт: «Уроки державотворчих процесів 1917–1920-х років».

2.4. Створення історичних кластерів з теми «Розгортання подій Української революції 1917–1921 рр. на території краю».

3. Методичний коментар:

Під час опрацювання матеріалів теми потрібно звернути увагу на формування у десятикласників компетентностей:

- *інформаційної та хронологічної* – здатність систематизувати історичну інформацію, в учнів розвиватиметься під час складання таблиці (хронологічні, синхроністичні, порівняльні тощо), схем, різних типів планів (простий, розгорнутий) про історичний хід подій 1917–1921 роках на Черкащині;

- *логічної* – здатність ставити запитання та шукати відповіді; визначати причини, наслідки та значення історичних явищ та подій в учнів формуватиметься під час, обговорення подій пов'язаних з початком Української революції на території нашого краю;

- *аксіологічної*, здатність оцінювати факти і діяльність людей, визначати власну думку щодо актуальних проблем, в учнів формується під час історичних диспутів про роль події Української революції на території Черкащини.

Гра «Імена в історії»: Українська революція 1917–1921 рр. на території краю.

Правила гри: учням пропонується інформація про історичних осіб, імена та прізвища яких вони мають відгадати (*організатор Другого Зимового походу / Ю. Пютюнник*).

Тема 3. Боротьба за відновлення Української державності на Черкащині

Доба Гетьманату і Директорії

Німецьке командування, розуміючи, що Центральна Рада не може гарантувати стабільності влади і поставок продовольства, почало схилитися до пошуків встановлення альтернативної влади. Внаслідок майже безкровного державного перевороту Центральна Рада була розпущена, а гетьманом нового державного утворення – *гетьманату «Українська держава»* став Павло Скоропадський.

Органи нової влади у повітах, волостях та селах Черкащини очолили старости. Але й за нової української влади, зацікавлена у вивезенні з України максимальної кількості продовольства і сировини, окупаційна адміністрація продовжувала втручатися в поточні справи державного управління, залишаючи уряду П. Скоропадського можливості вільно діяти тільки у національно-культурній сфері.

Населення краю, передусім селяни, розгорнуло справжню війну з окупаційною владою, яка до того ж підтримувала повернення поміщиків у свої маєтки. Невдоволення селян викликали *великі обсяги поставок продовольства* до Німеччини й Австро-Угорщини. Тільки 1–20 липня 1918 року зі станції Умань було відправлено 57382 пуди цукру, 207 волів, 1369 пудів проса, 1665 пудів ячменю, 837 пудів борошна, а також значні обсяги іншої продукції. З Іваньківського (Маньківщина) цукрового заводу до Німеччини було відправлено 89965 пудів цукру, залишивши для українського населення 1277 пудів.

У Тальнівській і сусідніх волостях окупанти змусили селян віддати княгині Долгоруковій половину врожаю, 485 голів великої рогатої худоби, 470 коней. Крім того, окупанти наклали грошову і продовольчу контрибуцію на селян непокірних сіл. Так, у селі Велика Бурімка було вилучено 2 тис. пудів хлібного зерна і 1 тис. пудів вівса, у Малій Бурімці – 1,5 тис. пудів хлібного зерна, Богодухівці – 1 тис. пудів.

Такі дії спричинювали соціальну напругу, *антигетьманські й антинімецькі виступи* українського населення. Озлоблені селяни утворювали партизанські загони. У травні 1918 року в селах Іркліїв, Семеногірка, Лихоліти Золотоніського повіту відбулися бої німецьких та гетьманських військ з групами повсталих селян. У селах Великі Канівці, Велика і Мала Бурім-ка проведено вилучення зброї та майна, зачинщиків заворушень арештовано, а їх хати спалено. У цей же час відбулися збройні сутички селян Попівки, Санжарихи та Тернівки Черкаського повіту з німецькими військами.

Особливим розмахом відзначалося *Звенигородське збройне повстання*, яке розпочалося 3 червня 1918 року виступом селян села Орли Лисянської волості Звенигородського повіту і швидко поширилося на інші населені пункти Звенигородського та сусідніх повітів. Повстанці, чисельність яких на Звенигородщині досягла кількох тисяч, розгромили ряд німецьких і гетьманських гарнізонів, об'єднавши свої зусилля з учасниками Таращанського збройного повстання.

Директорія УНР

Революція в Німеччині й вихід її з війни ослабили й без того хиткі позиції гетьманського уряду П. Скоропадського. У середині листопада утворюється Директорія на чолі з В. Винниченком, яка проголошує курс на повалення гетьманської влади. На хвилі широкого антигетьманського руху *Директорія* швидко утверджує свою владу, в тому числі й на Черкащині. Зокрема, 21 листопада 1918 року загін військ Директорії, які рухались на Київ, вступив у Корсунь, 23 листопада гетьманська варта була вибита з Черкас, а 26 листопада й уманський повітовий староста разом з вартою залишив Умань.

Замість органів гетьманської влади представники Директорії вживали заходів щодо формування своїх владних структур. Згідно закону «Про організацію адміністративної влади УНР у місцевостях, звільнених від більшовицької окупації» влада

на місцях мала належати органам місцевого самоврядування – Трудовим радам. Однак нормальне функціонування цих органів за умов воєнного стану не забезпечувалось і фактично адміністративні функції здійснювали *військові отамани і комісари Директорії*. Відновлювалися вповні дореволюційні земські (зібрання та управи) й міські (думи та управи) органи самоврядування. Окрім того, паралельно з ними продовжували повсюди діяти ради депутатів (робітничих, селянських, солдатських).

На початковому етапі владу уособлювали тимчасові органи – *комендатури* (повітові, окружні і волосні).

У цей час відновлюється діяльність політичних партій, робляться спроби налагодити господарство. Проте недалекоглядна і суперечлива внутрішня політика, відсутність чіткої і реалістичної державотворчої стратегії, протистояння політичних лідерів і слабюча армія в поєднанні з зовнішніми чинниками не дали змоги Директорії зміцнити свої позиції й утвердити незалежність відродженої УНР. Спроби Директорії відтермінувати практичне вирішення давно очікуваного вирішення аграрного питання спричинили втрату нею впливу серед селян.

На початку 1919 року, після того як у Харкові за підтримки радянської Росії відновив діяльність Тимчасовий робітничо-селянський уряд України, загострилася його боротьба проти Директорії. Впродовж січня – лютого 1919 року бойові дії між наступаючими більшовицькими військами та військами Директорії вже велися й на Черкащині. Вони точилися переважно вздовж залізниці на відрізку Цвіткове – Христинівка. У кінці лютого бої відбулися в районі Шполи, Христинівки та Умані.

У кінці січня 1919 року радянську владу було встановлено в Черкасах та Чигирині, на початку лютого – в Каневі, а 10 березня війська Директорії залишили Умань. Встановлена на початку 1919 р. радянська влада протрималася недовго. У серпні 1919 року Черкаси зайняли денікінські війська, а в кінці вересня – Уманщину. До кінця грудня 1919 – січня 1920 рр. територія сучасної Черкащини перебувала під владою білогвардійців Добровольчої армії А. Денікіна. Завзятий поборник

«єдиної і неділимої» Росії Денікін не визнавав незалежності України і придушував не лише національно-визвольний рух, а й будь-які ознаки українського національного життя. Обмежувалася сфера вжитку української мови, закривалися українські газети й журнали.

Як і Скоропадський, Денікін розпочав з відновлення поміщицького землеволодіння, чим відразу відштовхнув від себе селян. За допомогою військових команд у них знову забирали землю і реманент. Білогвардійський продподаток був не кращим, ніж більшовицька продрозкладка. Крім того запроваджувався своєрідний «денікінський продподаток» – разовий податок в розмірі 5 пудів зерна з кожної десятини землі. Ліквідувався 8-годинний робочий день та збільшувалися норми виробітку. Тому становище, передусім в українському селі, стало ще напруженішим.

На цей час територія краю вже була одним з найбільших повстанських осередків України. Попри всі зусилля, більшовикам так і не вдалося придушити полум'я повстанства на Черкащині – добре організовані й озброєні селянські загони були недосяжними в лісах Холодного Яру та інших місцевостей.

Повстанський рух

Початком масового *повстанського руху*, який охопив Черкащину, можна вважати весну-літо 1918 року. Тоді опір вивезенню до Німеччини продовольства, а також фактична реставрація поміщицького землеволодіння перетворився у справжню селянську війну. Придушити збройні виступи гетьманській адміністрації вдалося лише наприкінці літа 1918 року за підтримки німецьких військових частин.

Після повернення на початку 1919 року влади більшовиків повстанський рух набув *антирадянського спрямування*, оскільки політика «воєнного комунізму» викликала невдоволення селянських мас. Практика стягнення продрозкладки та продподатку, примусові хлібозаготівельні кампанії, насильницька

«радянiзація» села, яка нерідко супроводжувалася репресивними, неправомірними діями чекістів, міліції та підрозділів Червоної армії щодо населення стали головними причинами зародження та розвитку в 1919–1921 рр. селянського опору політиці більшовиків на селі. При цьому звинувачення селян у «бандитизмі» є безпідставним, оскільки діюча влада не залишила їм іншого вибору, як взятися за зброю для захисту власних прав.

На початок літа 1919 року *селянські повстання* охопили практично всю територію України. Найбільш небезпечним для радянської влади став військовий *заколот Григор'єва*, який розпочався у травні. Його загони, оволодівши Миколаєвом, Херсоном, Катеринославом і Кременчуком, 9–11 травня захопили Чигирин і Золотоношу, а 12 травня – Черкаси. У Черкасах григор'євці вчинили жорстокий погром, внаслідок якого постраждало близько 3 тисяч жителів, переважно євреїв, понад 400 осіб загинули в Умані. Місцеві гарнізони приєдналися до повсталих і не допустили евакуації цінностей, зброї і амуніції. У Черкасах на бік повсталих перейшов розквартирований у місті 2-й радянський полк. Григор'ївські загони 10–14 травня оволоділи Уманню, Корсунем, Христинівкою. У зайнятих містах розганялися більшовицькі ради і ЧК, розстрілювалися комуністи.

Характерна для григор'євців практика мародерства, терору та погромів відлякувала від них потенційних прихильників. Для *придушення григор'євського виступу* більшовицьке військове командування створило спеціальні групи військ чисельністю понад 30 тис. бійців. На 1 червня 1919 року підрозділи Червоної армії витіснили повсталих з переважної більшості захоплених ними населених пунктів. У кінці червня григор'євці з'єдналися з повстанськими загонами Н. Махна й домовилися з ними про спільні дії проти більшовиків, петлюрівців і білогвардійців. Але вже 27 липня 1919 року отаман Григор'єв і більшість членів його штабу були розстріляні за підозрою у співробітництві з денікінцями.

Хоча повстання Григор'єва і було придушене, воно разом із селянськими виступами *ослабило радянську владу* і значною

мірою обумовило її падіння – у серпні-вересні 1919 року Черкащину захопили *денікінські війська*. З аграрною політикою Денікіна селяни теж не мали наміру миритися. З такою ж силою, з якою вони били більшовиків, селянські загоны у відповідь на спроби відновлення поміщицького землеволодіння вдарили і по Денікіну.

У вересні 1919 року *проти білогвардійського режиму* відкрито виступив *отаман Зелений* (Данило Терпило), який напередодні визнав найвищою владою в Україні уряд УНР і деякий час спільно з українськими військами воював проти більшовиків, а потім розгорнув масштабні бойові дії проти денікінців. Він заявив, що боротиметься проти білих до остаточної перемоги, «поки сам народ не зможе утворити ту владу, яку сам схоче». Відомий ще й тим, що 15 липня 1919 року в місті Переяслав (нині – Київської області) урочисто в присутності священників, місцевих жителів та свого війська скасував Переяславську угоду 1654 року про «возз'єднання» з Росією.

За короткий час на Київщині (включаючи й територію сучасної Черкащини) Зелений сформував кількатисячне повстанське з'єднання, зона діяльності якого охоплювала Чигиринський, Черкаський, Канівський і Звенигородський повіти. Але 9–14 жовтня під час захоплення Канева двотисячним повстанським з'єднанням Д. Терпило був смертельно поранений і помер. Пригнічена загибеллю командира частина повстанців почали розходитись по домівках, а інші ще певний час невеликими загонами продовжували бойові дії. Наприкінці жовтня в районі Канева та Золотоноші ще діяли загоны колишніх зелененців загальною чисельністю до 1000 повстанців при 5 гарматах.

Незважаючи на поразку отамана Зеленого, повстансько-партизанський рух на Черкащині не згас. Від Чигирини до Звенигородки *діяли повстанські загоны*, створені старшинами Армії УНР – поручником *М. Палієм-Сидорянським*, хорунжим Калюжним та отаманом П. Соколом. Загоны М. Палія-Сидорянського і Калюжного навіть захопили на деякий час Звенигородку. М. Палій-Сидорянський видав наказ, у якому

значалося: «солдатам денікінської армії наказую негайно розстріляти всіх офіцерів і, передавши зброю українському трудовому селянству, відправлятися на «родину». Солдат денікінської армії, пійманий зі зброєю, буде розстрілюватися. Офіцери-добровольці! Вам несучи я гибель – і нема тієї сили, яка спасла б вас від мук і смерті».

За даними білогвардійської розвідки загін М. Палія-Сидорянського наприкінці жовтня налічував 600 бійців, Калюжного – 200 бійців.

Учасники повстанської боротьби проти денікінського режиму за політичною спрямованістю були різними – радянські, петлюрівські, махновські, а то й просто аполітичні. Одним з відомих повстанських ватажків радянської орієнтації був *Свирид Коцур*. Досить популярний у Чигиринському повіті, він швидко сформував чималий загін із невдоволених денікінським режимом селян. Вони нападали на залізничні лінії, а на початку вересня їм навіть вдалося влаштувати катастрофу потяга, в якому їхав командувач Добровольчої армії генерал В. Май-Маєвський. У жовтні 1919 року загін С. Коцура на короткий час захопив Чигирин. У загоні С. Коцура станом на 20 жовтня 1919 року налічувалося близько 2 тис. бійців з трьома гарматами; при цьому частина повстанців була зодягнена у трофейні англійські однострої.

На Канівщині організатором червоного повстанського загону виступив залишений для підпільної роботи керівник місцевої більшовицької організації *В. Федоренко*. Маючи 14 кулеметів, 200 гвинтівок та достатню кількість набойів, він у районі Таганчі-Поташні-Канева сформував загін, який на початку грудня 1919 року налічував близько 500 бійців. Зокрема, він активно поповнювався за рахунок усіх тих, хто ухилився від оголошеної білогвардійцями мобілізації. У зайнятій повстанцями Таганчі діяли виконком та військово-революційний трибунал.

У цей же час у Звенигородському повіті діяв червоний партизанський загін під командою Туза – колишнього командира більшовицького караульного батальйону. У Звенигородському

повіті також діяли інші пробільшовицькі повстанські загони – боротьбиста Петренка (300 осіб) і невеличкий червоний загін Афанасєва (50 осіб).

Почастішали напади на військових. 25 листопада 1919 року комендант Шполи телеграфував начальнику тилу денікінської армії: «На Шполу зроблено напад. Убито 2 офіцери, поранено 8. У районі назріває повстання. Своїми силами не впораємося».

Білогвардійський гарнізон Черкас у той час налічував 600 багнетів та 130 шабель при 22 кулеметах та 8 гарматах. Крім того у Каневі, Звенигородці, Корсуні, Шполі розміщувалися офіцерські роти в середньому по 50 осіб кожна.

Штаб денікінських військ на Київщині 9 грудня доповідав своєму головнокомандувачу про те, що повстанські загони загрожують Черкасам, з'явилися біля Кам'янки, Шполи, загрожують станції Бобринська. Чисельність повстанців у районі Холодного Яру оцінювалася в 10 тис. осіб.

Білогвардійське командування побоювалось також, що розбита в листопадових боях Армія УНР спробує прорватися через Київщину на Лівобережну Україну, щоб там підняти повстання. Щоб запобігти цьому в Черкасах зосереджувався 76-й Кубанський полк 19-ї дивізії.

На середину грудня 1919 року Черкащина була регіоном з найбільш організованим *самостійницьким повстанським рухом*. Як відзначалося у білогвардійських зведеннях, особливо загрозливим щодо повстанської активності був район *Холодного Яру* (Мошни – Корсунь – Бобринська – Фундукліївка – Чигирин). До боротьби з повстанцями залучалися армійські частини. Для наступу на осередки повстанства на станції Цвіткове зосереджувався зведений ударний батальйон, що призначався для боротьби з повстанцями у районі Корсунь – Бобринська – Новомиргород – Звенигородка. До нього також мали долучитися розквартировані в районі Черкас запасні гвардійські батальйони.

Однак у цей час Червона армія розгорнула наступ на Київ і 16 грудня оволоділа містом. Білогвардійці змушені були кинути всі сили на утримання переправ через Дніпро в

Черкасах і Кременчуці та організацію оборони по лінії Черкаси – Бобринська – Цвіткове – Христинівка.

Остаточо дезорганізовані війська Денікіна відступали і вже 31 грудня 1919 року радянську владу було встановлено в Черкасах, 11 березня 1920 р. – в Умані, а згодом і в решті міст і сіл краю.

Після цього в історії повстанського руху на Черкащині у 1920 році розпочалася нова сторінка – *рух селянського опору* спалахнув з новою силою і набрав антибільшовицького спрямування. Селяни, які до цього займали вичікувальну позицію, знову взяли за зброю.

Основу повстанського руху на Правобережній Україні становили повстанські комітети, підпільні організації, отаманські загони, значна частина яких володіла військовим досвідом і притримувалися переважно національних, державницьких поглядів. Повстанські загони, спираючись на національні звичаї та традиції ведення боротьби, на достатньо високому рівні протистояли радянській владі. У багатьох регіонах України в цей час виникли самоврядні повстанські території – «республіки»: Баштанська, Висунська, Ямпільська, Чорного лісу та інші, а на Черкащині – *Холодноярська, Чигиринська, Мліївська*, кожна з яких мала своє бачення майбутнього України.

Окрім *Холодного Яру*, в цей час на території Черкащини виник ще один осередок повстанського руху – так звана *Мліївська республіка*, до якої входила місцевість заліснених урочищ Середин Яр, Марусин Яр, Ламані гори, Недашівський став з центром у селі Мліїв (Городищина). Повстанці боролися проти денікінців, будьонівців, німців. Відстоювали інтереси селянства, перешкоджали діяльності більшовицьких продзагонів. На підході до села шлях перекривав шлагбаум із табличкою «Мліївська республіка». Антибільшовицький рух очолював *отаман Голий* (Трохим Бабенко) – уродженець села Хрещатик (нині – Черкаський район). Зневірившись у радянській владі, він став на захист селян. Згідно з радянськими джерелами, під кінець 1920 року його загін був одним з найчисленніших повстанських з'єднань в Україні (налічував

близько 4 тис. бійців). Ймовірна дата загибелі отамана Голого від рук чекістів – 15 грудня 1921 року.

Радянська влада вживала усіх можливих заходів для ліквідації повстанства, яке становило для неї реальну загрозу. Для безпосередньої боротьби з повстанським рухом були створені постійні наради по боротьбі з бандитизмом на всіх рівнях – від Всеукраїнської до повітових. Конкретними завданнями цих нарад були: контроль за проведенням засіву всіх посівних площ і виконання продрозкладки та продподатку, розшук та арешт повстанців і дезертирів Червоної армії, роззброєння цивільного населення, створення комнезамів, більшовизація місцевих органів влади і «знищення куркуля як економічної сили». Цими актами більшовики оголошували відкриту війну повсталому селянству.

Масовий *червоний терор*, оперативність ЧК та військові операції проти повстанців і місцевого населення послабили повстанські загони і поруйнували зв'язки між повстанськими групами.

З метою підтримки повстанського руху генерал Армії УНР *А. Гулий-Гуленко* 10–11 листопада 1920 року на чолі 365 повстанців з 50 кулеметами прорвав більшовицький фронт та пішов у партизанський рейд у район Умані, де з'єднався з козаками отаманів Семена Гризла, Дмитра Цвітковського та Петра Дерещука. Повстанці вели бої у районі Умані, Тального, Новоархангельська. Наприкінці грудня у бою біля Христинівки Гулого-Гуленка було поранено і він змушений був добиратися через кордон до Румунії.

Селянсько-повстанські загони в 1921 році продовжували діяти в Холодному Яру, районі Умані, Звенигородки, Канева. У жовтні кіннотники отамана *Чорного Ворона* розгромили в Мокро-Калигірській волості склад Звенигородського продовольчого комітету. На початку листопада, після поразки 1 жовтня поблизу села Веселий Кут, у районі станції Цибулеве на залізничній лінії Знам'янка – Бобринська значних клопотів більшовикам знову почали завдавати повстанці отамана Загороднього.

Невтішні наслідки другого Зимового походу Армії УНР в Україну призвели до *ослаблення повстанського руху*. З метою викорінення повстанства більшовики вилучали у населення зброю, брали людей в заручники, розстрілювали. Голова постійної наради по боротьбі з бандитизмом Богуславського повіту (до якого входили й населені пункти сучасної Черкащини) І. Ніллен у червні 1922 року заявляв про те, що за відверте переховування і не сприяння владі та невидання повстанців у Таганчанському районі в селах Воробіївка, Попівка, Бровахи, Буда Воробіївська, Киченці, Таганча і Сахнівка розстріляно 13 відповідачів. Тоді ж були розстріляні відповідачі в Катеринопільській і Рижанівській волостях Звенигородського повіту.

Внаслідок більшовицького терору й військових операцій на Черкащині, як і в цілому в Україні, впродовж літа 1921 року були ліквідовані головні повстанські осередки, а більшість їхніх отаманів були вбиті в боях або розстріляні, частина погодилася на оголошену більшовиками амністію. У 1922 році стає очевидним, що повстанський рух як організована збройна сила у боротьбі з радянською владою пішов на спад, хоча в окремих місцях антибільшовицькі виступи мали місце і в наступні роки.

Холодний Яр: У повстанському русі Черкащини й **героїка боротьби** усієї України особливе місце посідає *Холодноярщина* – унікальний історико-географічний регіон, жителі якого, продовжуючи історичні традиції свого краю, в буремні роки революції 1917–1921 рр. активно виступили на захист своїх життєвих інтересів та підтримки української державності. Потужний повстанський центр, яким став *Холодний Яр* – це вкрита лісами й порізана ярами обширна територія на правобережній Черкащині площею майже 7 тис. гектар.

Тут ще у 1918 році на прохання ігумені *Мотронинського Свято-Троїцького монастиря*, яка звернулася до родини Чучу-

паків, жителі села Мельники, щоб вберегти монастир від пограбування, створили під керівництвом Олекси Чучупаки – одного з братів Чучупаків, загін самооборони, до якого увійшли 22 місцевих жителя. Звернення за допомогою саме до Чучупаків було не випадковим, адже родина користувалася авторитетом серед жителів Мельників та навколишніх сіл.

Батьки були достатньо заможними селянами, які могли забезпечити освіту своїм дітям у Києві. Відомо, що *Петро Чучупак* навчався в консерваторії в Києві, був знайомий з М. Лисенком. Брати *Василь Чучупак* та *Олекса Чучупак* були сільськими вчителями. Були серед їхнього роду і священники. Представникам цієї родини випало відіграти важливу роль в організації на Черкащині національно-визвольної боротьби українського народу в буремні роки революції.

Згодом загін самооборони в Мельниках дав початок війсьній організації свого села й усього Холодного Яру. У 1919 році він перетворився в *полк гайдамаків* Холодного Яру, який діяв під прапором Української Народної Республіки. Його командиром було обрано сільського вчителя (в роки війни – прапорщика російської армії) Василя Чучупаку, а його брат Петро Чучупак став начальником штабу повстанського полку.

З ім'ям Василя Чучупака пов'язане найбільше піднесення повстанського руху 1919–1920 рр. та виникнення *Холодноярської республіки*. Вона мала майже 15-тисячну селянську повстанську армію, бійці якої називали себе козаками, а своїх командирів – отаманами (на згадку про військову традицію козаччини). До складу «республіки» входили 22 села сучасної Черкащини та прилеглої Кіровоградщини, хоча кількість населених пунктів, підпорядкованих отаманам Холодного Яру не було сталою і змінювалася у залежності від політико-військових обставин. Зрозуміло, що й чітких кордонів організація не могла мати. Термін «*республіка*» стосовно Холодноярської організації вперше застосував *Ю. Горліс-Горський*. Цим він хотів підкреслити чіткий організаційний лад та реальне народо-владдя, яке панувало у селах Холодного Яру.

4 червня 1919 року інформбюро штабу повстанців видало першу з відомих відозв до населення, закликаючи до збройного опору більшовицькій політиці «воєнного комунізму». Але невдовзі холодноряським повстанцям довелося боротися ще й проти денікінського режиму, який встановили білогвардійці на Черкащині.

У середині листопада 1919 року утворився *окружний повстанський комітет* (голова – Л. Панченко, члени – П. Чучупак, С. Лопата, Шевченко), який керував загонами повстанців і намагався координувати діяльність впливових отаманів В. Чучупака і С. Коцура. На засіданні комітету, що відбулося за участю обох ватажків, було вирішено, що всі повстанські загони, що діють на Чигиринщині й визнають УНР, «задля поліпшення боротьби проти московсько-монархічних окупантів і комуністичної анархії» діятимуть спільно. У політичному плані обидва формування підпорядковувалися повстанському, а в оперативному – спеціально створеній *військовій раді* у складі В. Чучупака, С. Коцура і Шевченка.

У подальшому, упродовж 1919–1921 рр., окружний повстанський комітет Холодного Яру як військово-політичний орган з врахуванням його ролі у повстанському русі, представляв інтереси уряду УНР та штабу Головного Отамана армії УНР Симона Петлюри в Центральній Україні (звідси – і назва в документах «*Право-Лівобережний повстанком*»). Він координував діяльність повстанських загонів тодішніх Київської, Кременчуцької та Херсонської губерній і виконував функції цивільної влади на підконтрольній йому території. Повстанком також ініціював проведення окружних з'їздів, на яких обиралися його нові члени та військове керівництво повстанськими відділами округи.

Наприкінці листопада 1919 року в Холодному Яру вже зосереджувалися не менше 5–6 тисяч повстанців при 6–9 гарматах та великій кількості кулеметів. До них приєдналися вояки з підрозділів Армії УНР, які відступали після боїв з білогвардійцями на Поділлі.

Штаб В. Чучупака розміщувався у Мотронинському монастирі, при ньому постійно перебувало до 600 осіб, з них поло-

вина – озброєна. Команда зв'язку складалася з 25 вершників, телефонна лінія з'єднувала штаб з Чигирином і Медведівкою, крім того використовувалися 4 польові телефони. Селяни виконували роль розвідників, забезпечували повстанців хлібом.

Села були поділені на *сотні* й за ударами дзвону Мотрониного монастиря (дублювався церковними дзвонами навколишніх сіл) мусли стати до зброї. На контрольованій повстанцях території діяв суд, який розглядав питання військової зради та виносив вироки в цих справах. У червні 1919 року холодноряці навіть розробили власний *проект Конституції УНР* під назвою «Начерк Проекту Державного законодаду для Української Трудової республіки». Документ підтвердив прихильність холодноряців до принципів республіканських демократичних принципів організації влади не лише місцевої, а й центральної.

Восени 1919 року в середовищі повстанців загострилися суперечності (В. Чучупак – С. Коцур). У білогвардійському зведенні зазначалося: «Чучупак – ідейний самостійник, спирається на сільську інтелігенцію і селянство; суворо переслідує у себе грабунки і намагається створити дисципліновану армію. Коцур же зі своїми бандами головним чином грабував».

30 листопада 1919 року повстанський комітет Холодного Яру оголосив про взяття влади в Чигиринському повіті. Було скасовано накази й розпорядження білогвардійських властей та відновлено дію законів і наказів Директорії УНР, проводилася мобілізація населення. У середині грудня на нетривалий час повстанці захопили Чигирин. Активні дії загонів холодноряських повстанців дезорганізували тили Збройних сил Півдня Росії, що прискорило вигнання денікінців.

У грудні 1919 року Холодноряську республіку посилив загін отамана А. Гулого-Гуленка (500 шабель), якого С. Петлюра призначив керівником повстанських загонів Херсонщини, Катеринославщини та Уманського, Звенигородського, Черкаського і Чигиринського повітів Київщини.

Коли в середині грудня тритисячні загони В. Чучупака і С. Коцура захопили Чигирин, між обома ватажками повстанців відразу спалахнула жорстка суперечка. С. Коцур призначив

комендантом міста старшину зі свого загону, але В. Чучупак скасував це рішення і натомість призначив на цю посаду свою людину. Кількох бійців із загону С. Коцура було розстріляно за звинуваченням у бандитизмі, після чого відносини між отаманами остаточно зіпсувалися. Невдовзі білогвардійці швидкою атакою повернули Чигирин.

Загін С. Коцура відступив до станції Фундукліївка, однак частину його бійців дорогою роззброїли місцеві селяни, обурені безчинствами і грабунками повстанців. Інша частина загону приєдналася до відділу А. Гулого-Гуленка, який, до речі, ставився до С. Коцура негативно, вважаючи його пособником більшовиків. Після цього загін А. Гулого-Гуленка вийшов до Дніпра й почав готуватися до *наступу на Черкаси*. Одночасно наступ на Черкаси з району Мошен мав повести загін Г. Рябокonia, а загін В. Чучупака мав намір оволодіти станцією Бобринська.

У цей же час наступ на денікінському фронті розпочала 12-та радянська армія, яка 16 грудня вибила білогвардійців з Києва. Завданням відступаючих денікінських військ була оборона по лінії Черкаси – Бобринська – Цвіткове – Христинівка. В інформації з місцевої денікінської адміністрації йшлося про те, що «у зв'язку з безперервними грабунками і реквізиціями відступаючих військових частин ставлення селян до Добрармії різко негативне. У багатьох місцях селяни організовуються для нападу на обози військових частин».

В умовах загального відступу білогвардійці вже не в змозі були ліквідувати повстанський рух. Горліс-Горський згадував: «Денікінці не змогли здобути околиць Холодного Яру і знищити в них збройні сили, які під час відвороту «білої» армії форсували залізницю Бобринська – Знам'янка, часто захоплювали потяги з бойовими припасами і награваним майном, хоч на цей відтинок стягнуто поважну кількість бронепотягів, які цілими днями без толку обстрілювали з далекобійних гармат холоднораські ліси і жорстоко розправлялися з дальшими селами.

Наприкінці грудня 1919 року дезорганізовані війська Добровольчої армії відійшли до лінії Черкаси – Цвіткове –

Тальне – Умань. А 31 грудня червоні за допомогою холодноярських повстанців захопили Черкаси.

Холодноярська повстанська організація деякий час уникала прямої конфронтації з більшовиками, прагнучи виграти час для організаційної розбудови власних сил. Командувач Армії УНР генерал М. Омелянович-Павленко 27 січня 1920 року писав своєму заступникові отаманові Ю. Тютюннику, що заго-ни М. Гулого-Гуленка, С. Коцура і В. Чучупака «визнали прин-цип радянства, завдяки чому мають спокійне відношення з більшовиками, можуть далі проводити організаційну справу».

Повернення радянської влади (кінець грудня 1919 р. – початок січня 1920 р.) частина холодноярців зустріла при-хильно. Певний час навіть існувала прорадянська *Чигиринська республіка* на чолі зі згадуваним уродженцем села Суботів Свиридом Коцуром – одним із амбіційних повстанських отаманів доби революції. Його світогляд поєднував одночасно більшовицькі, анархістські й українські національні ідеї.

Життя і діяльність С. Коцура уособлювали ті протиріччя, що мали місце в українському суспільстві в добу революційних потрясінь, а переконання і погляди, як і вся тогочасна селян-ська стихія, змінювалися на діаметрально протилежні. Він брав участь у створенні Вільного козацтва в 1917 році, вів боротьбу проти гетьманців та їх союзників – німців у 1918 році. На початку січня 1919 року виступив проти Директорії, а створе-ний ним Чигиринський курінь Червоного козацтва став опорою радянської влади на Чигиринщині.

З березня 1919 року С. Коцур зі своїм куренем брав участь у боях проти Армії УНР. Повернувшись на Чигиринщину раз-ом із червоними частинами намагався ліквідувати повстанців у Холодному Яру, але зазнав поразки. Брав участь у боях проти денікінців, у вересні 1919 року зі своїм загоном влився у військо Н. Махна і відтепер уже воював з більшовиками, які і березні 1920 року оволоділи Чигирином, а С. Коцура за офіцій-ною версією розстріляли. Колишні коцурівські села приєдна-лися до холодноярців.

Невдовзі повстанський *антибільшовицький рух* під прапо-ром УНР розгорнувся з новою силою. Повстанці налагодили

зв'язок з частинами генерала М. Омеляновича-Павленка в Першому Зимовому поході Армії УНР 1919–1920 рр., до яких у середині лютого 1920 року приєднався загін А. Гулого-Гуленка.

Перепочивши, армія УНР рушила в подальший похід, а повстанці продовжили боронити свої села та руйнувати заплілля червоних. Вони не обмежувалися оборонними операціями, а й здійснювали напади на залізниці, цукрові заводи, розбиваючи загони чекістів та продзагонівців, руйнували тил окупантів, часом, зібравши сили атакували Чигирин, Черкаси, Смілу, Олександрівку.

У свою чергу, більшовицьке керівництво вживало усіх можливих заходів для ліквідації повстанства в селах Холодного Яру, яке становило реальну загрозу радянській владі. Змінювались і методи боротьби з повстанським рухом. Якщо в 1920 році така боротьба розумілась каральними органами лише як необхідність знищення живої сили супротивника і зводилась до безсистемних переслідувань повстанських загонів мобільними частинами Червоної армії, то з кінця 1921 року поряд із військовими операціями, посилюється робота, спрямована на внутрішній підрив повстанського руху. З цією метою серед селянства та безпосередньо в самих загонах насаджувалась агентура ЧК, яка повідомляла про місця дислокації і пересування повстанців, розпалювала серед них чвари, сіяла зневіру в можливості перемоги у боротьбі з радянською владою.

У березні 1920 року чекістам вдалося провести операцію, під час якої було знищено очільників «Холодноярської республіки». Під час бою 18 березня (за іншими версіями – 12 березня) на хуторі Кресельці оточений, застрелився отаман Василь Чучупак, а начальник штабу його брат Петро був убитий більшовиками. Ці втрати значно послабили холодноярців, яким протягом тривалої боротьби бракувало людей із військовим досвідом та організаційними здібностями.

У подальшому на чолі Холодноярської республіки стояли отамани *І. Деркач, К. Пестушко (Степовий-Блакитний), І. Лютий-Лютенко (Гонта), І. Петренко, Л. Завгородній*. Останнім

обраним на загальному з'їзді у липні 1921 році головним отаманом Холодного Яру був *Герасим Нестеренко-Орел*, який восени 1922 року емігрував до Румунії.

Частина повстанців (І. Деркач, І. Петренко, О. Чучупак, С. Чучупак) склали зброю 4 серпня 1921 року відповідно до оголошеної радянською владою амністії, однак, вірогідно, були страчені. Чимало тих, хто не піддався на *амністію* («залишенці»), продовжували організовану боротьбу й становили реальну небезпеку для більшовицької влади. Проти них чекісти розробили спеціальну *операцію «Заповіт»*, у ході якої інспірували фіктивний з'їзд отаманів у Звенигородці та заарештували майже всіх провідників Холодного Яру. Надзвичайна сесія Київського губернського революційного трибуналу 2 лютого 1923 року засудила більшість отаманів до розстрілу. Засуджені 38 учасників національно-визвольного руху в Лук'янівській в'язниці підняли повстання, захопивши 14 гвинтівок з набоями та іншу зброю. Майже чотири години точився бій. Хто не загинув, був розстріляний.

Масовий організований повстанський рух у Холодному Яру припинився. Проте розрізнені групи повстанців продовжували боротьбу ще декілька років. Чимало холодноряців чинили спротив колективізації та розкуркуленню. Лише голод 1932–1933 рр. зміг приборкати повстанців.

Перший Зимовий похід Армії УНР і Чернащина

Головним завданням походу Армії УНР у *грудні 1919 – травні 1920 рр.* тилами радянських та білогвардійських військ було *збереження армії* на території України, у ворожому зазіллі, шляхом партизанських дій. З тим, щоб з часом відновити масштабні бойові дії. Маршрути походу охопили майже усі райони сучасної Черкаської області.

У листопаді 1919 року знекровлена попередніми боями та пошестю тифу (залишилося 8–10 тис. вояків) Армія УНР

опинилася затиснутою у «трикутнику смерті» у районі Старокостянтинова (між Добровольчою армією, польською армією і Червоною армією). У таких умовах продовжувати боротьбу регулярними військовими силами було неможливо. Було прийнято рішення згорнути регулярний фронт, вийти у ворожий тил і розпочати партизанську війну разом з повстанськими загонами.

Перший Зимовий похід розпочався 6 грудня 1919 року. Боездатні частини були зведені в 4 групи: Запорізьку, Київську, Волинську та 3-тю стрілецьку дивізію зі Спільною юнацькою школою. Рейд тилами більшовиків і денікінців став безпрецедентним в історії воєн за своїм характером і героїзмом. У поході взяло участь близько 10000 осіб. Проте сам бойовий склад частин нараховував 2000 багнетів, 1000 шабель та 14 гармат. 75 % загальної кількості склали штаби частин, немущтрові частини, обози і транспорти хворих. При кожній дивізії та при штабі армії призначено політичних референтів, головним завданням яких було посередництво між населенням і армією, інформування людей про політичну ситуацію в Україні, політична розвідка серед ворогів, дипломатичні відносини і організація повстання.

Прагнучи відірватися від денікінців, українська армія в січні 1920 р., прорвавши фронт ворога між Козятином і Калинівкою, швидким маршем рушила в *напрямку Умань – Черкаси*.

Наприкінці 1919 року Київська група Ю. Тютюнника, пройшовши через місто Жашків та села Ризине, Багву, Заліське, Кобринове, Гуляйку, Гусакове, попрямувала *на Звенигородку*, а Волинська група О. Загородського, вибивши денікінців із Романівки, рушила *на Тальне*. Запорозька група на чолі з М. Омеляновичем-Павленком зосередилась на Уманщині. 31 грудня командарм перебував у Доброводах, штаб армії – в Оксаниному. Жителі села добровільно зголосилися охороняти штаб армії.

Населення Черкащини симпатизувало Армії УНР. В одному з найважчих боїв Зимового походу за звільнення Волин-

ською групою від денікінців Тального українській армії *допомогали селяни Білашок та Майданецького*. Одночасно з подіями в Тальному запорожці 31 грудня звільнили від денікінців Умань. Після звільнення Умані в місті розпочалася активна просвітницька, видавнича та агітаційна робота. Редакція газети «Україна» видала 5 номерів газети загальним тиражем 20000 примірників, видруковано до 200000 відозв – «До інтелігенції України», «Офіцерам, козакам і солдатам Добровольчеської армії» і «Селяне», укладених і підписаних Ю. Тютюнником.

В Умані учасники походу перепочили й реорганізувалися із партизанських у *три регулярні дивізії* – Запорозьку, Київську і Волинську, які станом на 1 січня 1920 року розташувалися по лінії Гайсин – Умань – Тальне – Торговиця – Звенигородка. При цьому була проведена *мобілізація* місцевого населення. До Армії УНР мобілізувалися козаки віком 20–25 років, підстаршини 25–35 років, старшини – до 40 років включно. Однак під натиском переважаючих сил Червоної армії українські війська в середині січня 1920 року змушені були залишити Умань і рухатись у східному напрямку.

У цей час основну загрозу склали частини Червоної армії, оскільки денікінські війська були вже повністю деморалізовані й відступали на південь до Криму. Тому 21 січня на нараді командирів було прийняте рішення зупинити бойові дії проти білогвардійців і зосередити усі сили на боротьбу проти більшовиків. Для цього планувалося далі вести українські частини тилами Червоної армії *двома колонами* з тим, щоб з'єднатися у районі Чигирин – Черкаси – Канів, де мало поширитися повстання проти більшовиків. Північну колону очолював Ю. Тютюнник (Київська і Волинська дивізії), південну – М. Омелянович-Павленко (Запорозька дивізія і штаб армії).

Перед українською армією стояло завдання і надалі уникати масштабних сутичок з більшовиками, а марш здійснювати організовано і лише за складних обставин проводити операції невеликими групами. Головним завданням мало стати *збереження ядра армії*, поширення серед населення революційних настроїв та інформування про діяльність українських націо-

нальних сил. Тобто Зимовий похід мав продемонструвати наявність збройних сил і підготувати ґрунт для розгортання на весні 1920 року загального антибільшовицького повстання.

Однак умови для реалізації цього задуму склалися вкрай несприятливі. У підрозділах не вистачало належного озброєння та боєприпасів, одягу, медикаментів. Не завжди проявляло активну підтримку й втомлене політичною невизначеністю місцеве населення.

Незважаючи на складні умови, похідні з'єднання Армії УНР рухалися тилами Червоної армії до *Дніпра*, ведучи бої з окремими частинами більшовиків, звільняючи та уступаючи населені пункти. Так, українські війська північної колони 4 лютого увійшли до *Канева*, 5 лютого з боями оволоділи Смілою, однак невдовзі змушені були залишити місто і продовжили рух на *Черкаси*, які 7 лютого взяли і утримували три доби кіннотники Київської дивізії.

Підрозділи північної і південної колон Армії УНР з'єдналися 11 лютого 1920 року в районі села Медведівка, де відбулася *нарада командирів*, начальників штабів дивізій та отаманів Холодного Яру. На ній розглядався лист уряду УНР з наказом українській армії перейти на лівий берег Дніпра для проведення агітаційної роботи і організації повстання. У Мотронинському монастирі відправили молебень за успіх походу та панахиду по загиблих козаках.

Переправа через Дніпро по кризі відбулася 13 лютого 1920 року у районі правобережних сіл Худоліївка – Топильне – Вереміївка (на лівому березі). 15 лютого з бою було здобуто містечко *Жовнине*, а 13–15 лютого точилися бої полку Чорних запорожців з частинами Червоної армії за *Золотоношу*. У ніч з 14 на 15 лютого запорожцям вдалося вибити червоних з міста, однак потім довелося відступати на Кропивну перед переважними силами противника, який отримав підкріплення з Переяслава.

За час перебування на Лівобережжі разом з місцевими повстанцями було проведено велику агітаційну роботу проти більшовицької влади та її продовольчої політики. Роз'ясню-

валася діяльність уряду УНР щодо розбудови української держави. Пробувши на лівому березі Дніпра чотири дні, армія отримала наказ повернутися на Правобережжя з тим, щоб уникнути прямого зіткнення з регулярними частинами Червоної армії. Переміщення української армії в західному напрямку зумовлювалося також тим, що навесні 1920 року очікувалася участь разом з поляками у звільненні України від більшовиків.

Зворотний рейд відбувався в не менш важких умовах – незадовільне забезпечення зброєю, амуніцією та ліками, велика кількість хворих і поранених. Рухаючись тилами Червоної армії у західному напрямку, часто змінюючи маршрути, похідні частини Армії УНР вели бої, звільняючи на короткий час населені пункти краю, зокрема Умань, Тальне, Христинівку, Білашки, Майданецьке.

Пробиваючись на захід, колони Зимового походу 6 травня 1920 року з'єдналися з *Армією УНР*. За 180 днів Зимового походу війська пройшли 2500 км запллям Червоної армії і денікінців, проведено понад 50 успішних боїв, захопила значні трофеї та полонених. Було збережено кістяк Армії УНР, яка продовжила боротьбу у союзі з поляками. Перший Зимовий похід частин української армії сприяв поширенню повстанського руху в Наддніпрянській Україні.

За словами голови уряду Директорії УНР І. Мазепи армія ні разу не схилила національного прапора. Зберегла себе морально й фізично. Населення годувало й зодягало армію, постачало їй все потрібне і всіма способами допомагало, бо бачило в ній свою армію, як боролася за інтереси народні. Усіх учасників походу було нагороджено орденом Залізного Хреста.

За оцінками воєнних істориків перший Зимовий похід Армії УНР є найгероїчнішою сторінкою воєнного мистецтва періоду Української революції 1917–1921 рр.

**Культурно-освітнє
життя краю у
1917–1921 рр.**

Перед Першою світовою війною й революційними подіями 1917–1921 рр. на Черкащині відбулися певні зрушення в системі *освіти*, але вони не задовольняли потреб більшості населення.

З початком революції, невдовзі після утворення Центральної ради, в березні 1917 року з метою *організації українського шкільництва* зусиллями учительської громадськості в Києві було утворене Товариство шкільної освіти (Товариство розповсюдження шкільної освіти в Україні). Воно фактично виконувало функції центрального державного органу у справах освіти, тобто робило те, що мав робити, але не робив ще діючий Тимчасовий уряд.

Центральна Рада відстоювала необхідність відродження національної освіти та розгорнула будівництво української школи, опираючись на волевиявлення освітян та широкої громадськості, яке висловлювалося на з'їздах учителів та різних громадських організацій, у тому числі і Черкащини.

Так, в ухвалі *з'їзду учителів Звенигородського повіту*, що відбувся 23–24 квітня 1917 року зазначалося, що «з'їзд, обговоривши питання про те, якою мовою належить навчати в школах, визнав, що тільки наука рідною мовою може дати нам вільну українську школу». Делегати з'їзду внесли пропозицію, щоб при кожній школі була «обрана шкільна рада із учителів і батьків порівну на один рік». На з'їзді кооператорів Уманського повіту 20 березня 1917 року делегати говорили, що «доцільно намагатися до освіти, запроваджуючи в школах викладання українською мовою».

За пропозицією шкільної комісії *Уманська повітова народна рада* (виборний орган місцевого самоуправління) збільшила асигнування на шкільну мережу, підвищила зарплату учителям, виділила кредити на організацію курсів для вчителів, запровадила стипендію імені Тараса Шевченка для кращих учнів. Виділяючи кошти для бібліотек, рада застерігала, щоб для кожної шкільної бібліотеки було виписано «Кобзаря».

У жовтні 1917 року *народна рада Бабанської волості* (нині – Уманський район) висловилася за відкриття в селах Бабанка, Гродзево і Доброводи фельдшерських курсів. Волосна рада звернулася до повітової ради з клопотанням про відкриття у селі Бабанка вищої початкової школи, а в селах Танське і Свинарка – однокласні школи перевести у двокласні, а в селах Аполянка, Доброводи, Гереженівка, Гродзево, Сушківка – відкрити двокласні школи. *Народна рада Христинівської волості* прийняла рішення про відкриття у Христинівці вищої початкової школи імені Михайла Грушевського.

Значною подією в культурно-громадському житті краю стало відкриття в Умані *першої української гімназії* імені Бориса Грінченка. Щоб забезпечити безкоштовне навчання в гімназії повітова рада звернулася до громадськості з проханням зробити для цього грошовий внесок. Звернення знайшло підтримку в повіті, зокрема, члени Маньківського споживчого товариства вирішили виділяти на утримання української гімназії 5 % свого прибутку. Завдяки підтримці громадськості Уманська гімназія імені Бориса Грінченка розпочала свою роботу 16 січня 1918 року.

У цей час приділялася увага *підготовці педагогічних кадрів*. У березні 1918 р. у селі Шаулиха – центрі однойменної волості Уманського повіту за клопотанням селян було відкрито *педагогічну школу імені Тараса Шевченка*. Передбачалося відкриття нових і реорганізація існуючих закладів освіти, передусім перетворення двокласних початкових шкіл у вищі початкові школи з чотирьохрічним терміном навчання. Міністерство освіти УНР проектувало 12-річну «єдину трудову школу». Крім того, Центральна Рада мала намір відкрити в містах України 9 народних університетів, в тому числі й в Умані (був навіть проект закону).

Однак подальша реалізація національної освітньої політики вже відбувалася в часи Гетьманату, який продовжив курс на *українізацію освіти*, обов'язкове вивчення української мови й літератури, історії та географії України. Продовжилося перетворення двокласних початкових шкіл у вищі початкові

школи. Так, 31 серпня 1918 р. Міністерство народної освіти і мистецтв дало дозвіл на таку реорганізацію у селах Мошни, Худяки, Жаботин, Матусів, Цісарська Слобода, Руська Поляна, Хлистунівка та інших населених пунктах Черкаського повіту.

Міністерство освіти і мистецтв 18 вересня 1918 р. дозволило відкрити у селі Кирилівка Звенигородського повіту змішану *українську народну учительську семінарію* імені Т. Г. Шевченка.

Пріоритетами своєї діяльності *Директорія* визначила принцип розвитку національної освіти як основи творення української нації, поставивши освіту на перше місце у державній політиці. Було прийнято постанови про запровадження в Україні всенародного і *безплатного навчання*, про поліпшення матеріального становища учителів, про децентралізацію управління освітою. 1919 року завершилась робота над «Проектом єдиної школи в Україні», яка розпочалася ще у 1917 році.

За цим проектом планувалося запровадити триступеневу єдину загальноосвітню школу: молодша школа (4 роки); старша школа (4 роки); колегія (4 роки). Перших два ступені утворювали цикл основної школи, а третій – цикл середньої школи. Ліквідовувалися запроваджені за гетьмана П. Скоропадського шкільні округи і окружні комісаріати, замість них створювалися губерніальні, повітові, міські шкільні ради та управи. У січні 1919 року Директорія видала закон про державну українську мову в УНР.

У складній соціально-економічній ситуації уряд Директорії УНР знаходив можливість надавати фінансову підтримку закладам освіти. Зокрема, 18 січня 1919 року уряд ухвалив законопроект про прийняття на державне фінансування Кирилівської народної учительської семінарії імені Т. Г. Шевченка Звенигородського повіту.

З окупацією краю *денікінськими військами* були відмінені завоювання Української національної революції. Імперські орієнтири денікінського середовища визначали його ставлення до усього українського. У галузі освіти поновлювалося дореволюційне законодавство, затверджувалося повернення російської мови викладання замість «малоросійської». Навчання

українською мовою допускалося лише в приватних та утворених товариствами навчальних закладах, які позбавлялися державної підтримки. Спеціальним циркуляром вилучалися усі шкільні підручники, що були «проникнуті духом ворожнечі до ідеї єдиної російської державності».

Відновлення дореволюційного імперського законодавства в галузі освіти позбавляло фінансової підтримки держави навчальні заклади з «малоросійською мовою навчання», відносячи їх до категорії приватних. У школах краю ситуація ускладнилася з початком зими. Так, на початку грудня 1919 р. до Центрального Бюро Всеукраїнської учительської спілки прибув представник Звенигородщини, який дістався до Києва за 9 днів на паровозі. Він повідомив, «що школи через брак палива та інші перешкоди в багатьох місцях не працюють. А ті школи, де наявні спеціальні кошти, або завдяки вжитим керівниками заходам деякий час ще продовжують свою роботу. Учителство платні не отримує, зв'язків з центром немає. Частина шкіл після останніх розпоряджень влади переходить на викладання російською мовою. Учительські організації працюють при великій перешкоді – через відсутність ідейних керівників, які беруть участь у політичній боротьбі. Решту, які залишилися, переслідують або арештовують. Водночас українські школи, не зважаючи на перешкоди, активно провадять свою працю».

Щодо *освітньої політики більшовиків* у 1917–1921 рр., то вона в періоди поширення їх влади на Черкащині у січнілютому 1918 р. і в першій половині 1919 р. з огляду на свій тимчасовий характер не мала чітко вираженої концепції. І після остаточного встановлення радянської влади на початку 1920 р. її зусилля спрямовувалися, передусім на ліквідацію старої системи освіти, відокремлення школи від церкви, формування нового апарату управління освітою, привернення на свою сторону учительства.

Преса, книговидання. До 1917 року практично усі газети на Черкащині були російськомовні. І лише з розгортанням революційних подій відбувається *становлення україномовної преси*, засновуються нові українські видання, відкриваються можливості для їх вільного розвитку. У повітових містах краю почали виходити різноманітні як за змістом, так і за напрямками газети і журнали – державні, партійні, військові, профспілкові, кооперативні, просвітницькі та іншого спрямування. Переважали видання партійно-політичного спрямування.

Одним з перших таких видань був тижневик «*Вільна Україна*» (Умань), видавцем якого було товариство українських поступовців, а з травня 1917 року – українські автономісти-федералісти. В одному із випусків було надруковано український національний гімн, історія творчості Т. Г. Шевченка, реклама та оголошення.

У Звенигородці виходила газета партії українських соціал-революціонерів «*Звенигородська думка*», яку заснували діячі штабу Вільного козацтва І. Капуловський, П. Демерлій, О. Титаренко та інші. У ній друкувалися документи Центральної Ради, що надсилались до повітових органів, розпорядження військового начальника, а пізніше – коменданта Звенигородського повіту, звернення місцевої адміністрації до населення.

Газета «*Звенигородська думка*» 5 травня 1918 року виступила проти приходу до влади гетьмана Скоропадського і скасування УНР, звертаючись до жителів повіту: «Громадяне-хлібороби і робітники Української Народної республіки! Той гіркий час, про який вас попереджали, настав! Вороги народу, котрому Центральна Рада дала 3 і 4 Універсали, а через них землю без викупу, уже приготували для вас шибеницю! ... Хай живе Українська Народна Республіка!». На ці та інші антигетьманські виступи газети влада відредагувала заборонаю газети, про що київський губернський староста Чарторижський 1 червня 1918 року інформував Міністерство внутрішніх справ Української держави: «прийняті енергічні міри к придушенню анархії і в числі їх послідувала заборона видання газети «*Звенигородська думка*».

У листопаді 1918 – січні 1919 р. в Звенигородці виходила газета «*Звенигородська зоря*» – орган тимчасового об'єднання політичних партій та організацій – Українського Національного Союзу. На її сторінка публікувалися відозви Директорії, накази штабу республіканських військ, повідомлення про хід бойових дій, вмщувалася викривальна інформація щодо гетьманського режиму.

В Умані в 1917 році виходила заснована осередком соціалістичної єврейської робітничої партії газета «*Свободный голос*». У 1919 – на початку 1920 рр. в Україні виходили газети місцевих організацій партії боротьбистів, серед них – «*Чигиринський боротьбист*». Штаб Дієвої армії УНР у 1919–1920 рр. видавав щоденну газету «Україна», яка друкувалася в Умані, Вінниці, Проскуріві, Кам'янці-Подільському, Станіславові і Коломиї.

У добу революції на Черкащині виходили також більшовицькі та прорадянські газет: в Умані, Черкасах, Каневі, Золотоноші, Звенигородці виходили газети з назвою «*Вісті*» як органи повітових військово-революційних комітетів, чи виконкомів рад робітничих, селянських і червоноармійських депутатів та комітетів КП (б), «*Народня думка*» – соціалістична робітничо-селянська газета (Звенигородка, 1918–1919). У Золотоноші виходила газета «*Голос труда*» – орган Золотоніської ради робітничих і солдатських депутатів, Золотоніської ради робітничих депутатів. У Черкасах у 1917 р. виходила російськомовна політична, громадська і літературна газета «*Черкасская воля*». А у 1918 р. у Черкасах почала друкуватися газета «*Знамя коммунизма*» – орган Черкаського підпільного окружного комітету КП (б) України.

Крім того виходили газети не партійно-політичного спрямування: «*Вільне слово*» (Золотоніське земство, 1917–1918), «*Вісті з «Провіти»*» (Золотоноша, 1917). Впродовж 1917–1918 рр. в Умані товариством на паях видавалася газета «*Уманське слово*». Основу її публікацій становили оголошення, реклама, некрологи та поміщалися новини світу, країни та міста.

До значних досягнень відродження національної культури на Черкащині належить швидкий розвиток *видавничої справи*,

насамперед друкування в місцевих друкарнях української літератури, а також шкільних підручників та інших книжок. У 1917–1921 рр. діяли видавництва «Сіяч» та кооператив «Допомога школі» повітової учительської спілки у Черкасах, «Промінь» у Смілі, видавництва кооперативного союзу та української учительської спілки в Умані, товариства «Просвіта» та «Вільна думка» в Золотоноші, інші організації, які займалися видавничою справою. Газети, журнали, книги та інша продукція друкувалися в друкарнях Черкас, Умані, Золотоноші, Звенигородки, Чигирини і Смілі.

У роки революції вперше у видавництвах Черкащини побачили світ *твори українських авторів* Євгена Гребінки, Бориса Грінченка, Григорія Коваленка, Івана Нечуй-Левицького (Черкаси, 1917), Миколи Домонтовича (Злобинця) (Золотоноша, 1917), Григорія Пищаленка (Звенигородка, 1917), Миколи Сумцова (Черкаси, 1918), Панаса Мирного (Черкаси, 1920), Йосипа Розсуди (Сміла, 1919).

У березні 1920 р. уманський повітовий відділ народної освіти видав до 106-ї річниці з дня народження Шевченка невеличку книжечку на 46 сторінок під назвою «Т. Шевченко. Збірник творів». Окрім вибраних творів у ній подавалася коротка біографія поета та пояснення. Того ж року в Черкасах кооперативом «Допомога школі» Черкаської повітової учительської спілки видано окремою книжкою поему «Наймичка».

Черкаське *видавництво «Сіяч»* видало низку книжок для шкіл. Серед них – «ГраMATика для початкових шкіл», «Рідне слово. Читанка. Перша книжка після букваря», «Рідне слово. Український буквар» П. Петрушевського, «Старі зразки української словесності» М. Сумцова, «Оповідання з української історії для початкових шкіл» Г. Коваленко, «Діловод: як писати службові папери українською мовою» М. Левицького. Тільки у 1918 році видавництво «Сіяч» видало 38 назв книг українською мовою.

У Золотоноші, Умані й Чигирині друкувалися статuti «Просвіти». Популярністю користувалася книга «Рідне слово: ГраMATика (Український буквар) з малюнками.

Набуло розвитку друкування листівок, оголошень, прокламацій та іншої інформаційно-пропагандистської продукції. Так, у добу Директорії на території краю основним способом оперативного донесення владою інформації до населення були листівки. Робота видавництва ускладнювалася нестачею паперу та фарб, перебоями в електропостачанні, застаріла поліграфічна база. У добу Скоропадського була уведена цензура, що не допускало виходу друкованих видань, які б підривали престиж і авторитет влади.

Діяльність «Просвіт» та музейництво. Важливими осередками українського національного життя краю у 1917–1921 рр. на Черкащині стали «Просвіти», які організовували бібліотеки, гуртки та виступи художньої самодіяльності, відзначали народні свята, проводили бесіди, читки газет та інші культурно-освітні заходи. Завдяки діяльності «Просвіт» багато жителів краю уперше дізналося про славне минуле свого народу, його боротьбу за національне й соціальне визволення, прилучалися до скарбниці вітчизняної і світової культури. «Просвітяни» охоче виступали перед масовою аудиторією, на мітингах, святкуваннях ювілеїв, пам'ятних дат, клопоталися про організацію українських шкіл та гімназій.

У справжнє свято перетворилося *відкриття товариства «Просвіта» в містечку Кам'янка* в 1917 р. Газета «Воля» від 23 липня 1917 р. повідомляла, що «свято почалося тим, що одправили панахиду по Тарасові Шевченкові та інших українських діячах та працівниках на народній ниві, а потім після промови голови товариства «Просвіта» добродія Гончаренка, з своїми національними прапорами, походом вирушили через село з оркестрами музик та співаками. На увітчених та запряжених волами возах їхали гарно одягнені в національну одягу дівчата».

Під час *шевченківських днів* у 1918 р. члени артистично-співочого гуртка товариства «Просвіта» із села Слобода-Царська (нині – Червона Слобода) поблизу Черкас організували для односельчан читання біографії Т. Г. Шевченка і його творів та поставили п'єсу «Назар Стодоля».

Товариство «Просвіта» на початку 1919 року було засноване у селі *Педитівка* Звенигородського повіту і активно приступило до просвітницької роботи серед селян. Члени товариства зібрали бібліотеку, передплатили газети, влаштували для дітей-школярів вечір і декілька вистав для розваги дорослих. Як писала газета, «з-поміж звичайних селян, знайшлися й умільці, що, змайструвавши з ряден сцену, почали ставити п'єси, чим давали односельцям розвагу і гроші заробляли. На гроші накупили книжок, примірників 400, заклали книгозбірню, і почали вони обслуговувати не тільки своїх селян та школярів, а й сусіднього села – Кирилівки».

У селі *Суботів* Чигиринського повіту товариство «Просвіта» у складі 65 осіб виникло 11 лютого 1919 р. зі створення аматорського драматичного гуртка. В інформації до Чигиринського ревкому просвітяни зазначали, що «на меті цього гуртка – улаштувати спектаклі. Бачучи тяжку темряву серед громадян і бажаючи допомогти йому в цім, учителі і більше свідомі в справі народної освіти місцеві громадяни, взяли за цю справу. Було улаштовано три вистави на користь «Просвіти». Притулком для вистав служив до цього часу шкільний будинок».

Осередки «Просвіти» виникали й в інших місцях краю. На Городищині в 1917–1918 рр. осередки «Просвіти» діяли в Городищі, в селах В'язівка, Завадівка, Мліїв, Орловець. У Млієві силами просвітян було створено аматорський театральний колектив, в репертуарі якого була вистава «Назар Стодоля». В Уманському повіті у жовтні 1920 р. було зареєстровано 100 «Просвіт».

На той час товариства мали розгалужену мережу й діяли в більшості населених пунктів усіх повітів Черкащини. Так, утворена 10 вересня 1917 року золотоніська повітова спілка «Просвіт» складалася з 12 сільських і міського у Золотоноші осередків. Усіма справами керувало правління з 5 осіб. Найчисельніший осередок, утворений у червні 1917 р., діяв у Золотоноші – він об'єднував 220 активістів просвітянської роботи на чолі із М. Злобінцевим. У серпні того ж року золотоніські просвітяни стали видавати свою газету «Вісті з «Просвіти».

У період Української революції 1917–1921 рр. загострилося почуття національної свідомості передової інтелігенції і

широких верств населення, інтерес до пізнання минулого та збереження історико-культурних пам'яток краю. У цей час реалізуються задуми педагогічної громадськості міст Умані і Черкаса щодо створення перших на Черкащині *краєзнавчих музеїв*.

Ідея *заснування музею в Умані* зародилася у 1906–1908 рр. У цей час за ініціативою викладача історії і географії чоловічої гімназії *Дмитра Щербаківського* було організовано учнівський етнографічний гурток. Його члени з великим інтересом збирали старовинні речі, записували фольклор, робили замальовки орнаментів, побутових речей. Їхня колекція швидко поповнювалася цінними для історичної науки матеріалами і мала стати, як мріяв керівник гуртка, основою історичного музею в Умані.

У листопаді 1917 року в Умані, у приміщенні 1-ї Української гімназії імені Б. Грінченка відбулося відкриття історичного музею Уманщини. Організатором і першим директором музею був учитель історії Петро Курінний (з часом – відомий український археолог та мистецтвознавець). В основу музейної експозиції було покладено зібрані ним експонати історичного та археологічного характеру. Він склав «Покажчик Історичного музею Уманщини в році 18-му».

У *Черкасах краєзнавчий музей* був заснований у травні 1918 року за ініціативою місцевого осередку «Просвіти» і вчительської громадськості міста як історико-педагогічний музей ім. Т. Г. Шевченка. Очолював ініціативну групу і став першим директором музею невтомний дослідник місцевої історії *Дмитро Бочков*.

Музейна експозиція формувалася на основі матеріалів 35-го Орловського і 36-го Брянського полків колишньої російської армії, які дислокувалися у Черкасах. Серед полкових реліквій були військові знамена, зброя, золоті та срібні речі. Крім цього до фондів музею надходили картини, gobелени, килими, різні коштовні речі, що були реквізовані в навколишніх панських маєтках.

Жителі Черкаса передавали предмети побуту, знаряддя праці тощо. Таким чином до музею потрапили колекція опудал і

картин родин Лисака й Гаркавенка, мінералогічна колекція Козловського, ентомологічна колекція Балковського, колекція монет, медалей та інших речей, твори образотворчого мистецтва з маєтків графів Бобринських, Балашових, Браницьких. У музеї зберігалися картини багатьох видатних російських та українських художників, а також майстрів старих європейських шкіл.

Почали виникати *громадські музеї*. Один із перших був створений «Просвітою» в 1921 році в Чигирині з ініціативи місцевого краєзнавця П. Яременка. Основу цього музею склали зібрані ним археологічні та палеонтологічні колекції іншого краєзнавця О. Єримовича, а також експонати з маєтку Давидових із сусідньої Кам'янки. Музей користувався популярністю серед населення. Однак невдовзі приміщення музею зазнало нападу і найбільш цінні експонати були викрадені.

Вшанування пам'яті Т. Г. Шевченка. Рух за вшанування й увічнення пам'яті Т. Г. Шевченка на Черкащині, як і по усій Україні, на початку ХХ ст. розгортався в умовах заборонної політики царського уряду і намагань витравити з народної свідомості навіть саму згадку про поета.

І лише після падіння самодержавства *шевченківські дні* на Черкащині стали відзначатися вільно і розкуто. У березні 1917 р. в *Умані* у міському соборі, гімназії, хліборобській, технічній та реальній школах міста відбулися панахиди, на яких йшлося про Шевченка як борця за волю народу. Після панахиди кожна школа влаштувала у себе святкові заходи, під час яких діти в українському вбранні читали вірші Т. Шевченка, співали пісень «Зоре моя вечірняя», «Реве та стогне Дніпр широкий», «Ой із-за гори», «Заповіт».

Показовим було свято, організоване 30 квітня в *селі Лип'янка* Чигиринського повіту (Шполянщина). Люди виходили за ворота назустріч процесії, яка несла гарно прибраний портрет Т. Шевченка, хрестилися і казали: «Слава тобі, Боже, таки діждалися волі!». Селяни виносили на вулиці столи, накриті скатертиною, на які клали хліб, сіль та воду. Перед самим кропленням свяченою водою промовець говорив патріотичні

слова: «Чи думав ти, батьку Тарасе, що настане такий час, коли на селі будуть зустрічати тебе твої брати-селяни з хлібом та сіллю?».

Під знаком пам'яті Шевченка тієї весни в Україні відбувалися «Свята волі», під час яких виголошувалися промови про «батька нашого Тараса Шевченка», виконувалися його твори, повсюдно вивішувалися портрети, вишиті рушники. Преса повідомляла, що подібні свята відбулися у селах Кримки (Шполянщина), Митьки, Хрестителево (Чорнобаївщина), Демки, Білоусівка, Шрамківка, Кононівка, Ковалівка (Драбівщина).

6 березня 1918 року Рада народних Міністрів УНР прийняла рішення про те, що «день 27 лютого (9 березня – авт.) (Шевченківське свято) святкується як *національне свято*. У цей день усі урядові установи повинні бути закриті. У всіх школах повинні бути улаштовані лекції, бесіди й концерти на тему про Шевченка в національному, громадському і соціальному значенні. Всі урядові установи і будинки на Україні повинні бути украшені прапорами».

Твори Т. Г. Шевченка починають видаватись масовими тиражами і поповнювати фонди бібліотек, включатися до навчальних програм, репертуару професійних і самодіяльних митців. Зокрема, у 1920 р. в Черкасах кооперативом «Допомога школі» Черкаської повітової вчительської спілки видано окремою книжкою поему «Наймичка». Ім'я Т. Г. Шевченка було присвоєне створеному у травні 1918 р. краєзнавчому музею. Приблизно в цей же час іменем Т. Г. Шевченка почав називатися і місцевий театр (колишній Ярового, а потім Лева).

У радянський час влада намагалася всіляко наповнювати шевченківські заходи політичним змістом, канонізуючи образ Кобзаря як революціонера-демократа й провідника пануючої тоді ідеології. У рішенні Черкаського повітвиконкому від 23 лютого 1921 року зазначалося: «В пошану до пам'яті славетного і незабутнього народного поета-борця за долю пригноблених народів, батька й Кобзаря України Т. Г. Шевченка [повітвиконком] наказує всім радянським установам, фабрикам, заводам, професійним спілкам, всьому робітництву та селянству міста й повіту урочисто й велично святкувати день 9 і 10 березня як народне, державне, культурне і революційне свято.

Усе місто повинно бути прикрашене червоними прапорами, робітництво і селянство, спілки та державні установи повинні подбати про улаштування по шкільних, народних та робітничих аудиторіях урочистих вистав і літературно-вокально-музичних ранків з читанням рефератів про життя та діяльність Т. Г. Шевченка».

Громадськість закликала *впорядкувати місце останнього спочинку Шевченка*. Початок поклали гласні Канівського повіту, звернувшись навесні 1917 р. до Центральної Ради, яка віднайшла певні кошти, що дало змогу приступити до створення проекту збереження Чернечої гори. Восени 1917 р. Генеральний секретаріат включив могилу Тараса Шевченка до переліку пам'яток старовини й мистецтва, яку органи самоврядування повинні були взяти під свою опіку. У перспективі Чернечу гору збиралися перетворити на заповідну територію (над цим працювала створена у січні 1918 р. комісія).

9 квітня 1918 року надзвичайна сесія Київської губернської управи, очолюваної С. Петлюрою, ухвалила рішення про виділення коштів для фінансування першочергових пам'яткоохоронних заходів на могилі Кобзаря в сумі 145 тис. крб. і звернулася до громадських та інших організацій із закликом узяти участь у зборі коштів для його фінансування.

Гетьманат, який прийшов на зміну Центральній Раді, продовжив її напрацювання щодо *облаштування могили Т. Г. Шевченка*. Гетьманська влада намагалася перейти від декларативних дій у пам'яткоохоронній сфері до більш «приземлених» справ. Так, 10 червня 1918 року Рада Міністрів прийняла рішення про визнання могили Т. Шевченка національною власністю. Міністерство внутрішніх справ отримало доручення подати до уряду документи, необхідні для відкриття кредиту на утримання могили Кобзаря.

Активність щодо збереження місця останнього спочинку Кобзаря проявляли його земляки. Черкаська повітова народна управа 31 травня 1918 року закликала учнів та вчителів започаткувати серед населення кампанію зі збору коштів на впорядкування Шевченкової могили. Восени до кампанії збору коштів приєдналися Звенигородська повітова народна управа.

1. Питання для самоопрацювання:

1.1. Охарактеризуйте реакцію населення черкаського краю на розпуск Центральної Ради та утворення Гетьманату на чолі з Павлом Скоропадським.

1.2. Порівняйте програмні засади урядів Гетьманату та Директорії щодо селянського питання та їх сприйняття населенням Черкащини.

1.3. Проаналізуйте розстановку політичних сил у різні періоди революції та їх соціальну базу на Черкащині. Висловіть свої міркування. Яким є ставлення кожного/кожної із вас до цих подій?

2. Види діяльності:

2.1. Створення віртуальної екскурсії «Холодний Яр – місце сили».

2.2. Написання есе «Уроки боротьби за відновлення Української державності на Черкащині».

2.3. Створення слайдної презентації «Холодноярська республіка».

2.4. Робота з візуальним рядом (добір ілюстративного матеріалу (світлини, репродукції художніх творів) з джерел, пов'язаних з історією повстанського руху на Черкащині.

2.5. Робота з картою «Визначення на карті названих учителем історичних місць, пов'язаних з подіями Української революції 1917–1921 рр. на території Черкащини».

3. Методичний коментар:

Під час опрацювання матеріалів теми потрібно звернути увагу на формування у десятикласників компетентностей:

- *інформаційної та хронологічної* – здатність систематизувати історичну інформацію, в учнів розвиватиметься під час складання таблиці про діяльність Гетьманату на чолі з Павлом Скоропадським (хронологічні, синхроністичні, порівняльні тощо), схем, різних типів планів (простий, розгорнутий);

- *логічної* – здатність ставити запитання та шукати відповіді; визначати причини, наслідки та значення історичних явищ та подій в учнів формуватиметься під час порівняння програмних засад урядів Гетьманату та Директорії щодо селянського питання та їх сприйняття населенням Черкащини;

- *аксіологічної* – здатність оцінювати факти і діяльність людей, визначати власну думку щодо актуальних проблем, в учнів формується під час історичних диспутів про історичне значення Холодноярської республіки для нашого краю.

Гра «Історичне лото»: розгортання Української революції. Боротьба за відновлення української державності на Черкащині.

Правила гри:

- Варіант 1: учням роздаються картки, потрібно вибрати ті, на яких вказані ознаки, характерні для певного історичного періоду.

- Варіант 2: учні отримують картки з ігровим полем. У кожній клітинці написані поняття, імена, дати з вивченої теми. Учні відповідають на запитання вчителя і на своєму ігровому полі знаходять відповідь і закривають розданими прямокутниками з кольорового паперу відповідну клітинку поля.

Тема 4. Край в умовах утвердження комуністичного тоталітарного режиму (початок 1920-х рр. – 1941 р.)

Зміни адміністративно-територіального поділу

До 1920 року територія сучасної Черкащини входила до *Київської* (Звенигородський, Канівський, Уманський, Черкаський і Чигиринський повіти) та *Полтавської* (Золотоніський і частково Лубенський повіти) губерній. А 8 липня 1920 року, коли постановою ВУЦВК було створено *Кременчуцьку губернію*, до неї увійшли Черкаський і Чигиринський повіти Київської та Золотоніський повіт Полтавської губернії.

Дещо раніше, у 1918 році урядом УНР пропонувалося територію України поділити на 32 землі, зокрема, з виділенням *Черкащини* (центр – Черкаси) і *Побужжя* (центр – Умань). Однак цей розподіл не був здійснений.

У 1922 році Кременчуцька губернія була скасована, Черкаський і Чигиринський повіти знову відійшли до Київської губернії, а Золотоніський – до Полтавської. Населені пункти з кількістю жителів менше 1 тис. осіб підпорядковувалися сільрадам.

Істотне уточнення адміністративно-територіального устрою з *утворенням округ*, а в їх складі районів, відбувалося в 1923–1924 рр. До утвореної *Черкаської округи* з центром у Черкасах увійшли райони, розташовані на території двох колишніх повітів – Черкаського і Чигиринського. Черкаська округа поділялася на утворені на основі волостей райони. Утворено також *Золотоніську* та *Уманську* округи.

У листопаді 1923 року було прийняте рішення про перейменування Богуславського району колишньої Київської губернії в Шевченківську округу з центром у *Корсуні*. У 1925 році відбулося чергове реформування і Шевченківську та Золотоніську округи включено до Черкаської округи, яка з 1927 року стала називатися *Шевченківською* (центр – Черкаси). Таким чином, на початок 1930-х років на території Черкащини

існувало 2 великі адміністративно-територіальні утворення – *Шевченківська* та *Уманська* округи.

У 1930 році округи в Україні були скасовані й відбувся перехід на дволанкову систему управління: центр-район. Однак така система виявилася неефективною, і в 1932 році впроваджується триланкова система: центр-область-район. Правобережна Черкащина за новим поділом увійшла до Київської області (частково – до Вінницької), а лівобережна – до Харківської.

Після утворення в 1937 році Полтавської області лівобережна Черкащина (Гельмязівський, Золотоніський, Іркліївський і Чорнобаївський райони) були включені до її складу. У 1939 році Кам'янський і Чигиринський райони відійшли до новоутвореної Кіровоградської області.

Зміни адміністративно-територіального устрою Черкащини в 1920–1930-х роках відображали характерний для того періоду пошук найбільш оптимальної моделі управління регіонами.

У листопаді 1939 р. Черкаси стали *містом обласного підпорядкування*. А населення міста з 34 546 осіб у 1926 році зросло до 51 639 осіб.

Відбудова народного господарства. НЕП

Закінчення воєнних дій і перехід до мирного життя на Черкащині відбувалися у *надзвичайно важких умовах*.

Не сприйнята населенням політика «воєнного комунізму» посилила виступи селян, які все частіше переростали у збройну боротьбу.

Тривалі кілька років бойові дії зруйнували й обезкровили господарство краю. Усе зерно конфісковувалося для потреб держави – селянин міг залишити собі лише до 30 фунтів збіжжя на місяць. Не вистачало елементарних знарядь для обробітку землі. Ситуація ускладнювалася й засухою весни-літа 1921 року. До своїх бід додалися ще й голодуючі біженці з Поволжжя. Восени 1921 року жителі Черкаського повіту

розмістили в себе 2690 осіб, які прибули з Поволжжя, а також надали притулок 1216 дітям.

Посівні площі в регіоні скоротилися на 30 %, а в Черкаському повіті на 40–50 %. Податки забирали до 70 % валового збору зерна. Через низьку купівельну спроможність населення порівняно з речами першої необхідності знецінилась сільськогосподарська продукція. Так, один пуд хліба в травні 1923 року на Черкащині коштував 9 крб., а пуд солі – 40 крб. Тому селяни намагалися нічого не продавати і не купувати на ринку.

Започаткована в роки війни політика «воєнного комунізму» з її продрозкладкою з кожним днем ускладнювала ситуацію на селі. З метою її стабілізації у березні 1921 року X з'їзд РКП (б) прийняв рішення про заміну продрозкладки продподатком, який приблизно на 30 % був меншим за продрозкладку. На подолання кризового стану була спрямована нова економічна політика (НЕП). Відмова влади від практики реквізицій під час хлібозаготівель і свобода торгівлі пробуджували зацікавленість селянина в ефективнішому веденні господарства.

У селах виникають різні, ще не примусові форми колективного господарювання – товариства спільного обробітку землі (ТСОЗи), артіль, кооперативи. У 1922 р. в Тальному на зборах незаможних селян було утворено артіль «*Вулик і бджола*», яка розмістилась у колишній панській економії «Гречкове». Артіль мала 51 га землі, 3 пари коней, 3 плуги, 6 борін та 2 вози. У березні наступного року в Тальному виникла ще одна артіль – «Орач», згодом в Шаулісі – «Плуг», в Онопріївці – «Життя».

У Моринцях (Звенигородщина) ще в 1921 році утворилися дві сільськогосподарські артілі – імені Шевченка та «Надія», наступного року – ще п'ять – «Боротьба», «Воля», «Серп», «Дружба», «Жовтень», в Червоній Слободі (нині – Черкаський район) – «Муравище».

У 1925 році в Черкаській окрузі налічувалося 407 невеликих колективних господарств, а в Уманській – 268. На селі з'являється техніка. Якщо в господарствах Уманської округи у 1923 році було лише 5 тракторів, то у 1926 році – вже 110 (з них 88 – американські «Фордзони»).

На 1925 рік на Черкащині були *відновлені довоєнні посівні площі*, а урожайність перевищила довоєнний рівень. В Уманській окрузі врожайність жита з 86,3 пуда з гектара у 1913 році зросла до 93,6 пуда з гектара у 1925 році. Зростало й поголів'я великої рогатої худоби. В Золотоніській окрузі, зокрема, воно у 1923–1925 рр. зросло на 29,4 %.

У селах виникають *кредитні товариства*. Одне з найбільших було в Мошнах. У 1924 році воно об'єднувало 643 члени і його торговий оборот досяг 30 тис. крб. Товариство мало тартак (деревообробну майстерню), маслобійню, крупорушку, паровий млин, займалося лісорозробками.

В умовах НЕПу почалося *відродження промисловості*, зокрема харчової галузі. Одне з найбільших підприємств краю – Черкаський цукрорафінадний завод, в сезоні 1924/1925 господарського року виробив 2412 тис. пудів цукру, перевищивши довоєнний рівень на 12 %. Вдвічі більше ніж у 1913 році в цьому ж сезоні виробив Смілянський цукрозавод.

Реконструювались старі й будувались нові підприємства. На базі Бобринських залізничних майстерень у Смілі почав працювати паровозовагоноремонтний завод. В Умані на базі двох чавуноливарних підприємств почав працювати трактороремонтний завод, в Золотоноші – маслоробний, крохмалопатоковий заводи та інші підприємства.

НЕП зумовила зміни в *управлінні промисловістю*. Контролюючи стратегічні галузі, держава передала в оренду організаціям, а також окремим особам дрібні підприємства. Це давало позитивні результати. У 1928 році валова продукція Шевченківської округи зросла проти 1926 року на 26,7 %.

Помітно поживавилася торгівля, в якій в перші роки НЕП провідну роль почав відігравати приватний капітал. Так, у 1924 році в Черкаській окрузі в торгівлі приватний капітал мав 70 % оборотів, кооперація – 25, державна торгівля – 5 %.

Насильницька колективізація. Голодомор 1932–1933 рр.

Незважаючи на певні позитивні зрушення, НЕП наприкінці 1920-х років було згорнуто. У часі це співпало з *початком суцільної і примусової колективізації*, яка викликала протидію з боку заможних селян («куркулів»). Головною рушійною силою колективізації стали комітети селянської бідноти («комнезами») і сільради, у яких комнезами мали більшість.

Станом на 10 березня 1930 року в Уманській окрузі із застосуванням силових методів було колективізовано 86,1 % господарств, а в Шевченківській – 87 %. Насильницьке відчуження селянської власності ще більше посилювали опір сталінській політиці – по Україні прокотилася хвиля селянських виступів, у тому числі й збройних.

У 1930 році селяни лівобережного Драбівського району *повстали у відповідь на репресивні заходи*. У повстанні взяли участь кілька тисяч селян, на придушення повстанців було кинуте 55-ту дивізію чекістів з броневиками та бронепотягами. Села Білоусівка, Перервинці, Остапіва було піддано гарматним обстрілам. Після придушення повстання понад 200 селян за рішенням судової трійки колегії ДПУ було відправлено на Соловки, а 20 повстанців 17 травня 1930 року було страчено в Лук'янівській в'язниці.

У першому півріччі в Україні зафіксовано 1500 терористичних актів проти представників влади. У липні 1930 року було вбито організаторів колгоспів В. Близнюка в селі Помийнику та А. Підпригорю в Буках на Маньківщині.

Зрозумівши, що ситуація може стати некерованою, Сталін виступив із статтею «Запаморочення від успіхів», у якій вину за «перегини» переклав на місцеву владу. Вимушене переміщення акцентів у селянському питанні призвело до масового виходу з колгоспів. В Уманській окрузі кількість колективізованих господарств з 86,1 % у березні зменшилася до 31,6 % у листопаді.

За цей же час до 21 % зменшилася кількість таких господарств у Чигиринському районі Шевченківської округи. 18 колгоспам тут належало 4,8 тис. гектар (з 17,5 тис. гектар усієї орної землі).

Та відступ тривав недовго – згідно партійних директив в 1931 р. мала бути завершена суцільна колективізація основних сільськогосподарських районів України, до яких належала і Черкащина. Повсюдно розпочалося *насильницьке розкуркулення* різних верств селян, незгодних з усупільненням власності. Термін «куркуль» став застосовуватись до тих, хто противився колективізації, хоч насправді багато хто з так званих «куркулів» були заможні не більше, ніж звичайні селяни.

Частина «розкуркулених» залишалася без майна, землі й будинків. Деякі з селян були арештовані й депортовані «на північ». Багато заарештованих «куркулів» переселялися разом зі своїми сім'ями на Урал і в Середню Азію.

Жителька села Шабастівка (Монастирищина) Наталія Журавель згадувала: «Наша родина складалася з батька Карпа Павловича Журавля, матері – Меланки Семенівни, двох дочок, сина, діда і баби. Готувалися будувати нову хату. У колгосп батьки вступати не хотіли. Весною 1931 р. колгоспні збори виносять рішення – розкуркулити і вислати їх. Забрали все: землю, ліс, бляху та всі інші матеріали на нову хату, розвалили комору, хлів, клуню, конфіскували 2 коней, лоша, 2 корів, теля, 12 овець, віз, січкарню, сівалку, реманент, зерно... Заарештували нас, дозволили взяти харчі на 3 дні і всіх 30 березня того року повезли в Жашків, посадили у вагони і направили до Сибіру. Привезли в Анджерськ Новосибірської губернії, пішки привели в бараки і сказали: ви будете працювати в шахті...»

Про масштаби розкуркулення свідчать такі цифри: лише з 18 лютого по 12 березня 1930 р. із Шевченківської округи було вислано на Північ 1430 сімей, із Уманської – 530. Крім того, на кінець березня було доведено додатковий план на виселення: по Шевченківській округі – 1545 родин, по Уманській – 578.

Наслідки насильницької колективізації на Черкащині, як і в інших регіонах України, переросли в трагедію *Голодомору 1932–1933 рр.*, про що свідчать численні факти. Тільки за офіційно встановленими й далеко не повними даними на Черкащині голодною смертю загинуло 150 тисяч осіб, найбільше у

Христинівському районі – 24168, Черкаському – 20273, Корсунь-Шевченківському – 13521, Лисянському – 12934, Тальнівському – 10068, Уманському – 10340. Мали місце випадки людоїдства.

Економічний розвиток краю в 1930-х – на початку 1940-х рр.

Уже на початку 1933 року сталінське керівництво з метою порятунку охопленого кризою та підірваного насильницькою колективізацією і голодомором сільського господарства дещо змінює політику щодо селянства. Колгоспи й одноосібні господарства отримали дозвіл на реалізацію частини виробленої продукції. Було послаблено податковий тиск, скасовано карткову систему.

У кінці 1934 року було *подолано кризу колгоспного ладу*. Ослаблене сільське господарство краю почало відроджуватися. У господарствах Черкащини з'являється більше техніки. Важливу роль у цей час відіграють машино-тракторні станції (МТС), перша з яких почала діяти ще у 1929 році в Тальному і була однією з кращих у тодішній Київській області. Зосередження на цих станціях сільськогосподарської техніки давало змогу поліпшити її обслуговування та використання для потреб колгоспів. Водночас МТС були власністю держави і слугували засобом економічного контролю над колгоспами, де власність на землю, приміщення та реманент вважалася колективними.

Найбільшими були МТС у Звенигородці, Кам'янці, Монастирищі, Смілі, Шполі. Смілянська МТС, наприклад, на середину 1930-х років мала 86 тракторів, 11 автомобілів, 34 молототарки та іншу техніку. Черкаська МТС в цей час вже мала 41 трактор, 7 автомашин, 25 двигунів потужністю 320 кінських сил. А МТС у Мошнах у 1938 році використовувала 17 тракторів і 6 комбайнів.

На кінець 1930-х років *колгоспи економічно зміцніли*. Хоча показники за сучасними мірками мали не дуже високі. Зокрема, у 1937–1940 рр. врожай зернових у більшості колгоспів

Драбівського району становив близько 17 ц, Смілянського – 20 ц, а Христинівського – 25 ц з гектара.

Тодішня влада як приклад для наслідування всіляко популяризувала передові господарства («маяки»). Одним із таких «маяків» у довоєнні роки на Черкащині був колгосп «Сім'я червоних партизанів» з Худяків Черкаського району, який став першим колгоспом-мільйонером на Черкащині. Районна газета «Прапор комуни» у січні 1937 р. писала, що колгосп повністю ліквідував безкоровність, усі 632 двори мають корів або теличок. Колгосп придбав третю машину – «трюхтонку», інструмент для духового оркестру, вітродвигун, збудував нові зерносховища, стайню, цегельний завод. Колгоспники одержують на трудовень по 3,4 кг зерна, 2 кг городини та 2,5 крб. грішми.

Одночасно з аграрним сектором відбувалися зрушення і в *промисловій галузі*. Набували розвитку металообробна, машинобудівна, харчова промисловість, виробництво будівельних матеріалів. Здійснена реконструкція і зросла потужність Золотоніського ремонтно-механічного, Корсунського чавуноливарного, Черкаського машинобудівного заводів та інших підприємств. Після реконструкції і розбудови майстерень у Смілі було створено практично новий завод, потужність якого з 1933 р. до 1938 р. зросла у 10 разів.

Будувалися і *ставали до ладу нові підприємства*. У 1932 р. в Умані дали продукцію великий птахокомбінат, толевий завод, перший в Радянському Союзі завод гутаперчі з рослинної сировини, у 1935 році – хлібокомбінат і плодокомбінат. У Черкасах у 1935 році введено в експлуатацію консервний комбінат, до складу якого увійшли консервний завод, два радгоспи, які спеціалізувалися на виробництві овочів і фруктів та м'ясо-молочному тваринництві.

Значна увага приділялася *будівництву гідроелектричних станцій на малих річках*. До першої в Україні сільської ГЕС, що стала до ладу 1929 році в Буках на річці Гірський Тікич, в 1934 році додалася Корсунська міжрайонна ГЕС на Росі. Електричний струм Корсунської ГЕС отримали 110 колгоспів, 4 тракторних станцій, 3 підприємства, 42 млини, 59 кіноустановок та інших об'єктів п'яти районів.

Культурне будівництво

Політика радянської влади в галузі культури в 1920–1930 рр. мала офіційну назву «*культурної революції*». Вона передбачала в короткий строк ліквідувати неписьменність, створити систему народної освіти і сформувати кадри нової інтелігенції, а усю гуманітарну сферу перетворити в інструмент ідеологічного впливу.

Важливим завданням 1920-х років була *ліквідація неписьменності*. Його реалізація відбувалася у складних умовах – не вистачало приміщень, кваліфікованих кадрів.

У 1924/1925 навчальному році в Золотонській окрузі навчанням вдалося охопити 22,3 % дітей шкільного віку (8–15 років), у Черкаській – 35 %, в Уманській – 43 %. Повсюдно створювалися пункти ліквідації неписьменності – *лікнепи*. У Черкаській окрузі в 1925/1926 навчальному році організовано 766 лікнепів, через які пройшло 18925 осіб. На початок 1930-х років у цілому була ліквідована неписьменність серед дорослого населення краю. У 1940/1941 навчальному році на території Черкащини діяло 1039 шкіл, в яких навчалося 229,6 тис. учнів.

Формувалася мережа *середніх спеціальних та вищих навчальних закладів*. У 1921 р. Уманське училище землеробства і садівництва перетворено на агротехнікум, а у Смілі почав працювати технікум цукрової промисловості. Для *підготовки педагогічних кадрів*, у яких відчувалася гостра потреба, у 1923 р. в Корсуні відкрито вищі педагогічні курси, які у 1926 р. реорганізовані в педагогічний технікум. Педагогічний технікум почав діяти також у Золотоноші.

Помітною подією в освітньому житті Черкащини стало відкриття першого на території краю закладу вищої освіти – *Черкаського інституту народної освіти*. Свою роботу інститут розпочав 6 лютого 1921 року в складі одного факультету соціального виховання з трьома відділеннями – природничим, фізико-математичним та історико-філологічним. Тоді в ньому навчалося 214 студентів. У наступні роки інститут зазнавав різних реорганізацій – педагогічний технікум, вищі педагогічні курси, з 1930 року – інститут соціального виховання, а з 1933 року – педагогічний інститут з історичним, мовно-літературним, фізико-математичним та природничим факультетами.

В Умані у 1929 році почав діяти *сільськогосподарський інститут*, який у 1930 році був реорганізований у садово-городній інститут з двома факультетами, на яких навчалось 408 студентів. Того ж року в Умані відкрито *педагогічний інститут* з техніко-математичним, соціально-економічним, мовно-літературним та біологічним відділеннями, на яких тоді навчалось 120 студентів.

Розгорталася культурно-освітня робота, впроваджувалися нові форми ідеологічного впливу на свідомість населення – хати-читальні, сільбуду, клуби. Оскільки Черкащина була аграрним регіоном, то особлива увага приділялася організації агітаційно-пропагандистської роботи в сільській місцевості.

У 1920-х роках основними осередками просвітницької роботи на селі були *хати-читальні*. Уявлення про них дає характеристика такої хати-читальні в с. Нетеребки (Корсунщина), де в 1925 р. працювали такі гуртки: політичний, світознавчий, сільськогосподарський, літературний, співочий, музичний. Масова робота проводилася за участю 60–100 чоловік. У селі передплачувалося 20 газет. Хата-читальня бібліотеки не мала, але користувалася пересувною бібліотекою сусіднього цукро-заводу. Читачів книжок в той час було 35.

У 1925 році в Черкаській окрузі діяло 324 бібліотеки, 125 сільбудів, 336 хат-читальень, 40 клубів та інші заклади. У наступні роки в селах відкриваються *будинки культури*, будинки колгоспника. Про один з них – будинок колгоспника у селі Шелепухи Черкаського району у 1935 р. республіканська газета писала, що він «сразковий на весь Черкаський район. Приміщення будинку має 7 кімнат – бібліотеку, читальню, кімнату для гурткової роботи, зал на 250 осіб. При будинку колгоспника працює агрошкола, яка охоплює 900 осіб, зоотехнічний гурток у складі 390 осіб, драмгурток – 31 особа, музично-струнний гурток – 17 осіб».

У 1940 році на Черкащині діяло 1175 клубних закладів, 972 бібліотеки. Робота культурно-освітніх закладів краю підпорядковувалась пануючій тоді компартійній ідеології. Більшовицька партія вбачала в них провідників своєї лінії, насамперед у

поширенні ідей марксизму-ленінізму, антирелігійній пропаганді. Саме ця тематика посідала головне місце в лекційній роботі, бесідах. З цією метою у радпартшколах проходили навчання партійні, радянські працівники та пропагандистський актив. Одна з перших таких шкіл відкрилася у 1922 році в Умані.

Помітне поживлення в культурно-мистецьке життя краю внесло переведення у 1933 р. до Черкас колективу *професійного українського драматичного театру*, який був заснований у 1932 році в Білій Церкві як пересувний робітничо-селянський театр. У 1939 році на честь 125-річчя від дня народження Т. Г. Шевченка його ім'я присвоєно театру. Довоєнний репертуар театру включав такі твори української класики як «Безталанна» І. Карпенко-Карого, «Наталка-Полтавка» І. Котляревського, «Назар Стодоля» Т. Шевченка, а також твори російської класики. У руслі тогочасної русифікаторської ідеології творами російських авторів – виставами «Борис Годунов» О. Пушкіна та «Вороги» М. Горького театр звітував на республіканській олімпіаді робітничо-селянських театрів у Києві в 1937 році.

Поширенню театрального мистецтва на Черкащині сприяли гастролі провідних колективів України. Зокрема, в Умані у вересні 1920 – березні 1921 року перебувала трупа Київського драматичного театру під керівництвом відомого українського режисера і актора О. С. Курбаса. Про це Микола Бажан згадував: «Був 1921 рік. Покінчено з нашествия білополяків. З Умані пішло багато війська, кудись було передислоковано й 45-ту дивізію, при якій театр Леся Курбаса жив і працював в Умані з 1920 року... Поїхав з Умані і сам театр, лишивши після себе об'єднаний цим театром в студію гурток уманської молоді, захопленої тією високою насолодою, що її радо давав студійцям щедрий талант Курбаса та його артистів».

У 1920–1930-х роках своєю майстерністю виділявся *Золотоніський аматорський театр*, становлення якого ще на початку ХХ ст. пов'язане з участю у ньому відомої української актриси Наталії Ужвій.

У селах і містах Черкащини все більшого поширення набувала масова *фізкультура і спорт*, аматори яких об'єднувалися у фізкультурні гуртки та товариства. Влітку 1923 року в селі Шаулисі (Тальнівщина) був заснований один з перших на Черкащині спортивний гурток, а при цукровому заводі села Перегонівка Уманської округи – перший сільський спортивний клуб.

Далеко за межами краю був відомий спортивний колектив колгоспу із села Чапаєвка (нині – Благодатне) Золотоніського району. У селі був найбільший і найкращий в Радянському Союзі колгоспний стадіон. Більшість жителів села брала участь у роботі 12 легкоатлетичних, 13 волейбольних секцій і 12 футбольних секцій. У 1935 році спортсмени Чапаєвки посіли перше місце у Всесоюзному змаганні на кращу організацію фізкультурно-масової роботи на селі, а в 1936 році стали переможцями першої колгоспної спартакіади України. У 1937 році чапаєвські футболісти перемогли у товариській зустрічі збірну робітничих клубів Франції.

Як і в Чапаєвці, в довоєнні роки добре налагоджена була фізкультурна робота в Сигнаївці Шполянського району, Ломоватому, Худяках, Руській Полянці Черкаського району, інших селах краю. На їх рахунок – участь і перемоги з різних видів спорту у змаганнях на першість України і СРСР.

На початку 1920-х років ентузіасти спорту об'єднувалися у *спортивні клуби і гуртки* переважно за професійним принципом, про що свідчать і назви спортивних колективів, що діяли в Черкасах, Умані, Смілі – «Харчосмак», «Желдор», «Медсантруд», «Гужовик». У серпні 1922 року в Умані було організоване спортивно-гімнастичне товариство «Олімп», а наступного року відкрито міський стадіон.

На Черкащині проводилися районні, міські та окружні спартакіади і чемпіонати з окремих видів спорту. З 1936 р. спортсмени краю входили до спортивних товариств, створених під егідою профспілок – «Динамо», «Спартак» та інших.

У 1920-х роках започаткована системна робота з *охорони пам'яток історії та культури*. У 1923 році на Черкащині ство-

рюються повітові, а згодом окружні комітети охорони пам'яток старовини, мистецтва і природи. Вони обстежували, брали на охоронний облік культурні цінності історичного, археологічного й культурного значення – пам'ятки архітектури, культові приміщення, кургани, городища тощо. У цей же час утворюються краєзнавчі осередки, які займалися вивченням та популяризацією знань про історію та природу краю.

Важливою подією в житті Черкащини і всієї України стало відкриття в липні 1923 р. першого пам'ятника Т. Г. Шевченку на його могилі в Каневі. Рішенням уряду УРСР від 20 серпня 1925 р. було *утворено державний заповідник «Могила Шевченка»*.

Свій внесок у збереження історико-культурних пам'яток вносили також музеї, передусім окружні краєзнавчі в Умані й Черкасах, які після ліквідації округ набули статусу міжрайонних.

Політичні репресії на Черкащині

Позитивні зміни, що відбувалися у різних сферах життя краю були затьмарені злочинною хвилею *сталінських репресій*, які досягли свого апогею в 1937–1938 роках, коли жертвами ставали невинні люди.

Репресії, що розпочалися ще у 1920-х роках у різних формах (розкуркулення, голодомор, депортації, викриття «шкідницьких організацій» тощо), були складовою частиною *утвердження тоталітарного режиму*. Придушення опозиційних сил у політичній сфері нейтралізувало потенційних противників і давало змогу контролювати розвиток суспільних процесів, створювати серед людей атмосферу взаємної підозри та недовіри.

«Звинувачення» і «викриття» наростали, охоплюючи міста і села Черкащини. Під репресії підпадали представники різних верств населення – від малописьменних і неписьменних людей, які не мали ніякого відношення до політики, до священників та інтелігенції. Їх звинувачували у належності до неіснуючих антирадянських організацій, шпигунстві, диверсіях,

шкідництві на виробництві. Звинувачувальні справи, як правило, наспіх фабрикувалися, або ж складалися на підставі неправдивих показів свідків та необґрунтованих доносів.

Так, 6 серпня 1937 року було заарештовано Ф. Т. Руперта, поляка, малописьменного пекаря Уманського хлібозаводу. Він звинувачувався у тому, що був членом польської шпигунської організації. Його змусили визнати себе у всьому винним і 26 листопада 1937 року він був розстріляний.

14–17 лютого 1938 року Черкаським райвідділом НКВС було заарештовано 44 колгоспники села Яснозир'я і двох жителів Черкас. Підставою для їх арешту стало те, що в Черкаському районі нібито діяла антирадянська військово-повстанська організація, яка була створена ще у 1935 році й ставила за мету повалення радянської влади в Україні та відторгнення її від Радянського Союзу. За цією сфабрикованою слідчою справою 43 чоловіки було засуджено до вищої міри покарання, а одного – до ув'язнення у виправно-трудових таборах строком на 10 років.

Арешти, слідство і виконання вироків проводилися надзвичайно швидкими темпами. Прикладом є справа 32 колгоспників колишнього Вільшанського району. Працівники місцевих відділів НКВС та міліції провели 24–25 квітня 1938 р. арешти, в наступні два дні – допити, а 28 квітня вже був готовий обвинувачувальний висновок, на основі якого 4 травня трійка НКВС у Києві постановила усіх обвинувачених розстріляти.

У порушених органами НКВС кримінальних справах стверджувалося, що в Маньківському, Уманському, Христинівському, Тальнівському і Бабанському районах викрито і ліквідовано військово-повстанські організації, які створили широку мережу повстансько-диверсійних загонів з численними осередками по селах. Ці організації ставили нібито за мету повалення радянської влади шляхом надання допомоги іноземним державам диверсійними діями та повстанням у тилу Червоної Армії, а також розвідувальною та шкідницькою діяльністю. Організації створено в 1921–1922 роках. Особлива трійка Київського облуправління НКВС 28 квітня 1938 року засудила обвинувачених до вищої міри покарання.

Бойові загони були «виявлені» також у тодішніх Монастирищенському, Звенигородському, Вільшанському, Лисянському, Катеринопільському та Шполянському районах. Тільки в перших трьох районах засуджено та розстріляно 119 осіб.

Незаконним репресіям піддавалися колишні члени різних політичних партій, насамперед колишні есери та боротьбисти, в тому числі й ті, що вже відбули покарання.

Жертвами репресій стали й *представники інтелігенції*. У 1937 р. був звинувачений у належності до неіснуючої «української контрреволюційної націоналістичної організації» директор Канівського заповідника «Могила Т. Г. Шевченка» М. С. Стретович і ув'язнений у виправно-трудові табори строком на 10 років. До вищої міри покарання був засуджений у 1938 р. екскурсовод заповідника С. Дерева. Така ж доля спіткала й одного з фундаторів музейної справи на Уманщині Ф. М. Мовчанівського. До 10 років виправно-трудових таборів був ув'язнений директор Уманського сільськогосподарського інституту А. П. Стороженко, а викладач цього інституту В. Ф. Чалий отримав вищу міру покарання.

У 1930-х роках репресій на Черкащині зазнали *священнослужителі* та віруючі. У жовтні 1937 року був заарештований житель Звенигородки священник П. І. Рудковський, якого звинуватили у поширенні провокаційних чуток про наближення війни фашистських держав проти СРСР і поразку Радянського Союзу в ній. Засуджений до розстрілу. Така ж доля спіткала й священників К. Г. Мельника із села Велика Севастьянівка Христинівського району, М. О. Засядьвовка із села Шендерівка Корсунь-Шевченківського району та багатьох інших служителів культу.

Не уникла сталінських репресій і *комуністична партія*. Під них потрапляли не тільки рядові комуністи, а й керівники партійних комітетів Черкащини. У 1937 році були засуджені до розстрілу перший секретар Уманського райкому КП(б)У І. Х. Цицарев, наступного року – секретар цього ж райкому К. М. Баштенко. За критичне ставлення до політики Сталіна на селі до вищої міри покарання був засуджений перший секретар Черкаського райкому партії П. В. Жупінас.

Щоб придушити в партійному середовищі будь-які прояви критичної оцінки сталінської політики, *розпускалися окремі партійні комітети*. Так, у 1937 році із 41 райкому Київської області, до якої тоді входило більшість районів Черкащини, було розпущено 20. У серпні, зокрема, був повністю замінений Монастирищенський райком. У цьому районі у 1937–1938 рр. було репресовано 768 осіб, з них 37 працівників районного апарату.

Після XX з'їзду КПРС, який розкрив злочини сталінізму, тисячі черкащан в установленому законом порядку були реабілітовані. Їх імена вміщені у багатотомній серії книг «Реабілітовані історією. Черкаська область», яка видана в роки незалежності України.

1. Питання для самоопрацювання:

- 1.1. Охарактеризуйте впровадження радянської моделі адміністративно-територіального устрою на території Черкащини.
- 1.2. Розкрийте особливості впровадження нової економічної політики в УСРР та її вплив на господарське становище краю.
- 1.3. Проаналізуйте політичні та економічні аспекти примусової колективізації та хід і методи її проведення на Черкащині. Висловіть свої міркування. Яким є ставлення кожного/кожної із вас до цих подій?

2. Види діяльності:

- 2.1. Проєкт-дослідження «Голодомор-геноцид українського народу».
- 2.2. Проведення дискусії: «Червоний голод і сучасна Росія».
- 2.3. Створення спільної презентації «Голодний 1933 р.»
- 2.4. Відеолекторій «Голодомор. Як злочин став можливим».
- 2.5. Створення презентацій: «Великий терор на Черкащині», «Жертви політичних репресій», «Минуле з гірким присмаком», «Повернення правди».
- 2.6. Проведення інтерактивних вправ «Метод-прес: «Політика «українізації». «Безбожна п'ятирічка». «Антиріздвяні вечори».

3. Методичний коментар:

Під час опрацювання матеріалів теми потрібно звернути увагу на формування у десятикласників компетентностей:

- *інформаційної та хронологічної* – здатність систематизувати історичну інформацію, в учнів розвиватиметься під час скла-

дання таблиці про (хронологічні, синхроністичні, порівняльні тощо), схем, різних типів планів (простий, розгорнутий);

- *логічної* – здатність ставити запитання та шукати відповіді; визначати причини, наслідки та значення історичних явищ та подій в учнів формуватиметься під час створення спільних презентацій про репресії на території Черкащини в 1930 роках;

- *аксіологічної* – здатність оцінювати факти і діяльність людей, визначати власну думку щодо актуальних проблем, в учнів формується під створення проєктів.

Гра «Історичний поєдинок»: край в умовах утвердження комуністичного тоталітарного режиму (початок 1920-х рр. – 1941 р.)

Правила гри: команди ставлять одна одній запитання. Клас об'єднується у дві команди. Кожна команда обирає собі назву, пов'язану з вивченою темою («*великий терор*», «*безбожна н'ятирічка*»).

Тема 5. Події Другої світової війни і Черкащина

Оборонні бої 1941 року та окупація краю

Тяжким випробуванням для населення краю стала Друга світова війна. Уже 22 червня 1941 року на території Київського особливого військового округу (до якого входила територія краю) згідно Указу президії Верховної Ради СРСР було оголошено з 23 червня 1941 року мобілізацію військовозобов'язаних, які народилися з 1905 по 1918 рік включно.

Органи місцевої влади звернулися до населення із закликом до боротьби з німецькими загарбниками. У зверненні Смілянських міського і районного комітетів партії та міськвиконкому і райвиконкому, опублікованого 24 червня в газеті «Червоний стяг», говорилося, що «труднощі, війна, нав'язані нам німецькими фашистами, будуть подолані силою організованості і самовідданої праці».

Мобілізація військовозобов'язаних відбувалася організовано, до призовних пунктів прибувало багато добровольців. Під

кінець дня 22 червня 1941 року до Шполянського райвійськкомату прибуло 12 юнаків із села Лозуватка з проханням направити їх в діючу армію. Протягом першого тижня війни із Звенигородського району відбуло на фронт 520 добровольців, з Черкас – 500, Шполи – 280. Мобілізовані бійці Червоної армії, відвідавши 25 червня музей-заповідник «Могила Т. Г. Шевченка», записали у книзі відгуків: «Не володіти Гітлеру Україною!»

У населених пунктах створювалися *винищувальні батальйони* для боротьби з диверсантами та охорони господарських об'єктів. Демонтувалося і відправлялося у глибокий тил устаткування промислових підприємств, сільськогосподарська техніка, тисячі людей працювали на спорудженні оборонних рубежів.

Уже в середині липня 1941 року бої з переважаючими силами ворога розгорнулися *на території Черкащини*. Роблячи відчайдушні спроби затримати просування нацистських військ, багато радянських бійців і підрозділів потрапляли в оточення, гинули або були взяті в полон.

Ставка і командування Південним фронтом помилково припустили, що німці мають намір вийти до Дніпра між Києвом і Черкасами з метою подальшого наступу на Донбас, і недооцінили небезпеку оточення частин Червоної армії в районі Умані.

З мемуарів учасників відомо про дезорганізацію військ, дезертирство, помилки командирів Червоної армії, що призвело до втрати бойової техніки, майна, загибелі тисяч червоноармійців.

В останні дні липня проти націлених на Київ танкових армاد вермахту під Уманню бої вели *6-та і 12-та радянські армії*. Ударні сили гітлерівців, перейшовши у наступ в напрямку Звенигородка – Шпола – Первомайськ, замкнули кільце оточення навколо виснажених невщухаючими боями армій. У ніч з 31 липня на 1 серпня радянські війська залишили Умань і відійшли на рубіж річки Синюхи. На цей час ворогом були вже окуповані західні райони краю по Звенигородку (29 липня) і Корсунь (30 липня) включно.

З 2 серпня оточені армії вели оборонні бої в повному оточенні й стійко протистояли нацистам, які за підтримкою великої кількості бронетехніки та авіації не припиняли атак. Навколишні населені пункти декілька разів переходили з рук у руки. Але прорахунки командирів, відсутність поповнення, нестача боєприпасів, пального, медикаментів і продовольства робили свою справу й становище оточених ставало все більш критичним. Тому було вирішено в ніч на 5 серпня здійснити прорив нічною атакою без артилерійської підготовки із-за відсутності боєприпасів.

До 13 серпня тривали відчайдушні спроби вийти з оточення. Останнім рубежем знесилених і знекровлених воїнів стало *урочище Зелена Брама*, де й розігралися останні трагічні сторінки Уманської оборонної операції. Її наслідком була загибель тисяч бійців і командирів. Майже 100 тисяч осіб разом з пораненими командувачами 6-ї і 12-ї армій потрапили в полон.

Тяжкі оборонні бої під Уманню з кінця липня й до середини серпня 1941 р. затримали просування ворога й були внеском у зрив плану Гітлера щодо «блискавичної війни», згідно з яким Україна мала бути завойована до початку липня.

Взятих у полон солдат і офіцерів Червоної армії гітлерівці розмістили під відкритим небом в кар'єрі колишнього цегельного заводу. Цей табір дістав назву «*Уманська яма*» і став символом звірячої жорстокості нацистів. У ньому в нелюдських умовах нацисти утримували до 80 тис. полонених, яких доставляли для «обезсилювання» голодом з усіх фронтів, у тому числі з-під Сталінграда, Ростова, Севастополя. Багато тисяч в'язнів табору загинуло.

Затримані під Уманню гітлерівські війська рвалися до Дніпра. 4 серпня вони зайняли Смілу, 5 серпня – Кам'янку, 7 серпня – Чигирин. Кровопротитні й виснажливі бої розпочалися на черкаському напрямку, де з метою запобігання виходу німців до Дніпра і створення загрози Києву з півдня, створювалася смуга оборони – Черкаський плацдарм.

Оборону Черкас здійснювала 38-а армія (командувач – Д. І. Рябишев) та ряд інших частин, підпорядкованих цій армії,

в тому числі й зведений полк, сформований із бійців і командирів 6-ї та 12-ї армій, яким вдалося вирватися з оточення під Уманню. На Дніпрі героїчно діяли моряки Дніпровського загону Пінської військової флотилії.

З кожним днем наростало напруження боїв на *Черкаському плацдармі*, які не вщухали ні вдень, ні вночі. Німці, які мали перевагу в авіації, танках, артилерії, зустрічали героїчний опір. В оперативному зведенні зазначалося, що 19 серпня на підступах до Черкас бійці 116-ї стрілецької дивізії відчайдушно багнетною атакою відкинули ворога до Білозір'я, а трактори використали як танки.

На 20 серпня смуга оборони радянських військ на підступах до Черкас значно звузилась. Нацисти намагалися розбомбити міст через Дніпро, кидаючи на його знищення до 50 літаків. Однак, завдяки умілим діям зенітників та льотчиків, їм це так і не вдалося. У черкаському небі здійснив свій подвиг старший політрук П. С. Битюцький, який у розпал боїв за місто збив один літак, а другого таранив, за що посмертно був удостоєний звання Героя Радянського Союзу.

Вогнем бронекатерів, моніторів і канонерських човнів *дніпровські моряки* прикривали мости й переправи, вели вогонь по цілях на берегах Дніпра. До останнього вів бій з ворожими літаками екіпаж канонерського човна «Верний», піднявши вимпел «Гину, але не здаюсь».

Гітлерівцям вдалося прорватися до Дніпра в районі Кременчука, і щоб уникнути оточення командування віддало наказ евакуювати війська з Черкаського плацдарму. У ніч на 22 серпня радянські війська залишили Черкаси. Хоча бої за дніпровські острови, особливо острів Королевець, тривали ще до середини вересня 1941 року.

Оборона Черкас відіграла важливу роль у зриві планів нацистів щодо оволодіння Києвом у липні 1941 року. Мужність захисників міста дала змогу евакуювати в тил обладнання підприємств, майно і худобу колгоспів та радгоспів, культурні цінності.

Таку ж важливу роль відіграла й оборона Канівського плацдарму – складова частина героїчної оборони Києва. Бої в

районі Канева вели підрозділи 26-ї армії. Неоціниму допомогу надавав бронепоезд № 56 (командир – П. К. Іщенко), який курсував по лінії Миронівка – Канів, завдаючи ударів по ворогу.

Кровопротитні бої на Канівському плацдармі завдали значних втрат гітлерівцям, затримавши їх просування на схід. Начальник генерального штабу вермахту Ф. Гальдер у своєму щоденнику зазначав, що з 1-го по 16 серпня під Каневом було використано таку кількість боєприпасів, яка передбачалася усім планом «Барбароса».

У вересні 1941 року тривали бої в лівобережній частині Черкащини. Однак під натиском переважаючих сил ворога Червона армія відступала і 19 вересня гітлерівці оволоділи Золотоношею і Чорнобаєм, а 21 вересня – Драбовом. На Черкащині встановився нацистський окупаційний режим.

Нацистський окупаційний режим

Окупувавши територію сучасної Черкаської області, нацисти для підтримання «нового порядку» почали впроваджувати свій адміністративно-територіальний поділ і формувати органи управління. Територія Черкащини була включена до так званого *рейхкомісаріату «Україна»* з центром у Рівному, який поділявся на 5 *генеральних комісаріатів*, а ті – на *гебітскомісаріати* (округи), міські громади і райони та старостати. Переважна більшість районів Черкащини увійшли тоді до Київського генерального комісаріату, частина західних – до Житомирського, Чигиринського – до Миколаївського.

Структуру організації місцевої окупаційної влади можна простежити на прикладі Монастирищенського району. У період окупації Монастирище стало центром однойменного *гебітскомісаріату* Житомирського генерального комісаріату. У Монастирищі розміщалося адміністрація гебітскомісаріату, жандармерія, агрокомендатура (ляндвірт). У значних населених пунктах діяли комендатури з невеликими гарнізонами.

Ляндвірт для забезпечення сільськогосподарських робіт мав своїх кучових агрокомендантів.

Крім німецько-фашистської адміністрації в Монастирищі, як і в інших центрах гебітскомісаріатів, діяла також *допоміжна українська адміністрація* – районна управа та поліція. При управі функціонував земвідділ. Селами управляли старости та місцеві поліцаї. До допоміжної адміністрації і поліції фашисти залучали людей, які свого часу потерпіли від радянської влади і прагнули поквитатися з нею, або не сприймали її за своїми політичними переконаннями. На службу до окупантів йшли також з кар'єрних міркувань та з метою наживи. Немало було, особливо в поліції, карних елементів й просто зрадників.

Населення Черкащини сповна відчуло на собі жорстокість нацистських окупантів і в абсолютній більшості не сприймало силу і терором нав'язаного йому «нового порядку».

Однією з найголовніших прикмет окупаційного режиму стала визначена планом «Ост» політика тотального геноциду. Найголовнішим завданням окупантів було поголовне знищення слов'янського населення і, насамперед, носіїв комуністичної ідеології та радянських активістів.

З перших же днів окупації нацисти розгорнули *небачений за своєю жорстокістю терор*. Тільки за один день – 18 серпня 1941 р. вони розстріляли понад 2800 жителів Тальнівського району. У сусідньому Катеринопільському районі гітлерівці 6 вересня розстріляли 30 жителів райцентру, серед яких – голову селищної ради М. С. Пономаренка, голову колгоспу О. М. Морозюка.

На початку вересня 1941 року після нелюдських катувань окупанти повісили в центрі Черкас слюсаря міської електростанції Г. Стремиленка і коменданта педінституту І. Бінусова, які були залишені для підпільної роботи. Жертвами нацистського терору стали робітники рафінадного заводу Білан, Крижанівський, Турчин, Шпак та інші. А всього за роки окупації в місті було розстріляно, повішено і закатовано 4600 чоловік, у тому числі 1800 дітей віком до 12 років.

На третій день після приходу окупанти у вересні 1941 року розстріляли 300 жителів *Золотоноші*, а в листопаді – ще 3,5 тис. чоловік. Лише з 25 по 30 липня 1942 року гітлерівці

знищили в Золотоноші понад 7 тисяч радянських військово-полонених і серед них 157 золотонісців. Після визволення Золотоноші в місті виявлено 30 ям, в яких було закопано 12750 осіб, закатованих нацистами.

Майже 25 тисяч жителів *Умані* закатували і розстріляли гітлерівці у Сухому Яру та інших місцях. Жертвам виколювали очі, з живих здирали шкіру, забивали кілки в голову.

Нацистськими окупантами були спалені село *Вдовичене* і *хутір Буда* Чигиринського району, а їх жителі розстріляні, в тому числі й 113 дітей до 14-річного віку. Така ж доля спіткала село *Острівець* Уманського району. Відступаючи, в січні 1944 року вони зганяли чоловіче населення до глинища, де обірвалося життя 142 жителів села. Жінки та діти напівроздягнутими тікали у сусідні села й цим врятувалися. Із 450 селянських осель того страшного дня вціліло лише 4, решта було спалено.

Масового характеру набуло *знищення євреїв*, яке здійснювалося відповідно до виданого у серпні 1941 року Гітлером і Герингом наказу про тотальне знищення на території СРСР єврейського населення. Найбільш масовий розстріл євреїв на території Черкащини був проведений у середині вересня 1941 року в Умані. Оперативна команда-5 розстріляла 1414 євреїв. Потім було розстріляно ще близько 6 тисяч з Умані та навколишніх районів. Всього в Сухому Яру та Собківському лісництві на Уманщині в період окупації було розстріляно близько 20 тис. євреїв.

Розстріли євреїв відбувалися у Черкасах, Смілі та інших місцях компактного проживання єврейського населення. Особливістю геноциду євреїв на Черкащині було створення гетто, які діяли в Черкасах, Звенигородці, Смілі, Умані, Шполі, Монастириці та інших населених пунктах Черкащини.

У масових розстрілах громадян брала участь й *українська поліція*. Справжніми катями своїх односельців виступили брати-поліцаї Андрій та Василь Носенки з села Деньги Золотоніського району. На їх совісті смерть понад 100 мирних жителів села. Заплямували себе співпрацею з фашистами і участю в арештах та страті своїх односельчан І. Касян та В. Орловський з Чорнобаївського району. Поліцаї, зокрема з Буків, брали участь і в розстрілах євреїв.

Життя краю в роки окупації

З перших днів окупації нацисти із залученням української поліції встановили суворий контроль за всіма сферами життя населення краю, насамперед за господарською діяльністю, підпорядкувавши її забезпеченню гітлерівської Німеччини продовольством і сировиною.

Згідно наказу міністра східних територій Розенберга в серпні 1941 року на окупованих територіях запроваджувалася *обов'язкова трудова повинність* для всіх жителів віком від 18 до 45 років. Вони й надалі повинні були працювати на діючих господарських об'єктах, які тепер переходили під контроль окупантів.

Реалізацію окупаційної політики забезпечували місцеві органи влади. Тальнівська районна управа 4 листопада 1941 р. оприлюднила постанову про те, що населення району обкладається грошовими та натуральними податками, а євреї – у подвійному розмірі. 2 грудня в Умані було розповсюджено відозву гебітскомісара Петерсона до населення Бабанського, Тальнівського, Маньківського, Христинівського та Ладиженського районів, у якій ставилася вимога «безумовного послуху відносно моїх розпоряджень, як і розпоряджень керівника сільського господарства і підлеглої мені допоміжної поліції, так і керівників окремих районів, на обов'язку яких є здійснення всіх розпоряджень щодо порядку, і які безпосередньо мені підлягають. Протидіяння всякого роду буде суворо каратися».

Окупаційна влада зберегла колгоспи під назвою «*громадські господарства*» (громгоспи), а радгоспи реформувалися в «*державні господарства*». Ці господарства повинні були виконувати обов'язкові поставки сільськогосподарської продукції для німецької армії. Праця селян суворо обліковувалася й контролювалася наглядачами. Так, у господарстві села Лебедин Шполянського району наглядач Небе одного разу настільки жорстоко побив жителя села Єфрема Лисенка, що той кілька днів лежав, бо не міг зовсім ходити. А Ольгу Онищенко за збирання колосків на полі, незважаючи на вагітність, посадили у в'язницю.

Техніки на селі майже не було, і як тяглова сила використувалися коні і воли. У січні 1942 року надійшло розпорядження рейхкомісара України Коха, в якому вказувалося, що «найлегше провести обробіток полів, якщо повністю і безцеремонно використовувати людську робочу силу... Лише застосувавши ручну працю, можна перекопати землю для весняної сівби зернових».

Селяни мали сплачувати *натуральні податки* зі свого присадибного господарства – картоплею, насінням соняшника, молоком, м'ясом. Зокрема, власники корів на Черкащині повинні були в 1941 році щомісяця здавати по 20 л молока від корови на маслозаводи, діяльність яких німці повсюдно відновили. У 1942 році ця норма зросла до 30 л на місяць або 360 л на рік. Наступного року ця норма вже становила 700 л. У Чигиринському районі власники дворів мали здати по 260 яєць на рік. Здача продуктів суворо контролювалась. Характерним щодо цього є наказ коменданта Золотоноші від 15 січня 1942 року, який попереджав, що тих, хто не здає молоко на маслозавод, буде оштрафовано на 10 тис. крб., а хто продаватиме молоко – того розстріляють.

З метою *збільшення поставок м'яса* Черкаська районна управа у січні 1942 року зобов'язала селян отримати від усіх свиноматок не менше одного опоросу. Забій свиней дозволявся лише з письмового дозволу старости села при умові, що замість відгодованої для забою свині на відгодівлю обов'язково буде поставлений молодняк.

Суворо регламентувалася торгівля сільськогосподарською продукцією. У лютому 1943 року уманський гебітскомісар видав наказ, яким дозволялося лише в неділю, від 6-ї до 13-ї години торгувати тими сільгосппродуктами та виробами з них, які не підлягають здаванню у порядку заготівель.

Щодо *промисловості*, то окупанти намагалися відновити роботу підприємств, передусім харчової галузі. Крім відновлення маслозаводів, почали працювати рафінадний і консервний у Черкасах, цукрозавод у Матусові (Шполянщина) та інші підприємства. Очолений німцем Шмідтом Матусівський

цукро завод, наприклад, три сезони виробляв цукор для Німеччини. Робітники на цьому та інших підприємствах отримували зарплату в довоєнних радянських карбованцях, які німці оголосили дійсними при розрахунках. Щоб не допустити голоду для робітників і службовців окупаційною владою було введено продуктові картки.

Потреби населення на товари повсякденного попиту та побутові послуги задовольнялися за рахунок індивідуальної та кооперативної діяльності підприємливих громадян. Набула поширення кравецька, шевська, чинбарська, перукарська, ковальська діяльність. У 1942–1943 роках у Черкасах працювали малопотужні промислово-виробничі кооперативні товариства «Шкіряний завод», «Валяльна фабрика», гудзикова фабрика.

Відступаючи під ударами Червоної армії, окупаційна влада почала конфісковувати у населення все що могла, а також знищувати майно, споруди і обладнання. Це робилося відповідно до наказу німецького командування від 7 вересня 1943 р., який зобов'язував «на випадок відступу слід повністю знищувати на території, яка залишається, всі споруди і запаси... житлові приміщення, машини, млини, колодязі, скирти сіна і соломи. Усі без винятку будинки слід спалювати, печі в будинках підривати за допомогою ручних гранат, колодязі робити непридатними шляхом знищення підйомних пристроїв, а також кидаючи в них нечистоти (дохлятину, гній, кізяки, бензин)».

Трагедією для населення краю стало *масове вивезення людей на каторжні роботи* до Німеччини. Спочатку окупаційна влада проводила добровільну мобілізацію чоловіків і жінок від 18 до 45 років, поширюючи газети, листівки і плакати із закликом їхати до рейху. Тільки в липні 1942 року рейхкомісаріат «Україна» випустив 350 тис. плакатів і листівок. Повсюдно демонструвалася кіноагітка «Шлях до Німеччини».

Коли розрахунки окупантів на добровільний виїзд робочої сили до Німеччини не дали очікуваних результатів, вони вдалися до *насильницьких дій*. Тих, хто ухилявся від відправки, прирівнювали до саботажників і розстрілювали. Увійшли в практику облави, спалення сіл, взяття заручників. Віковий

ценз до початку 1943 року знизився і до Німеччини вже нерідко відправляли 15–17-річну молодь і людей 55-річного віку.

Про те, як здійснювалося вивезення працездатного населення можна судити з виданого 9 липня 1943 року наказу Житомирського генерального комісаріату, до складу якого входили західні райони Черкащини. У ньому зазначалося:

«1. Той, хто саботує наказ фюрера і не з'явиться для відправки до Німеччини, повинен бути заарештований і доставлений в Монастирище.

2. Члени його сім'ї:

а) віком до 16 років передаються в сирітський приют;

б) від 16 до 50 років арештовуються і разом з винними доставляються в Монастирище;

в) Все майно конфіскується...»

У 1943 р. розпочалося справжнє полювання на людей. По селах розвішували накази, списки приречених на каторгу, попередження про спалення хат. Старости і поліцаї лякали тим, що забиратимуть матерів чи сестер, якщо юнаки і дівчата не з'являться на комісію чи відправку.

За неповними даними до нацистського рейху було відправлено понад 80 тис. громадян Черкащини. Лише з Умані й району в неволю вивезено 11026 юнаків і дівчат, Звенигородського району – 8875, Золотоніського – 7267, Христинівського – 6201, Городищенського – 5986, Чорнобаївського – 5448, Маньківського – 4145. У Золотоніському районі з Гельмязева до Німеччини вивезено 270 осіб, Бубнівської Слобідки – 250, Кавраю – 200, Гладківщини – 115, Калеників – 133.

Гірка доля чекала на остарбайтерів на чужині. Так, юнаки з села Бабанка Уманського району О. Мельник, В. Палієнко, П. Сновида, доведені до крайнього виснаження на вугільній шахті, втекли, але були спіймані й потрапили до табору смерті – Освенціму. Згодом нашим землякам довелося зазнати мук в Бухенвальді і Дахау. Вжив лише Палієнко.

Одночасно з формуванням окупаційних органів влади та допоміжної української адміністрації і поліції нацисти створювали на території краю *систему ідеологічного забезпечення*

«нового порядку». Важливе місце відводилося пресі і видавничій справі.

Відразу після вступу гітлерівських військ розпочалося відновлення роботи друкарень у містах і районних центрах. Наявне в них обладнання використовувалося для виготовлення інформаційних матеріалів (оголошень, звернень, наказів тощо), а згодом і для випуску україномовних газет.

У вересні 1941 року в Черкасах було створене видавництво «Українська думка», яке підпорядковувалося районній управі. Про нарощування обсягів роботи видавництва свідчить збільшення його штатів з 27 працівників у 1941 році до 48 у 1943 році. Видавництво забезпечувало друкованою продукцією Черкаси і Черкаський район, а також тодішні Городищенський, Золотоніський, Кам'янський, Канівський, Смілянський та Чигиринський райони.

У ряді районів почали виходити *україномовні газети*. Так, захопивши 29 липня 1941 року Тальне, окупанти укомплектували з місцевих кадрів редакцію, яка вже 7 вересня випустила перший номер газети «Тальнівський тижневик», що пізніше була перейменована у «Тальнівський вісник» і виходила двічі на тиждень тиражем 1100 примірників. Статус видання визначався як «український часопис міста і села».

З 27 вересня у Черкасах почала виходити газета «*Українська думка*» – «орган Черкаської районної управи» (з 1 серпня 1942 року – «газета Черкаського району»). Згодом, на початку листопада 1941 року в Золотоноші започатковано випуск газети «Українське слово». В Умані виходили газети «Уманський голос» і «Український голос», в Смілі – «Українські новини», в Звенигородці – «Рідне слово», в Корсуні – «Корсунські вісті».

Певний час окупаційна влада всіляко формально підкреслювала український характер започаткованих нею газет, що виражалося в зовнішніх атрибутах – назвах газет, наявності тризуба, національній фразеології. Та невдовзі політика нацистів щодо місцевої преси змінилася. З жовтня 1942 р. у Золотоноші замість «Українського слова» почала виходити (продовжуючи нумерацію) газета з новою назвою – «Золотоніські

вісті», яка мала статус «україномовного часопису Золотоніської області». Цим самим викорінювалась національна ознака у назві часопису, а позначалося лише територіально місце його видання. Реквізити газети під заголовком на титульній сторінці вже друкувалися без тризуба і почали дублюватися німецькою мовою. До речі, змін зазнала й назва вулиці, на якій розміщувалася редакція – вулиця Черкаська стала називатися вулицею Адольфа Гітлера.

На відміну від «Українського слова» на сторінках «*Золотоніських вістей*» практично зникли матеріали українського національного спрямування. Інформаційна складова часопису звелася до прославляння Гітлера, повідомлень про перемоги німецької армії над «советами» та успішні бойові дії проти Великобританії та США. Крім того в газеті публікувалися оголошення військової та цивільної адміністрації.

Зміст колабораціоністських газет повністю був підпорядкований пропагандистській підтримці загарбницьких планів нацистської Німеччини, зокрема вивезенню трудових і сировинних ресурсів, придушення будь-якого опору населення. Газети рясніли матеріалами, які мали за мету створити враження масової підтримки українцями нацистського рейху і його вождя Гітлера. Регулярно публікувалися повідомлення з штаб-квартири фюрера, його «світово-історичні промови», зведення про успіхи у бойових діях проти СРСР, США та інших країн антигітлерівської коаліції.

Складовою частиною «нового порядку» стала й політика нацистів в інших гуманітарних сферах, зокрема освітній. Вона базувалась на сумнозвісній расовій теорії, яка відносила українців до «*Untermenschen*» (неповноцінні люди – *нім.*). Виходячи з цього, окупанти вважали, що освіта є для них недозвеною розкішшю і для підростаючих «білих рабів» достатніми будуть лише елементарні знання. Рейхскомісар Е. Кох 12 січня 1942 року направив на місця директиву, за якою дозволялося розпочати заняття з лютого 1942 року лише у початкових 4-річних «*народних*» школах, які мали охоплювати дітей віком до 11 років.

Навчання в таких школах відбувалося в умовах неукомплектованості учителями, браку підручників, зошитів, наочних матеріалів. Такі школи викликали недовіру населення і в них було низьким відвідування (в Жашківському районі – 42 %). Навесні 1943 року багато таких шкіл, зокрема в Золотоніському районі, були закриті.

У роки окупації були спроби організувати роботу існуючих до війни вищих та середніх спеціальних навчальних закладів. Відомо, що в грудні 1941 р. в Черкасах *відбулося відкриття педінституту та учительської семінарії* при ньому. На початковому етапі навчатися в них виявила бажання значна кількість студентів – 1170 осіб. У складі інституту було 2 факультети – фізико-математичний та природничий, семінарія мала 4 відділи – німецької мови, фізико-математичний, природничий, мови, літератури та історії.

Ймовірно, що інститут мав статус комунального, оскільки всіма його справами, включаючи фінансово-матеріальне забезпечення, опікувалася виключно місцева влада. Зміст освітньо-виховного процесу підпорядковувався нацистській ідеології окупаційного режиму. Зокрема, була введена така навчальна дисципліна як «Історія націонал-соціалістичної партії». Водночас окупаційна влада, використовуючи національні почуття викладачів та студентів інституту, дозволила в ньому діяльність «Просвіти», релігійне виховання, присвоєння інституту імені Т. Г. Шевченка, вивішування національного прапора, надаючи усім цим заходам антирадянського характеру.

З часом студентів в інституті ставало все менше. Основною причиною цього була небезпека примусового вивезення молоді на роботи до Німеччини.

Підстав для цього було достатньо. В Умані окупаційна влада оголосила набір студентів до медичного технікуму та технікуму механізації. Однак, коли набір було закінчено і молодь довірливо зібралася на навчання, приміщення були оточені і студентів забрали для відправки до Німеччини. Частині вдалося втекти, але більшості довелося пройти через гіркоту і приниження нацистської неволі.

Щоб отримати прихильність населення Черкащини, окупанти, граючи на національних почуттях людей, дозволяли впровадження у повсякденне життя українських атрибутів. Так, у Черкасах в 1941 році здійснено перейменування багатьох вулиць, які почали носити назви відомих українських політиків та діячів культури – Грушевського, Кропивницького, Петлюри, Леонтовича, Лесі Українки, Грінченка, Міхновського, Сковороди, Коновальця, Лисенка, Старицького, Садовського. Крім того з'явилися такі назви як Українська, Гетьманська, Кобзарська, Козацька, Запорізька, Гайдамацька.

У початковий період окупації частина громадськості, вірячи ймовірній підтримці нацистами українського відродження, включилася в культурно-просвітницьку роботу, передусім осередків «Просвіти», які діяли в Черкасах, Золотоноші, Звенигородці, Кам'янці та інших населених пунктах краю. У Черкасах діяв театр, до репертуару якого входили твори українських і німецьких авторів. Його основним завданням було «обслуговування німецьких військових частин та цивільного населення».

Проте, на кінець 1942 року діяльність «Просвіт» та інших культурно-просвітницьких осередків згортається згідно таємної директиви окупаційної влади, що була видана в листопаді того року.

За показовою підтримкою української культури, приховувалося справжнє *ставлення нацистів до духовності українського народу*. Окупанти сплюндрували національну святиню – державний заповідник «Могила Т. Г. Шевченка» в Каневі. У спустошених залах музею вони влаштували казарму для своїх солдатів, а потім перетворили його в концтабір для військовополонених та цивільного населення. Понад 2 тисячі експонатів було вивезено, знищено або пошкоджено. Багато картин використовувалося німцями для онуч і підстилок в бліндажах і казармах. Знищено 800 дерев на території заповідника. Всього завдано збитків на суму 291 тис. крб.

Гітлерівці знищили пам'ятники Т. Г. Шевченку в Кирелівці, Золотоноші, Гельмязеві та інших населених пунктах Черка-

щини. Красномовним свідченням ставлення гітлерівців до Шевченка й усього українського є факт, коли вони в Золотоноші збили вивіску «Вулиця Т. Г. Шевченка» і почепили замість неї «Вулиця Адольфа Гітлера», яка зберігається в місцевому музеї. У Тальному гітлерівські війська 7–8 березня 1944 року підвезли до церкви і в саму церкву велику кількість снарядів і підірвали їх, зруйнувавши церкву і знищивши все церковне майно.

**Боротьба проти
загарбників та
визволення
Черкащини**

Позначений нечуваною жорстокістю і насиллям окупаційний режим породжував опір населення, розгортання *партизанського і підпільного руху* та інших форм опору. Вже наприкінці літа і восени 1941 року на території Черкащини розгорнули свою діяльність підпільні групи і партизанські загони. Для забезпечення партизанських дій, хоч і наспіх, але заздалегідь були створені запаси зброї та продовольства.

З 27 липня 1941 року в Смілянському і Черкаському районах почав діяти партизанський полк НКВС (1000 бійців). Ним у серпні-вересні було проведено ряд успішних операцій зі знищення ворога, пущено під укіс кілька ворожих ешелонів з бойовою технікою і живою силою. Взимку 1942 року партизанський полк був розгромлений карателями.

Невдовзі після захоплення Умані фашистами в серпні 1941 року відбувся перший бій партизан з окупантами в Чорному лісі. Вбито 4 німецьких офіцери і 9 солдат, знищено 15 автомашин. На початку серпня відбувалися бойові сутички з ворогом партизан загону імені Ворошилова (командир А. Куценко), який формувався в Холодному Яру. З вересня партизани розгромили гітлерівський гарнізон в Жашкові, знищивши понад 100 солдат і 8 офіцерів та захопивши 10 підвід з борошном і консервами, 20 тис. патронів.

Однак, у цілому на початковому етапі війни *партизанські дії ще не носили масового характеру*. Важкою для народних месників видалася зима 1941–1942 рр. Позначався брак досвіду партизанської війни, кваліфікованих командирів, військових фахівців – мінерів-підрильників, радистів. Суттєво ослаблювали партизанський рух відсутність координуючого центру, належного забезпечення зброєю, боєприпасами, медикаментами та продовольством.

Труднощі періоду становлення сповна відчули на собі бійці утвореного в жовтні 1941 року Черкаського партизанського загону на чолі з Феодосієм Савченком. У кінці жовтня партизани здійснили рейд селами Черкаського, Корсунського та Золотоніського районів. У листопаді загін з боями здійснює перехід до Холодного Яру. Неймовірно важким виявився наступний рейд у лісові масиви навколо Черкас. Доводилося постійно маневрувати, щоб уникнути переслідування карателів і поліції, які зруйнували землянки і пограбували запаси продовольства. Втративши в люті зимові морози багато бійців вбитими і пораненими, партизанський загін на початку травня 1942 р. був обезкровлений у боях з карателями. Загинув і командир загону Феодосій Савченко. Однак усілілі бійці склали основу подальшого розгортання партизанського руху.

У 1942 році в організації підпільного і партизанського руху було враховано набутий досвід і боротьба проти загарбників значно посилилась. Як в усі часи, справжнім *партизанським краєм став Холодний Яр*, де діяло кілька партизанських загонів, найчисельнішим серед яких був загін під командуванням П. А. Дубового. На початку 1944 року він налічував 1500 бійців. Загоном проведено понад 100 бойових операцій в тилу гітлерівців.

Сміливо діяв у Монастирищенському та сусідніх районах партизанський загін під командуванням *Івана Калашника* (за його голову гітлерівці давали 100 тис. крб.). Сміливець часто діяв, переодягнувшись у форму німецького офіцера.

У Корсуні в грудні 1941 року була створена підпільна організація «Комітет-103», яка об'єднувала 8 підпільних груп. Крім поширення листівок про становище на фронті, підпільники проводили диверсійно-підривної роботу. Було влаштовано аварію двох військових ешелонів, здійснено диверсії на електростанціях в Корсуні і Стеблеві, зірвано спробу висадити в повітря Селищанський цукрозавод. Від каторжних робіт в Німеччині врятовано понад 400 жителів Корсунщини.

Активно боролися з нацистами молодіжні організації *Умани* (керівник А. Романщак), *Сміли* (Ю. Канарський), *Лебедина* (П. Осовський), *Чигирина* (В. Руденко) та інші. У роки війни на Черкащині діяли 39 підпільних патріотичних груп, 24 партизанські загони, 2-га Українська партизанська бригада. У вересні 1943 р. в лавах партизан нараховувалося 12 тис. бійців. Від рук партизан на черкаській землі знайшли собі могилу понад 12 тис. гітлерівських солдатів та офіцерів. Патріоти пустили під укіс 72 ешелони з військами та бойовою технікою, висадили в повітря 56 мостів, 604 автомашини ворога.

Поширити свій вплив серед населення краю прагнули представники *похідних груп ОУН*, які прибували із Західної України в окремі райони Черкащини (Умань, Канів) майже одночасно з приходом гітлерівців. Основною формою своєї роботи вони обрали участь у підпорядкованих окупантам структурах допоміжної адміністрації та поліції, розглядаючи їх як елементи формування місцевих ланок майбутньої української державності.

Визволення Черкащини від нацистських загарбників розпочалося восени 1943 р., коли військами 47-ї армії були звільнені Драбів, Чернобай і Золотоноша. Гітлерівці відводили Дніпру і, зокрема, Черкасам важливу роль у своїй системі оборони як складовій частині розрекламованого Гітлером «Східного валу». Майже місяць у надзвичайно складних умовах йшла виснажлива битва за місто, і 14 грудня Черкаси були звільнені. Здійснили цю важливу операцію війська 52-ї армії (командувач К. А. Коротеєв), 254-ї гвардійської дивізії

(командувач М. К. Путейко) та інших військових частин і з'єднань при активній допомозі десантників і загонів черкаських партизанів. У районі Канева мужність і відвагу проявили воїни, які форсували Дніпро і вели кровопролитні бої на Букринському плацдармі.

Видатною операцією усієї Другої світової війни стала *Корсунь-Шевченківська битва*. Угрупування ворога в районі Корсуня включало дев'ять піхотних дивізій, танкову дивізію СС «Вікінг» і моторизовану бригаду «Валлонія», окремих танковий батальйон та шість дивізіонів штурмових гармат.

Використавши стратегічну обстановку, що склалася на цій ділянці фронту, так званий Корсунь-Шевченківський виступ, який тут утворився, танкісти Другого та Першого Українських фронтів, прорвали оборону противника і 28 січня 1944 року в Звенигородці зімкнули кільце оточення угруповання гітлерівців. Щоб уникнути зайвого кровопролиття, радянське командування направило до оточених парламентарів з ультиматумом – скласти зброю. Всім полоненим гарантувалося життя, повернення після війни на батьківщину, збереження військової форми, нагород і цінних особистих речей. Але німецьке командування відхилило ці умови.

Тоді радянські війська розпочали рішучі дії зі знищення оточеного ворога. Все скінчилося вранці 17 лютого. За безглузду і злочинну впертість генералітету вермахту своїм життям заплатили десятки тисяч німецьких солдатів. Велике угруповання ворога перестало існувати. Німці під час «другого Сталінграда» втратили 55 тис. убитими і 18 тис. полоненими. За виявлені мужність і відвагу тисячі солдатів, сержантів і офіцерів були удостоєні бойових нагород, 73 присвоєно звання Героя Радянського Союзу.

Разом із воїнами Червоної армії під час битви патріотизм проявило цивільне населення. У селі Квітки під Корсунем 500 жителів села поповнили склад 180-ї стрілецької дивізії і відразу ж на околиці рідного села вступили в бій з атакуючим ворогом і п'ять днів тримали оборону, яка увійшла в історію як *«Квітчанська оборона»*. Жінки, старики і підлітки рили

окопи, доставляли боєприпаси, виносили з поля бою поранених.

У ході бойових дій під час Корсунь-Шевченківської операції польові військкомати здійснювали мобілізацію громадян призовного віку, частину яких включали до складу підрозділів без попередньої військової підготовки («чорносвітники»). Водночас німці при відступі розстрілювали всіх дорослих чоловіків.

Після поразки в Корсунь-Шевченківській битві, гітлерівське командування створило досить сильне угруповання в районі Умані, яке протистояло стрімко наступаючим радянським військам. Бойові дії на уманському напрямку доводилося вести у надзвичайно важких умовах весняного бездоріжжя. Важливе значення мала танкова битва в районі станції Поташ (Маньківщина), де з обох боків брали участь сотні танків. У результаті запеклих боїв увечері 9 березня радянські танки і мотопіхота увірвалися до Умані. Командував танкістами уродженець Умані генерал О. І. Радзієвський. Визволення Умані й західних районів Черкащини стали складовою частиною наступальної Умансько-Ботошанської операції, внаслідок якої Червона армія вийшла на кордон з Румунією.

За визволення Черкащини від нацистських загарбників *віддали життя понад 120 тисяч воїнів і партизанів*. 456 учасників визволення краю за подвиги, здійснені на Черкащині, удостоєні звання Героя Радянського Союзу. 22 з'єднання і частини на знак їх видатних перемог були найменовані Черкаськими, 23 – Корсунськими, 20 – Уманськими, 6 – Звенигородськими.

На усіх фронтах воювали і наближали перемогу патріоти Черкащини, понад 160 з них удостоєні високого звання Героя Радянського Союзу, а І. Д. Черняхівський (уродженець села Оксанино на Уманщині) і І. Н. Степаненко (уродженець села Нехайки на Драбівщині) – двічі. Повним кавалером ордена Слави, Героєм Радянського Союзу став І. Г. Драченко (уродженець села Велика Севаст'янівка на Христинівщині).

Черкащани билися з ворогом у складі інтернаціональних загонів руху Опору у Бельгії, Франції, Норвегії, Німеччини, Польщі, Чехословаччини та інших країн Європи. У вересні 1945 р. від імені Радянського Союзу поставив свій підпис під актом капітуляції Японії наш земляк *К. М. Дерев'яно* (уродженець села Косенівка на Уманщині).

Дорогою ціною заплатила Черкащина, як і весь український народ, за мирне небо над головою. Полягли в боях, померли в госпіталях, загинули в полоні та пропали безвісті *148 119 уродженців Черкащини*. Втрати серед партизан та підпілників учасників Опору в інших країнах склали 3912 осіб. Внаслідок військових дій та каральних акцій загинуло 16 450 мирних жителів краю.

У братських, індивідуальних та безіменних могилах на території Черкащини покоїться прах 196,8 тис. воїнів Червоної армії, партизан та підпілників, радянських військово-полонених.

1. Питання для самоопрацювання:

- 1.1. Вкажіть хронологічні межі початку та завершення нацистської окупації території Черкащини.
- 1.2. Розкажіть, яку роль відіграла Корсунь-Шевченківська наступальна операція в остаточному звільненні Черкащини від німецьких окупантів та їх союзників?
- 1.3. Проаналізуйте оборонні та наступальні операції на території Черкащини.
- 1.4. Поясніть особливості впливу окупаційного режиму на спосіб життя та свідомість населення краю. Висловіть свої міркування. Яким є ставлення кожного/кожної із вас до цих подій?

2. Види діяльності:

- 2.1 Проект-дослідження історичних документів масового знищення окупантами єврейського та ромського населення в Сухому Ярі.
- 2.2. Написання есе «Сталінські генерали і ціна людського життя» («чорносвітники», битва за Дніпро та ін.).
- 2.3. Створення творчих проектів фотогалереї «Друга світова

війна в об'єктиві фото- кінокамери»; оживи світлину: «Родинні спогади про Другу світову війну».

2.4. Кінолекторій для учнів 7-9 класів школи «Правда і міфи про Другу світову війну».

2.5. Віртуальна екскурсія «Національний музей історії України у Другій світовій війні».

2.6. Онлайн-тестування «Події Другої світової війни і Черкащина», на платформах: Wordwall, Vseosvita.

3. Методичний коментар:

Під час опрацювання матеріалів теми потрібно звернути увагу на формування у десятикласників компетентностей:

- *інформаційної та хронологічної* – здатність систематизувати історичну інформацію, в учнів розвиватиметься під час складання таблиці на знання дат, подій.

- *логічної* – здатність ставити запитання та шукати відповіді; визначати причини, наслідки та значення історичних явищ та подій в учнів формуватиметься під час створення творчих проєктів про родинні спогади про Другу світову війну.

- *аксіологічної* – здатність оцінювати факти і діяльність людей, визначати власну думку щодо актуальних проблем, в учнів формується під проведення проєктів-досліджень про знецінення сталінським режимом людського життя.

Гра «Історичний волейбол»: Події Другої світової війни на Черкащині.

Правила гри: учні класу утворюють 2 команди, кожна з яких по черзі ставить запитання суперникам. Учитель є арбітром і зараховує правильні відповіді.

РОЗДІЛ 6 (11 клас)

ІСТОРІЯ ЧЕРКАЩИНИ (1945 Р. – ПОЧАТОК ХХІ СТОЛІТТЯ)

Тема 1. Повоєнна відбудова. В умовах десталінізації

**Особливості
відбудовчого
періоду** Відбудова господарства та відновлення освітніх, культурно-мистецьких, медичних та інших установ краю розпочалася відразу ж після визволення з-під нацистської окупації.

Умови були надзвичайно складні. **За час окупації Черкащині завдано величезної шкоди.** Загарбники знищили багато промислових підприємств, зруйнували і пограбували колгоспи і радгоспи, машино-тракторні станції, вивезли до Німеччини тисячі голів худоби. У населених пунктах без житла залишилася велика кількість людей.

Загальна сума матеріальних збитків, заподіяних Черкасам, склала 375 млн крб. (у довоєнних цінах). За 834 дні перебування міста під владою окупантів тут було зруйновано, спалено та пошкоджено понад 3 тис. квартир, 40 торговельних приміщень, комунальні підприємства – міську електростанцію, банно-пральний комбінат, водопровідну мережу, приміщення 3 шкіл, 4 лікарень, санаторіїв Соснівки. У руїнах лежали підприємства Черкас – машинобудівний, рафінадний, дроговецьяховий заводи, швейна фабрика, цехи деревообробного комбінату, артілі промкооперації. До війни в Черкасах проживало близько 63 тис. жителів, на день визволення їх залишилося 15–20 тис.

У Корсунь-Шевченківському районі окупанти зруйнували 4 заводи, 3 фабрики, залізничну станцію, мости через Рось, гідроелектростанцію та інші об'єкти. У Звенигородському

районі гітлерівці пограбували і понівечили устаткування усіх промислових підприємств, забрали значну частину худоби, спалили 37 шкіл, усі бібліотеки, вивезли устаткування медичних закладів, дитячих установ, багато іншого майна.

У 1944 р., відразу після звільнення Тальнівського району, тут (як і в інших містах і районах Черкащини) було створено 151 постійно-діючу комісію у складі 674 представників громадськості, які розпочали роботу зі встановлення збитків, завданих району окупантами. Згідно висновків цих комісій в районі спалено і знищено 582 виробничих, культурно-побутових та іншого призначення приміщень. Зруйновано 55 корівників, 49 конюшень, 46 свинарників, 40 зерносховищ.

Ще тривали бойові дії, а в містах і селах Черкащини відновлювали роботу органи державної влади, партійні, профспілкові і комсомольські організації. Використовуючи високі мобілізаційні можливості адміністративно-командної системи, вони першочергово організовували роботу з відбудови мостів і транспортних комунікацій, сприяючи дальшому наступу радянських військ.

У лютому 1944 року в складних умовах було завершено спорудження дерев'яного мосту через Дніпро в Черкасах, пристосованого для руху поїздів і автотранспорту. Вже 20 лютого залізничний вузол імені Тараса Шевченка, а 22 лютого – станція Сміла, прийняли і відправили перші потяги. На десятий день після звільнення Христинівки – 19 березня, почали працювати всі служби залізничного вузла, а 21 березня перший потяг прибув до Умані.

Відновлювали роботу *промислові підприємства*. На початку січня 1944 р. першу продукцію видали артїлі промислової кооперації Черкас, а в березні почала працювати тютюнова фабрика, згодом деревообробний комбінат. У березні-квітня в Умані вже працювали 4 тимчасові хлібопекарні, млин, електростанція, 2 промартїлі, телефонна станція, радіовузол. Запрацював машинобудівний завод у Смілі, а в травні – паровозовагоноремонтний. Черкаські річковики підняли 14 суден, затоплених німцями, відремонтували їх і відкрили навігацію.

До відбудовчих робіт залучалися військовополонені, а також ув'язнені.

Ціною великого напруження фізичних і духовних сил *відроджувалися села Черкащини*. Основний тягар перших повоєнних років взяли на себе жінки, підлітки і діти. На початок березня 1944 р. в Мошнах Черкаського району проживало всього 48 працездатних чоловіків. Не було реманенту, посівного матеріалу і машин. Лише завдяки виділеному державою посівному матеріалу і трьом тракторам для місцевої МТС вдалося провести посівну кампанію, хоч орати доводилося переважно коровами, бо на все село залишилося лише 12 коней і 6 волів. На перші повоєнні жнива в Худяках Черкаського району вийшло 155 косарів – жінок. І так повсюдно.

Відновлення господарства краю підтримувалося державою. Зі східних районів Радянського Союзу надходила техніка, посівний матеріал, племінна худоба. У березні-квітні 1944 року до Корсунь-Шевченківського прибули ешелони з лісом, 17 тракторів. Господарства Черкаського району отримали понад 300 голів високопродуктивної худоби, близько 750 породистих свиней і овець.

Відроджувалася соціально-гуманітарна сфера. З перших днів після визволення Черкас розпочалася підготовча робота до *відкриття педінституту* – ремонтувався навчальний корпус, гуртожиток, обладнувалася бібліотека. У березні почався набір студентів на перші курси та реєстрація студентів старших курсів. 1 квітня 1944 року 207 студентів розпочали заняття на природничому, фізико-математичному та мовно-літературному факультетах. В Умані розпочали роботу школи і технікуми, обидва інститути, міська бібліотека.

Відновлювалася *робота музеїв* – до кінця 1944 року працівниками Черкаського краєзнавчого музею було взято на облік 1541 експонат, а до 14 грудня – першої річниці визволення міста, відкрито експозицію про Черкаси у роки війни. 28 липня 1945 року відкрито Корсунь-Шевченківський історичний музей, який складався з двох відділів – історичного і «Великої Вітчизняної війни».

Процес відбудови на Черкащині ускладнився голодом 1946–1947 років, який особливо гостро відчувався взимку 1947 року. Причини його – посуха 1946 р., а головне – надмірно високі і нереальні плани хлібозаготівель та великі обсяги експорту хліба і продуктів тваринництва. Попри це, незважаючи на відсутність хлібних запасів, 12 листопада 1946 року ЦК КП(б) У своєю постановою зобов'язував «вжити найрішучіших заходів щодо посилення здачі хліба державі усіма районами...»

Відбудова господарства *Черкащини в основному завершилась в 1948–1949 роках*. На 1950 р. ряд галузей промисловості, передусім переробних, навіть перевищив довоєнний рівень. Вироблено 3054 т масла, що на 1751 тонн більше, ніж у 1940 р., цукру – відповідно 289 тис. тонн проти 230,8. Зросло виробництво макаронів, м'ясних та овочевих консервів.

Порівняно з довоєнним часом збільшилися посівні площі зернових культур, поліпшилася їхня структура. Врожай озимої пшениці становив 14,9 центнер з гектара, картоплі – 122 центнери з гектара.

У цілому *рівень життя та побут* населення краю залишався низьким. Заробітна плата більшості працюючих, хоч і підвищилася після грошової реформи і скасування карткової системи, але суттєво відставала від цін. Гострою залишалася житлова проблема, оскільки під час війни було зруйновано багато житла. Без житла залишилося багато сільських жителів. Це змушувало тисячі людей тривалий час жити у напівзруйнованих будинках, бараках, а то й землянках.

Невдовзі після звільнення території краю від німецьких окупантів відновився *випуск місцевих газет*. Роботу редакцій доводилося відновлювати практично «з нуля», оскільки вони зазнали великих втрат внаслідок окупації – частина журналістів загинула під час війни, інші перебували в діючій армії або в евакуації. Майже все поліграфічне обладнання було знищене або вивезене. Газети друкувалися на поганому папері, у багатьох випадках у двополосному варіанті. Перші відновлені газети вийшли в 1944 році в Драбові (січень) і Золотоноші (лютий).

У повоєнний час зміст та тематична спрямованість міських районних та районних газет помітно урізноманітнювалися. Поліпшилося і їхнє поліграфічне оформлення. Однак, як і в довоєнний час, вони перебували в *ідеологічних лежцях*, оскільки усі вони без винятку були органами райкомів компартії та районних Рад народних депутатів трудящих і відповідно контролювалися ними. Зберігалася жорстка партійна регламентація – поза газетними сторінками залишалися такі теми як голод 1946–1947 рр., політичні репресії і переслідування. Навіть війна і страшна скрута не змогли притишити ідеологічного прагнення видавати бажане за дійсне. Ім'я Сталіна не сходило з газетних шпальт.

Хрущовська «відлига»

Початок 1950-х років для жителів краю був позначений не тільки завершенням відбудовчих процесів і налагодженням мирної праці, а й очікуванням назріваючих у суспільстві радикальних змін, своєрідною точкою відліку яких стала смерть Сталіна. У свідомості людей зріло розуміння необхідності відходу від минулого.

Серед дій, що символізували початок *«хрущовської відлиги»* і процесу лібералізації, важливе значення мало скасування у вересні 1953 р. позасудових органів, розпочате реформування сільськогосподарського виробництва, припинення кампанії проти націоналізму, зростання українського чинника у різних сферах суспільного життя.

Тоді люди жадібно ловили кожну новину, слідкуючи за подіями у центрі і пов'язуючи з прийнятими там рішеннями свої сподівання на краще. Такою ключовою подією, що стала імпульсом до поглиблення і розширення лібералізації суспільного життя став XX з'їзд КПРС 1956 р., на якому було засуджено культ особи Сталіна і пов'язані з ним злочини.

Впродовж усіх днів роботи з'їзду (14–25 лютого 1956 р.) жителі Черкащини мали змогу знайомитися з його матеріа-

лами, які друкувала газета «Черкаська правда» – доповідь М. С. Хрущова на відкритому засіданні, виступи делегатів, директиви до 6-го п'ятирічного плану розвитку народного господарства, постанови та резолюції з'їзду, склад обраних центральних органів партії. Висвітленню ходу з'їзду повністю присвячувалися усі номери газети, які склалися із 4–6 сторінок формату А3.

Однак доповідь Хрущова *на закритому засіданні з'їзду*, в якій було засуджено культ особи Сталіна, масовий терор та злочини другої половини 1930-х – початку 1950-х років, розглянута проблема реабілітації репресованих при Сталіні у пресі тоді відкрито не публікувалася, а була розіслана в усі партійні осередки для обговорення. Умовно «закрита» доповідь офіційно була опублікована лише у 1989 р.

Позитивним змінам у суспільно-політичному житті Черкащини сприяла розпочата *реабілітація жертв сталінських репресій*. Вибірково вона розпочалася після смерті Сталіна в часи відповідно до Указу Президії Верховної Ради СРСР від 27 березня 1953 р. про часткову амністію ув'язнених.

Відносної масовості процес звільнення незаконно репресованих громадян із ув'язнення набув у травні 1954 р. із прийняттям урядового рішення про перегляд кримінальних справ засуджених комісіями, які були створені на союзному, республіканських і обласних рівнях. Подальшим кроком у реабілітації став XX з'їзд КПРС і прийняття відповідних законодавчих рішень. В Україні в 1956–1959 рр. повністю реабілітовано було 250 тис. осіб (переважно посмертно).

Проте реабілітаційні процеси другої половини 1950-х – початку 1960-х рр. мали обмежений характер. Більшість громадян, засуджених за політичними звинуваченнями не отримали повної реабілітації, а їхні права не були повністю відновлені. І лише в роки незалежності України були вжиті заходи щодо вдосконалення процедури реабілітації жертв репресій комуністичного тоталітарного режиму. На сьогодні цим займається Національна комісія з реабілітації, яка надає статус реабілітованих особам, постраждалим від політичних

репресій. Також працюють регіональні комісії, у тому числі і у Черкаській області.

На Черкащині в часи «хрущовської відлиги» важливе значення для оздоровлення духовної атмосфери у середовищі інтелігенції краю мало повернення після багаторічних ув'язнень і заслань відомих громадських діячів Н. В. Суровцової і Г. Ю. Храбана.

Повернувшись у 1957 р. до Умані, *Надія Віталіївна Суровцова*, після 30 років перебування за сфабрикованими звинуваченнями у тюрмах і таборах, поринає у громадську роботу – допомагає впорядковувати фонди Уманського краєзнавчого музею, організовує виставку майстрів народної творчості, збирає матеріали про відомих людей краю, пише спогади. Її оселя стала своєрідним духовним осередком, куди надходили листи з усієї України та із-за кордону, куди з'їжджалися однодумці, яких об'єднували патріотизм і любов до України.

Зазнавши необґрунтованих репресій, майже 15 років провів в ув'язненні і засланні завідувач відділом народної освіти з Умані *Григорій Юхимович Храбан*. Після реабілітації він повертається до міста, де, очоливши краєзнавчий музей, з величезною наснагою займається дослідженням історії рідного краю, друкує наукові і науково-популярні статті, нариси. Вінцем його багаторічної подвижницької наукової праці стала книга «Спалах гніву народного» про гайдамацький рух і повстання Коліївщину. Разом з Н. В. Суровцовою він переклав поему Трембецького «Софіївка».

Розпочатий у період десталінізації *реабілітаційний процес* на Черкащині триває і сьогодні. Вивчення справ репресованих засвідчує, що під репресії підпадали представники різних верств населення – від малописьменних і неписьменних людей, які не мали ніякого стосунку до політики, до священників та інтелігенції. Їх звинувачували у належності до неіснуючих антирадянських організацій, шпигунстві, диверсіях, шкідництві на виробництві. За неповними даними на Катеринопільщині репресій зазнали близько 2000 осіб, на Лисянщині – близько 1500. Значна частина з них була засуджена до вищої міри покарання. Подібна ситуація була і в інших районах краю.

Станом на 2018 рік у Черкаській області розглянуто на предмет реабілітації понад 12 тисяч кримінальних справ, за якими реабілітовано 35145 громадян. Їх імена вміщені у багатотомній серії книг «Реабілітовані історією. Черкаська область».

1. Питання для самоопрацювання:

- 1.1. Що ви дізнались про Н. В. Суровцову, Г. Ю. Храбана?
- 1.2. В якій газеті на Черкащині було надруковані матеріали ХХ з'їзду КПРС 1956 року?
- 1.3. Як наслідки голоду 1946–1947 рр. позначились на розвитку нашого краю? Яким є ставлення кожного/кожної із вас до цих подій?

2. Види діяльності:

- 2.1. Складання плану з теми «Особливості відбудовчого періоду на Черкащині».
- 2.2. Створення презентації «Вплив економічних реформ Хрущова на розвиток Черкащини».
- 2.3. Створення фотоколажів: «Черкаський обласний краєзнавчий музей», «Корсунь-Шевченківський історичний музей».
- 2.4. Написання есе «Симоненко назавжди...»

3. Методичний коментар:

Під час опрацювання матеріалів теми потрібно звернути увагу на формування в одинадятикласників компетентностей:

- *інформаційної та хронологічної* – здатність систематизувати історичну інформацію, компетентності в учнів розвиватимуться під час складання таблиць (хронологічні, синхроністичні, порівняльні тощо), схем, різних типів планів (простий, розгорнутий, тощо);

- *логічної* – здатність ставити запитання та шукати відповіді; визначати причини, наслідки та значення історичних явищ та подій; в учнів формуватиметься під час, обговорення подій, пов'язаних з голодом 1946–1947 рр. на Черкащині, відповідей на запитання для інтерв'ю з історичною особою – В. Симоненко;

- *аксіологічної* – здатність оцінювати факти і діяльність людей, визначати власну думку щодо актуальних проблем, в учнів формується під час історичних диспутів про суперечливий

характер реформ Хрущова, вміння шукати відповіді на проблемні запитання з теми «XX з'їзд КПРС 1956 р. – це «революція» свідомості»?

Гра «Ланцюг»: Край в умовах десталінізації

Правила гри: всі учні по черзі згадують одне поняття, термін, речення, що стосується теми уроку. Виграють учні того ряду, які правильно створить ланцюг (*лібералізація, відлига, реабілітація*).

Тема 2. Утворення та розвиток Черкаської області

Адміністративно-територіальний устрій нової області

Ідея утворення нової області в складі Української РСР на офіційному рівні вперше була обговорена 28 грудня 1953 року на засіданні президії ЦК КПУ. Головним мотивом доцільності утворення Черкаської області було «розукрупнення Київської області, наближення керівництва і обслуговування віддалених районів».

Дійсно, Київська область на той час була найбільшою в Україні, займаючи 41, тис. кв. км. Протяжність її з півночі на південь складала 350 км. Віддаленість окремих південних районів Київської області (Христинівського, Уманського, Звенигородського, Шполянського, Смілянського та інших) від обласного центру (залізницею 200–325 км) значно ускладнювала керівництво сільським господарством і промисловістю цих районів.

Тому було вирішено найбільш віддалені 20 південних районів Київської області виділити в окрему область – Черкаську, доповнивши її 6 районами Полтавської, 2 – Кіровоградської і 1 – Вінницької області. На засіданні президії ЦК КПУ зазначалося, що пропоновані райони «за своїми економічними, природними і кліматичними умовами є однорідними, з провідною культурою в сільському господарстві – цукровим буряком і наявністю крупної цукрової промисловості».

Пропозиції політичного керівництва республіки були сформульовані у поданні Президії Верховної Ради УРСР. На основі цього подання 7 січня 1954 року було видано Указ Президії Верховної Ради СРСР «Про утворення у складі Української РСР Черкаської області». Згідно цьому документу до складу Черкаської області включалися:

– з *Київської області*: 3 міста обласного підпорядкування – Черкаси, Умань, Сміла та такі райони в тодішніх адміністративних межах – Бабанський, Букський, Вільшанський, Городищенський, Жашківський, Звенигородський, Канівський, Катеринопільський, Корсунь-Шевченківський, Ладиженський, Лисянський, Маньківський, Мокро-Калигірський, Ротмистрівський, Смілянський, Тальнівський, Уманський, Христинівський, Черкаський і Шполянський;

– з *Полтавської області*: Гельмязівський, Драбівський, Золотоніський, Іркліївський, Шрамківський і Чорнобаївський райони;

– з *Кіровоградської області*: Златопільський і Кам'янський;

– з *Вінницької області*: Монастирищенський район.

Таким чином, на час утворення Черкаська область включала 29 районів і 3 міста обласного підпорядкування. До складу області 12 лютого 1954 р. з Кіровоградської області було включено Чигиринський район. У складі області тоді було ще 12 міст, 19 селищ міського типу, а всього 815 населених пунктів, підпорядкованих 453 міським, селищним і сільським радам.

Загальна площа області на той час становила 21,1 тис. кв. км. Чисельність населення – 1 млн 497 тис. осіб, з них переважна більшість проживала в сільській місцевості – 1 млн 236 тис. (82,6 %). Серед населення новоутвореної області українці становили 93,9 %, росіяни – 4,5 %, євреї – 0,9 %, білоруси – 0,3 %, поляки – 0,1 %. Усього на Черкащині тоді проживали представники 49 національностей.

Відразу після підписання Указу про утворення області розпочалася практична робота з його реалізації. Для вирішення організаційних питань щодо формуванню апарату управління та налагодження його роботи до Черкас прибула група

працівників ЦК КПУ на чолі з Б. І. Вольтовським, який мав очолити майбутній обком партії і стати першим керівником області.

Через двадцять років він, згадуючи січневі дні 1954 р., зазначав, що «старовинне одноповерхове містечко, в якому ще помітні були сліди війни, зустріло нас сніговими заметами і незвичною тишею – міського транспорту фактично не було. Комунальне господарство було слаборозвинуте... У селах ще можна було побачити землянки, невеликі приземкуваті хатки».

До сформування управлінських ланок партійного та державного керівництва областю, усі владні функції виконувало затверджене ЦК КПУ оргбюро. На своєму першому засіданні 13 січня 1954 р. цей тимчасовий орган розглянув питання про розміщення створюваних обласних організацій, про назву обласної газети, про розгортання соціалістичного змагання з Київською областю.

10–11 березня відбулася *перша обласна партійна конференція*. Її делегати представляли 1714 первинних парторганізацій, які об'єднували 22860 членів партії і кандидатів в члени КПРС. Першим секретарем обкому КПУ одноголосно обрано 47-річного *Б. І. Вольтовського*, який добре знав сільськогосподарське виробництво і мав значний управлінський досвід обласного масштабу.

Наступного місяця, 16 квітня, *на першій сесії обласної Ради депутатів трудящих* було завершено формування державного апарату. Головою облвиконкому обрано 34-річного *І. К. Лутака* – фахівця сільськогосподарської галузі, добре обізнаного з Черкащиною по роботі на посаді керівника Христинівського району й завідувача сільгоспвідділу Київського обкому КПУ. Як і *Б. І. Вольтовський* – фронтовик, за національністю обидва – українці.

У подальшому адміністративно-територіальний устрій Черкаської області зазнавав змін. Зокрема, в 1959 році до складу Кіровоградської області було передано селище міського типу *Златопіль* (з 1959 року – в складі міста Новомиргород) та 19 населених пунктів, ще один населений пункт передано у

1960 році. До складу Київської області у 1959 році передано 3, а в 1964 році – 2 населені пункти.

У свою чергу, до складу Черкаської області з Київської області у 1960 році передано 1 населений пункт, у 1963 році – 1, у 1971 році – 5. З Полтавської області в 1964 році до Черкаської області передано 5 населених пунктів. З Кіровоградської області в 1963 році передано 1 населений пункт.

У різні роки змінювалася кількість районів. У 1974 році в місті Черкаси введено *районний поділ* – утворено Соснівський і Придніпровський райони міста. З 1977 року містом обласного підпорядкування став Канів, а з 1992 року – Ватутіне і Золотоноша.

Становлення та розвиток новоутвореної області

Після утворення області важливим завданням її керівництва було налагодження управління передаваними з чотирьох областей галузями економіки та соціальної сфери в єдиний комплекс. На той час в економіці Черкащини переважав аграрний сектор, а питома вага промислової продукції була незначною.

Виходячи із такої структури, особлива увага приділялася розвитку *промислових галузей*, а також забезпечення господарства краю *електроенергією*. У 1958 році було завершено будівництво першої черги Уманської ТЕЦ потужністю 12 тис. кіловат. Нарощувала свої потужності працююча на місцевому бурому вугіллі Юрківська ТЕЦ, яка в 1960 р. забезпечувала електроенергією три райони області – Звенигородський, Катеринопільський і Шполянський.

Цілком виправданим було *будівництво невеликих гідроелектростанцій* на річках області – Гнилому Тікичі, Гірському Тікичі, Росі, Ятрані та інших. Вагомим поповненням енергобалансу області стало підключення її у 1960 році до *Кременчуцької ГЕС*. У 1975 році вступила в дію *Канівська ГЕС*.

Зростав видобуток бурого вугілля в *Юрківському буровугільному басейні*. Якщо в 1955 році річний видобуток палива там становив 1,8 млн тонн, то в 1958 році – 2,4 млн тонн. Значно знизив собівартість видобутку вугілля розроблений інженерами тресту «Ватутінвугілля» вугільний комбайн. У ці роки стала до ладу Юрківська брикетна фабрика.

Розвивалося *машинобудування*. На Черкаському машинобудівному заводі освоїли випуск нового устаткування для м'ясокомбінатів, консервних заводів та підприємств громадського харчування; на Уманському – сільськогосподарських машин, кормозапарників, транспортерів; на Смілянському – устаткування для цукрової промисловості. Кам'янські машинобудівники освоїли виробництво обладнання для легкої і хімічної промисловості.

У 1957 році вступив у дію *Уманський завод електровимірвальних приладів «Мегометр»*. З його поточкових і автоматичних ліній сходило понад 20 найменувань приладів. У 1960 році в Умані мотороремонтний завод перетворено на машинобудівний, який почав випускати машини для механізації трудомістких процесів у тваринництві.

Збільшувалися потужності традиційних для Черкащини галузей *харчової промисловості* – цукрової, маслоробної, борошномельної. У 1960 р. виробництво цукру досягло 474,2 тис. тонн. Один лише Черкаський консервний комбінат щорічно почав виготовляти 80 млн банок овочевих і м'ясних консервів.

У другій половині 1950-х–1960-х роках у Черкасах розпочинається спорудження підприємств хімічної промисловості, яка у майбутньому значною мірою визначала економічний розвиток краю. Першим потужним підприємством «великої хімії» став завод хімічного волокна, спорудження якого розпочалося в 1956 році. Перша черга цього підприємства стала до ладу в 1961 році, а друга – в 1964 році.

На початку 1963 року в Черкасах почав споруджуватися *великий хімкомбінат* (нині – ПАТ «Азот»), який через два роки дав першу продукцію – аміачну воду й азотні добрива. Цього ж року розпочалося будівництво *шовкового комбінату*, який став до ладу в 1967 році.

У першому десятиріччі існування області відбувалися помітні зміни і в *аграрному секторі*. Оздоровленню морального клімату на селі сприяло те, що за часів Хрущова селяни нарешті одержали паспорти, ставши, таким чином, повноцінними громадянами. На розвиток сільськогосподарського виробництва позитивно впливали економічні чинники, що почали впроваджуватися. Мається на увазі, передусім, посилення матеріальної зацікавленості колгоспників у результатах своєї праці. Впродовж 1952–1958 років закупівельні ціни на зерно зросли майже у 7 разів, на картоплю – у 8 разів, на продукти тваринництва – у 5,5 раза.

Зміцнювалася *матеріально-технічна база* спустошеного війною сільського господарства. Наприклад, у Монастирищенський район у 1955 році надійшло 73 гусеничні трактори, а в 1957 році район отримав вже 115 таких машин і 6 колісних трактори. Поповнення господарств технікою тривало і в наступні роки. Якщо в 1958 році в області працювало 9195 тракторів, то в 1965 році – 16013. За цей же період з 2033 до 2267 зросла кількість зернових комбайнів.

У 1958 році валовий збір зернових становив 1 млн 422 тис. тонн, або на 548 тис. тонн більше ніж у 1953 році. З кожного гектара одержано по 20 ц зернових і по 275 ц цукрових буряків. Від реалізації цукрових буряків того року господарства області одержали понад 65,6 млн крб. прибутків у тодішніх цінах, що перевищувало усі грошові доходи від рільництва і тваринництва у 1953 році.

У тому ж році Указом Президії Верховної Ради СРСР від 4 березня Черкаська область «за успіхи, досягнуті в справі збільшення виробництва та заготівель зерна, цукрових буряків, м'яса, молока та інших сільськогосподарських продуктів» була *відзначена найвищою у той час державною нагородою* – орденом Леніна. За цією нагородою – сумлінна і нелегка праця тисяч наших працелюбних земляків.

Динамічний розвиток Черкаської області в 1960-х роках перетворив її з аграрної в *індустріально-аграрну*. За цей час було збудовано 25 нових потужних промислових підприємств,

реконструйовано більшість діючих. Індустріальне обличчя краю у цей період визначали машинобудування, зростаюча швидкими темпами хімічна промисловість, об'єкти паливно-енергетичного комплексу, легка та харчова промисловість.

На дільницях Знам'янка – Шевченко та Цвіткове – Городище пішли перші *електропоїзди*, на інших паровози були замінені тепловозами. У Черкасах вступив в дію *новий річковий порт*.

У 1970–1980-х роках продовжувалася реконструкція і розширення потужностей підприємств *машинобудівної галузі* в Черкасах, Умані, Смілі, Золотоноші, Монастириці, Кам'янці, Корсунь-Шевченківському. Змінюється загальна стратегія промислового розвитку – все більше уваги приділяється *наукоємним галузям*. Вступають у дію такі високотехнологічні приладобудівні підприємства як «Фотоприлад», завод телеграфної апаратури, «Ротор», «Імпульс» в Черкасах, «Вега» – в Умані, радіоприладний – в Смілі, «Магніт» – в Каневі. Принагідно слід зазначити, що на цих та інших підприємствах надмірно високою була питома вага продукції військово-промислового комплексу.

У середині 1980-х років у сукупній валовій продукції, що вироблялася в області, питома вага промисловості становила 70,2 %, а сільськогосподарського виробництва – 29,8 %.

Однак в абсолютному вимірі обсяг валової сільськогосподарської продукції зріс. Цей показник у 1982 році по всіх категоріях господарств перевищив показники 1960 року в 1,7 раза. При цьому чисельність сільського населення за цей час зменшилася майже на 30 %. Продуктивність праці на селі зросла в 2 рази. Ці та інші показники регулярно оприлюднювалися в засобах масової інформації, викликаючи у жителів області, особливо міських, подвійні почуття. З одного боку – гордість за здобутки селян, а з іншого – невдоволення тим, що постачання населення міст продуктами харчування поліпшувалося дуже повільно, оскільки значна частка виробленої сільгосп-продукції відправлялася у так званий союзний фонд.

З початку існування області й до середини 1980-х років відбулися суттєві зміни в соціальній сфері, зокрема значних розмірів набуло *житлове будівництво*. За цей час здано в експлуатацію 18,3 млн квадратних метрів житла – понад 300 тис. квартир. Тривав *процес газифікації* – було газифіковано 83,2 відсотка міських і 45,4 відсотка сільських квартир.

З 1961 по 1983 р. в області збудовано 503 школи на 197,3 тис. учнівських місць, у тому числі в сільській місцевості – на 141,4 тис. місць. У Черкасах збудовано нові навчальні корпуси педагогічного і філії Київського політехнічного інститутів.

Практично була вирішена проблема забезпечення потреб населення у дошкільних закладах. Якщо в 1954 році в області налічувалося всього 102 дитячих садка на 4240 місць, то в 1984 році в 852 дитячих садках виховувалося майже 81 тис. малят.

Поліпшилося *медичне обслуговування населення*. У 1954 році на кожні 10 тис. жителів області припадало 8,4 лікаря і 36,3 середнього медперсоналу. У 1984 році цей показник становив відповідно 31,4 і 102. З 6,5 тис. до 20,1 тис. збільшилася кількість лікарняних ліжок в стаціонарних лікувальних закладах. Серед введених в дію лікувально-оздоровчих об'єктів – санаторії «Світанок», «Мошногір'я» поблизу Черкас, «Радон» у Звенигородці. Загальна кількість місць в санаторіях, пансіонатах, будинках і базах відпочинку досягла майже 15 тис.

Тобто, контраст з попереднім періодом був разючим, хоча життєвий рівень населення ще суттєво відставав від стандартів розвинутих країн світу. Дефіцитними залишалося багато товарів широкого вжитку – меблі, побутова електротехніка, легкові автомобілі. Можливість безкоштовно отримати житло мали усі працюючі, однак у більшості випадків черга розтягувалася на кілька років.

Духовне життя Черкащини

З утворенням Черкаської області виникла необхідність реорганізації та утворення нових, обласного рівня, закладів гуманітарної, насамперед культурно-мистецької сфери. Гостро постало й питання будівництва в Черкасах відповідаючих вимогам приміщень обласної філармонії, театру, музею, бібліотеки, оскільки колишній райцентр їх не мав.

У молодому обласному центрі з другої половини 1950-х років *пожсвavlюється духовне життя*. Представники творчої інтелігенції гуртуються у творчі об'єднання, які стають ядром майбутніх обласних організацій творчих спілок письменників, художників, архітекторів, композиторів.

У Черкасах на базі художніх майстерень Київського обласного товариства художників 17 березня 1954 року було створено Черкаське обласне кооперативне товариство художників. А 16 листопада за існуючою тоді практикою бюро обкому КПУ прийняло постанову про створення обласного літературного об'єднання, першим головою якого став І. А. Рябокляч.

Наступним кроком у формуванні мережі обласних культурно-мистецьких закладів стало рішення облвиконкому від 26 травня 1955 р. про організацію з 1 червня того ж року *обласної філармонії*, яку тимчасово передбачалося розмістити у приміщенні драматичного театру. Філармонія покликана була стати центром музично-мистецького життя краю і організації концертної діяльності. Важливе значення у реалізації цього завдання мало створення при обласній філармонії в лютому – березні 1957 р. самодіяльного Черкаського народного хору, якому згодом передбачалося надати статусу професійного.

Черкаський хор, який складався з власне хору, танцювальної та оркестрової груп, з часом набув широкого визнання. Уже в 1958 р. і наступних роках колектив брав участь у конкурсах та фестивалях в Києві та Москві, успішно гастролював у колишньому Союзі та за кордоном, був лауреатом багатьох конкурсів, у тому числі й міжнародних.

Першим художнім керівником хорового колективу був *М. Куш*. У наступні роки Черкаським хором, який був

удостоєний звання державного заслуженого українського народного хору, керували талановиті митці А. Пашкевич, А. Авдієвський, Є. Кухарець, О. Савчук, О. Стадник, Л. Трофименко. Пошаною і прихильністю слухачів користувалися солісти хору О. Павловська, Р. Кириченко, В. Захарова, Є. Крикун, В. Чорнодуб та багато інших виконавців. Далеко за межами Черкащини стали відомі пісні «Степом, степом...» на слова М. Негоди та «Синові» на слова В. Симоненка, музику до яких написав А. Пашкевич. У 1981 році колектив хору удостоєний Державної премії УРСР імені Т. Шевченка.

Набув статусу обласного Черкаський *музично-драматичний театр* імені Тараса Шевченка. У різні роки на сцені театру здійснено постановку різноманітних за жанром та тематикою творів української та зарубіжної класики і сучасних авторів. У репертуарі театру постійними стали вистави за творами Т. Шевченка – «Назар Стодоля», «Мати – наймичка», «Гайдамаки», «Титарівна». Роль Шевченка виконували В. Ігнатенко і І. Клименко.

У 1957–1963 рр. у Черкасах жив і творив відомий український письменник *Василь Симоненко*. З утворенням у листопаді 1972 року *обласної організації Спілки письменників України*, першим керівником якої був Ф. Моргун (пізніше організацію очолювали М. Негода, С. Носань), на Черкащині помітно активізувався літературний процес. З'явилися такі форми організаційно-творчої роботи як семінари-конкурси творчої молоді «Сонячні кларнети», літературно-мистецькі свята «Поетичний жовтень», до участі в яких запрошувалися літератори з Києва та інших міст України, а згодом й з інших республік.

Плідна співпраця черкаських письменників і митців, набутий ними досвід у проведенні масових заходів з пропаганди культурних надбань стали вагомим аргументом для розширення цієї роботи і започаткування у 1981 році *Шевченківського літературно-мистецького свята* «В сім'ї вольній, новій...», яке з часом набуло статусу міжнародного. Розмаїтістю і духовним багатством запам'яталися черкащанам Шевченківські уро-

чистості 1989 року, коли святкувалося 175-річчя від дня народження Кобзаря. У травні Дніпром за маршрутом Прага – Київ до Черкас прибули шанувальники Т. Шевченка з різних куточків земної кулі – учасники міжнародного Шевченківського форуму «*Від серця Європи – до серця України*».

Все помітнішу роль у духовному житті черкащан після утворення області почали відігравати музеї. Функції провідної музейної установи почав виконувати Черкаський міжрайонний музей, який був реорганізований у *обласний краєзнавчий музей*. Крім того в 1950-х роках статус державних мали краєзнавчий музей в Умані, меморіальний музей в Каневі, Шевченковому і Кам'янці та музей Корсунь-Шевченківської битви. У 1960-х роках починають працювати міські та районні краєзнавчі музеї в Смілі, Золотоноші, Звенигородці та в інших містах та районах.

Важливими осередками краєзнавства і вивчення української минувшини стають *музеї та музейні кімнати на громадських засадах*. Лише в 1967 році в області було створено майже 100 музеїв і музейних кімнат, а вже в 1970 р. їх діяло 557. Попри надмірну заідеологізованість, вони справляли помітний вплив на формування історичного світогляду населення і сприяли поширенню знань про минуле краю. Важливе значення для розвитку музейництва мало відновлення у 1985 р. після 12-річної перерви роботи обласного краєзнавчого музею у новозбудованому приміщенні, яке має 30 залів на площі 2800 кв. метрів. Мережа державних музеїв Черкащини у травні 1989 року поповнилася унікальним музеєм шевченківського «Кобзаря» у Черкасах. У 1990 році музеї області відвідало 703 тис. відвідувачів.

Серед черкащан великою популярністю користувалася самодіяльна народна творчість, центрами якої були *клуби та будинки культури*. До послуг населення в 1986 році було 939 клубних установ, у тому числі в сільській місцевості 799. У гуртках художньої самодіяльності брали участь понад 123 тис. осіб. Найкращим 65 художнім колективам присвоєно звання народних.

Удосконалювалася *мережа бібліотек*. У 1985 році в області діяло 996 бібліотек з книжковим фондом 15,7 млн примірників (в 1954 р. – 3,6 млн).

Масовим характером відзначався розвиток *фізкультури і спорту*. Користувалися популярністю такі змагання як «Тато, мама і я», «Усією бригадою – на стадіон!», «Шкіряний м'яч», тижні фізичної культури і спорту. У середині 1980-х років в області до послуг населення було 49 стадіонів, 380 футбольних полів (у сільській місцевості – 370), 3214 волейбольних, баскетбольних та інших спортивних майданчиків, 550 спортзалів.

Зростала кількість підготовлених спортсменів вищої кваліфікації. У 1981–1984 роках в області підготовлено 9 майстрів спорту міжнародного класу, 108 майстрів спорту СРСР і кандидатів в майстри спорту – 985. Чемпіоном Олімпійських ігор 1964 р. в Токіо з веслування на каное став *Андрій Хіміч* – перший і на сьогодні єдиний представник Черкащини. Учасником Олімпійських ігор 1972 р. в Мюнхені був динамівець із Черкас *Володимир Атамась*. На Олімпійських іграх 1988 року в Сеулі черкаський веслувальник *Олександр Мотузенко* (уродженець Сміли) завоював срібну медаль у змаганнях з веслування на байдарках. Там же вихованка черкаського гандболу *Тетяна Горб* у складі збірної СРСР нагороджена бронзовою медаллю (такої ж нагороди вона удостоїлась і на Олімпіаді 1992 р. в Барселоні). Чемпіоном Європи 1966 року, двічі срібним призером світових першостей та неодноразовим чемпіоном СРСР з веслування ставав у 1960-х роках черкащанин *Валерій Дрибас*.

Розширювалася мережа закладів освіти, зокрема, вищої освіти. До діючих Черкаського і Уманського педагогічних та Уманського сільськогосподарського інститутів приєднався у серпня 1960 р. загальнотехнічний факультет Київського будівельного інституту (в майбутньому на його базі буде створено самостійний заклад вищої освіти – нинішній *Черкаський державний технологічний університет*). Динаміка підготовки в

області фахівців з вищою освітою характеризується такими показниками: в 1954/1955 навчальному році у вищих навчальних закладах Черкащини навчалося 5963 студенти, в 1985/1986 навчальному році – 10262. У середніх спеціальних навчальних закладах відповідно 10065 і 19614.

Зростає випуск фахівців з вищих та середніх спеціальних навчальних закладів області. Якщо вищу освіту в них у 1960 році здобуло 1234 випускники, то в 1985 році – 1730, середню спеціальну – 2610 і 6186 відповідно.

Утворення Черкаської області дало поштовх формуванню мережі *науково-дослідних установ*. У першому десятиріччі існування області науково-дослідну роботу проводили Черкаська обласна сільськогосподарська науково-дослідна станція, Мліївська науково-дослідна станція садівництва імені Левка Симиренка, Верхняцька державна дослідно-селекційна станція і Драбівська науково-дослідна станція рільництва при Українському науково-дослідному інституті землеробства. У наступні роки з розвитком промислового потенціалу краю почали функціонувати науково-дослідні установи з проблем хімічної, машинобудівної та інших галузей.

Рівно через місяць після указу про утворення Черкаської області, 7 лютого 1954 р. побачив світ *перший номер обласної газети*, яка отримала типову для того часу назву «*Черкаська правда*» (нині – «Черкаський край») і була офіційним друкованим органом обкому КПУ і облвиконкому. Першим редактором обласної газети був *Є. М. Гольцев* (у наступні роки редакційний колектив очолювали Л. П. Шитова, В. П. Мислюк, Б. П. Педченко, В. С. Головковський, С. Х. Халупінський, Т. С. Калиновська). Головна газета області виходила великим форматом шість разів на тиждень, і вже з 1 травня її тираж становив 40 тис. примірників. «Черкаська правда» разом з невеликим партійним бюлетенем «Блокнот агітатора» були тоді єдиним друкованими виданнями обласного рівня.

Крім «Черкаської правди», *міськрайонних і районних газет*, в колгоспах і на підприємствах видавалося 188 багато-

тиражних, як правило, малоформатних газет з разовим тиражем близько 140 тис. примірників. З лютого 1960 р. вийшов перший номер обласної газети «Молодь Черкащини» – органу обкому комсомолу. Її першим редактором був *Г. В. Суховерхо*.

На двадцять четвертий день утворення області, 31 січня 1954 р. вперше в ефірі прозвучали слова «Говорять Черкаси...», що ознаменувало початок *обласного радіомовлення*. Спочатку радіоінформацією займався очолюваний *І. Ф. Назаренком* відділ, підпорядкований обласному управлінню культури. У листопаді 1957 року відділ перейменовано в обласну редакцію радіомовлення, а в квітні 1963 року він набув статусу обласного комітету по радіомовленню і телебаченню. З 1958 року в колективі комітету почав працювати *Л. А. Рябіщук*, який згодом став його головою. За його активної участі комітет був реорганізований в обласну державну телерадіокомпанію. Тоді ж було збудоване нове приміщення, обладнане необхідною апаратурою.

Частиною духовного життя багатьох черкащан була *релігія*. Однак діяльність уцілілих діючих церков зводилась переважно до богослужіння, яким охоплювалась незначна кількість населення. Пануюча атмосфера войовничого атеїзму поширювалася не тільки на світогляд громадян, а й на матеріальну основу релігійних громад. Лише в першій половині 1960-х років в області з реєстрації було знято 131 культове приміщення. Вони використовувалися, як правило, для господарських цілей, або ж перебували у занедбаному стані. Серед них – унікальні пам'ятки архітектури – Преображенська церква в Лебедині Шполянського району, Успенський костюл в Умані, Олександрівська церква в Лебедівці Кам'янського району та багато інших історико-культурних пам'яток.

1. Питання для самоопрацювання:

- 1.1. Коли вперше, на офіційному рівні, була обговорена ідея створення Черкаської області?
- 1.2. Які були причини створення Черкаської області?
- 1.3. Спростуйте або підтвердіть думку «Хімкомбінат (нині – ПАТ «Азот») – це потужний сила Черкащини». Висловіть свої міркування.

2. Види діяльності:

- 2.1. Створення буклета «Духовне життя Черкащини» (друкований або рукописний формат).
- 2.2. Робота з картою «Черкаська область: адміністративний поділ».
- 2.3. Створення таких історичних кластерів: «Адміністративно-територіальний устрій Черкаської області станом 7 січня 1954 р.», «Адміністративно-територіальний устрій Черкаської області станом на 2020 р.»

3. Методичний коментар:

Під час опрацювання матеріалів теми потрібно звернути увагу на формування в одинадцятикласників компетентностей:

- *інформаційної та хронологічної* – здатність систематизувати історичну інформацію, в учнів розвиватиметься під час складання таблиці (хронологічні, синхроністичні, порівняльні тощо), схем, різних типів планів (простий, розгорнутий, тощо);
- *логічної* – здатність ставити запитання та шукати відповіді; визначати причини, наслідки та значення історичних явищ та подій; в учнів формуватиметься під час, обговорення подій, пов'язаних з утворенням Черкаської області;
- *аксіологічної* – здатність оцінювати факти, визначати власну думку щодо актуальних проблем, компетентність в учнів формується під час пошуку відповідей на проблемні запитання: «Що було б, якби Черкаську область створили в 1930 р.?»

Гра «Історична карта Черкащини»: Утворення та розвиток Черкаської області

Правила гри: учні отримують картки з назвами географічних об'єктів (населений пункт, річка, урочище) на території області (району, громади). По черзі називають історичні події чи особистості, пов'язані з цим об'єктом (*село Моринці, урочище Холодний Яр, річка Сула*)

Тема 3. Черкащина в умовах системної кризи СРСР

Одночасно з поступальним розвитком, в економіці області мали місце прорахунки і недоліки, породжені *командно-адміністративними методами управління*. На якості роботи негативно позначалися штурмівщина, розпорошення коштів, великі обсяги незавершеного будівництва, недостатня спеціалізація і кооперування. Низькою залишалася механізація вантажних, транспортних та інших трудомістких робіт.

Не на користь справи були *непродумані реорганізації управління*. Так, Черкаська область спочатку входила до Київського раднаргоспу, потім до Черкаського і знову до Київського. Плани нерідко складалися без достатнього економічного обґрунтування і часто мінялися. Зокрема, план 1962 року тресту «Черкасжитлобуд» вищими інстанціями було змінено 13 разів, а тресту «Черкасхімбуд» – 16 разів.

Прикриваючись гаслом демократизації, окремі керівники підприємств власні амбіції ставили вище інтересів трудових колективів і держави, допускали грубі *порушення фінансово-господарської діяльності*. Широкого розголосу у 1986 р. набув конфлікт у Черкаському науково-виробничому об'єднанні «Ротор», де було виявлено приписки обсягів виробництва та реалізації товарної продукції, незаконне отримання премій.

Не сприяла злагожденості й здійснювані з ініціативи М. С. Хрущова *перекроювання адміністративно-територіального устрою* області й відповідна перебудова структури управлінських ланок – партійних і державних органів.

У 1957–1960-х роках кількість районів в області була зменшена з 30 до 21. У січні 1963 року Черкаський обком КПУ було поділено на два – з керівництва промисловістю і керівництва сільським господарством. Відповідну реорганізацію проведено в обласній раді депутатів трудящих (їх теж стало дві), в обласній раді профспілок, обкомі комсомолу, інших обласних відомствах.

Таке ж «роздвоєння» керівних структур відбулося і на районному рівні. Замість райкомів партії були створені парткоми виробничих колгоспно-радгоспних управлінь і зональні промислово-виробничі парткоми у сільській місцевості. Зазнали укрупнень райони – замість існуючих на той час 21 району залишилось 10 великих райони.

Керівництво такими великими одиницями ускладнювалося відсутністю належного зв'язку, транспортного сполучення та іншими чинниками. І вже в 1965–1966 рр. частина районів була відновлена і їх загальна кількість становила 20 районів (до 2020 р.). Скасовані були також «роздвоєні» органи управління.

Динаміка суспільно-політичного життя

Хрущовська «відлига», безумовно, *послабила тиск командно-адміністративної системи*, сприяла утвердженню у свідомості людей впевненості у майбутньому, віри у краще життя. На цій хвилі зростає громадська активність населення. У 1950–1960-х роках на Черкащині набули поширення різного роду почини і новаторські рухи, які підтримувалися, а в багатьох випадках й ініціювалися партійними комітетами як складова частина здійснюваних ними агітаційно-пропагандистських показових заходів.

У практику увійшли підвищені зобов'язання до партійних з'їздів та ювілейних дат, соціалістичне змагання між виробничими підрозділами, трудовими колективами, районами, а також областями, в тому числі й з інших союзних республік. Після прийняття у 1961 році на XXIII з'їзді КПРС партійної програми, націленої на побудову утопічного суспільного ладу – комунізму, поширюється «рух за комуністичне ставлення до праці». Передовики такого руху отримували звання ударників та бригад комуністичної праці, нагороджувалися вимпелами та перехідними червоними прапорами.

Численні трудові почини в рамках адміністративної системи в цілому відігравали позитивну роль у підвищенні продуктивності праці та впровадженні кращого виробничого досвіду. В області в різний час набуло визнання чимало здібних новаторів і передовиків виробництва, які показували приклад ефективної і сумлінної праці. Серед них – доярка В. М. Левчик із Золотоніського району, робітник М. К. Величко зі Сміли, будівельник В. М. Заболотній з Черкас, механізатор О. Н. Парубок з Жашківського району та багато інших трудівників.

Однак трудові почини у багатьох випадках були *штучно організованими* і від самого початку наповнювалися формалізмом та демагогічним змістом, спотворюючи реальний ентузіазм працюючих.

Усі важелі політичного впливу та керівництва різними сферами життя області зосереджувалися в обкомі КПУ, який виступав провідником партійної лінії в області, перебираючи на себе функції державної влади і місцевого самоврядування. За час існування області його першими секретарями і фактичними керівниками області були: Б. І. Вольговський (1954–1960 рр.), Л. І. Найдек (1960–1963 рр., в 1963–1964 рр. – перший секретар сільського обкому), В. В. Ричко (1963–1964 рр. – перший секретар промислового обкому), О. Т. Ватченко (1964–1965 рр.), О. М. Андрєєв (1965–1976 рр.), І. К. Лутак (1976–1988 рр.), О. А. Ружицький (1988–1991 рр.).

Найпомітнішою постаттю серед керівників Черкаської області був *І. К. Лутак*, який крім посади партійного керівника впродовж 1954–1961 років був головою облвиконкому. З його іменем пов'язані вагомі здобутки в економічному та соціально-культурному розвитку краю. У 1985 році удостоєний звання Героя Соціалістичної праці.

Функції тодішніх партійних керівників обласного, а також міського та районного рівнів, носили більш адміністративно-господарський, ніж політичний характер. У рамках існуючої системи з її надмірною централізацією керівництва і суворою дисципліною навіть окремі особистості були не в змозі суттєво впливати на суспільно-політичні процеси.

Після оголошення у Конституції 1977 р. КПРС «ядром політичної системи суспільства», центральні органи партії директивним методом зобов'язували місцеві парторганізації посилити контроль за усіма ланками суспільного життя. Шляхом реалізації цього завдання, у тому числі і на Черкащині, було обрано кількісне зростання партійних осередків.

Якщо в 1954 р. в Черкаській області було 22861 член партії, то у 1988 році – 99541. У 1988 р. в партії перебував кожен восьмий робітник, кожен дев'ятий працівник сільського господарства. На низи в часи Брежнєва передався *«синдром старіння» партії*. У 1985 р. 38,9 відсотка комуністів області становили люди старші 50 років. Складалася парадоксальна ситуація – кількісно партія зростала, а партійний вплив й авторитет у масах, навпаки, знижувався.

У цілому суспільно-політична ситуація на Черкащині аж до 1985 року характеризувалася *аполітичністю* переважної більшості населення. Політична стабільність підтримувалася розгалуженою системою агітаційно-пропагандистських заходів, які включали масову мережу політосвіти, політінформацій, лекторіїв тощо, до яких залучалося практично усе працююче населення. Цьому сприяла й ідеологічна монополія на засоби масової інформації. Не давав підстав для соціальних збурень й відносно ритмічно працюючий господарський комплекс краю.

Однак у другій половині 1980-х років на Черкащині, як і в інших регіонах України, *суспільно-політичне життя помітно активізується*. Своєрідним каталізатором цього процесу стала започаткована «перебудова» з непередбачуваністю її наслідків. Жителі області, як і всієї України, особливо гостро відчували небезпеку залежності від союзного центру. Значною мірою це пов'язувалося з аварією на ЧАЕС, наслідки якої безпосередньо торкнулися районів Черкащини, інших соціально-економічних негараздах того часу.

Для громадськості краю стали символами *«духовного Чорнобиля» – зросійщення, занедбаність історико-культурної спадщини, замовчування трагічних сторінок минулого*. Право-

мірність постановки цих питань на Черкащині тоді була цілком очевидною, оскільки в 1988/1989 навчальному році в найбільшому місті області – Черкасах з 38 шкіл викладання українською мовою велося лише в чотирьох. А з 38986 учнів міських шкіл навчалися в класах з українською мовою викладання тільки 5753.

В умовах процесу демократизації суспільного життя в області починають виникати історико-краєзнавчі, екологічні, пам'яткоохоронні та інші об'єднання, діяльність яких дедалі більше виходила за межі суто просвітницької і набувала політизованого характеру. Одним з перших таких об'єднань у Черкасах стало товариство «*Екологія*». Перший екологічний мітинг в обласному центрі відбувся у лютому 1988 року. На ньому вперше було відкрито й аргументовано заявлено, що екологічна обстановка в місті дуже складна і вимагає невідкладних заходів.

Оприлюднена інформація дала поштовх регулярним акціям протесту, яких до того часу ніколи не проводилось – мітингам, пікетуванням підприємств-забруднювачів навколишнього середовища, виступам проти будівництва Чигиринської АЕС, Канівського промвузла та інших об'єктів, які загрожували не лише екологічній безпеці, а й історико-культурним пам'яткам загальноукраїнського значення. Тому поступово екологічний рух почав доповнюватися і тісно переплітатися з іншими актуальними проблемами, насамперед пов'язаними з національно-культурним відродженням.

На цьому ґрунті в 1988–1989 роках утворилися громадські об'єднання культурологічного спрямування – «*Заповіт*» у Черкасах, «*Берегиня*» в Умані, які проводили просвітницьку роботу – організовували дослідження маловідомих у той час обставин Голодомору 1932–1933 років, сталінських репресій, пропагували українську народну творчість. Згодом ці об'єднання помітно політизувалися і почали тісно співпрацювати з осередками політичних партій і рухів, що утворювалися в області – *НРУ* (Народного руху України), *ДемПУ* (Демпартії України), *УГС* (Української гельсінської спілки) та інших.

Все відчутніший вплив на формування громадської думки з кінця 1980-х років починають справляти *позацензурні газети* («самвидав») «Черкаський час», «Сурма» (Черкаси), «Воля» (Золотоноша), «Клич Наддніпрянщини», «Канівський вісник» (Канів), «Червона калина» (Умань), «Гомін» (Городище), «Дзвін» (Монастирище), на сторінках яких критикувались дії влади, гостро і вимогливо ставились питання національно-культурного відродження, надання незалежності Україні. Значне місце займала інформація про заходи громадських та політичних осередків, пропагувалися їхні програми.

Газети в більшості випадків мали малий формат і тираж, друкувалися усіма можливими способами – від друкарської машинки до друкарні. Місце друку залежало від обстави, найчастіше – на місці, а також у Києві, Львові, Прибалтиці й навіть в Ленінграді.

На початок 1990 року в області *ускладнюється суспільно-політична ситуація*. Непослідовність проголошеного КПРС курсу на «перебудову», серйозні помилки в економічній політиці все більше позначалися на повсякденному житті людей. Загострення дефіциту товарів, у тому числі й першої необхідності, прорахунки ціноутворення викликали все більше невдоволення населення. Знижувався рівень дисципліни на виробництві. Дуже часто порушувалися договори щодо поставок продукції. Мітингова стихія докотилася до виробничих колективів, особливо коли відбувалися вибори керівників підприємств. Наростали *антикомуністичні настрої*.

Партійний апарат вже «не вписувався» у перебудовчі процеси. Більшість партійних працівників, не одержуючи належних орієнтирів і рекомендацій, виявилася не готовою ефективно вести організаторську і політичну роботу в умовах політичного плюралізму. Зниження авторитету партії засвідчили численні виходи з її складу рядових комуністів, передусім на промислових підприємствах Черкас, Умані, Сміли, Канева. Ослаблення позицій партії проявилось під час виборів у березні 1990 року, коли до Верховної Ради СРСР по Уманському округу депутатом вперше було обрано не кандидата-комуніста,

а представника національно-демократичної громадськості М. М. Гайду.

В обстановці загострення взаємин між союзним центром і республіками 17 березня 1991 р. відбувся *Всесоюзний референдум про збереження СРСР*. У бюлетенях було включене питання: «Чи вважаєте Ви необхідним збереження Союзу Радянських Соціалістичних Республік як оновленої федерації рівноправних суверенних республік, в якій повною мірою гарантуватимуться права і свободи людини будь-якої національності?» В Україні до бюлетенів було також включене питання опитування про майбутній статус України: «Чи згодні Ви з тим, що Україна має бути у складі Союзу радянських суверенних держав на засадах Декларації про державний суверенітет України?». На Черкащині за збереження Союзу проголосувало 77,3 % виборців (по Україні – 70,5). Висловили думку на підтримку перебування України в Союзі радянських суверенних держав на засадах Декларації про державний суверенітет 88,8 % (по Україні – 80,1).

До літа 1991 р. суспільно-політична ситуація в країні ще більше ускладнилася. А 19–21 серпня у Москві було створено Державний комітет з надзвичайного стану (ДКНС), однак його спроба захопити владу завершилася поразкою. У Черкасах обком КПУ й облвиконком у ці дні діяли виважено, займалися поточними справами, ніяких рішень і заяв щодо підтримки ДКНС (відомого в народі як «ГКЧП») не приймали.

Події в Москві та їх тодішні оцінки в засобах масової інформації сформували різко негативну громадську думку щодо очолюваної М. Горбачовим КПРС, а відтак і Компартії України як її складової частини. Це стало підставою для Указів Президії Верховної Ради України спочатку «Про тимчасове припинення діяльності Компартії України» (26 серпня), а потім «Про заборону діяльності Компартії України» (30 серпня). За таких обставин 25 серпня 1991 р. відбулися останні збори апарату Черкаського обкому, перших секретарів міськкомів і райкомів Компартії України, на яких було вирішено суворо дотримуватися чинного законодавства. Комітети КПУ на території області припинили свою діяльність, а уся повнота влади перейшла до Рад народних депутатів та їх виконкомів.

1. Питання для самоопрацювання:

1.1. Чому в 1970–1980 роках відбувся швидкий процес русифікації на Черкащині?

1.2. Що вам відомо про громадські об'єднання культурологічного спрямування: «Заповіт», «Берегиня»?

1.3. Які особливості дисидентського руху 1970 – початку 1980 років на території Черкащині? Висловіть свої міркування. Яким є ставлення кожного/кожної із вас до цих подій?

2. Види діяльності:

2.1. Створення пригодницької оповідки з теми «Один день із життя мешканця Умані в 1970–1980 роках» (за бажання учні можуть візуалізувати у вигляді коміксу).

2.2. Вправа «Мікрофон». У чому унікальність культури Черкаського краю?

2.3. Створення історичних кластерів «Антикомуністичні настрої Черкащини 1990 роках».

3. Методичний коментар:

Під час опрацювання матеріалів теми потрібно звернути увагу на формування в одинадцятикласників компетентностей:

- *інформаційної та хронологічної* – здатність систематизувати історичну інформацію, в учнів розвиватиметься під час складання таблиці (хронологічні, синхроністичні, порівняльні тощо), схем, різних типів планів (простий, розгорнутий, тощо);

- *логічної* – здатність ставити запитання та шукати відповіді; визначати причини, наслідки та значення історичних явищ та подій в учнів формуватиметься під час, обговорення подій пов'язаних з дисидентським рухом на Черкащині, запитань для інтерв'ю з історичною особою;

- *аксіологічної* – здатність оцінювати факти і діяльність людей, визначати власну думку щодо актуальних проблем, в учнів формується під час історичних диспутів характер реформ В. Щербицького, вміння шукати відповіді на проблемні питання про: «перебудову», «гласність», «страйк шахтарів» у створенні передумов до розпаду СРСР.

Гра «Загадкова скринька»: Черкащина в умовах системної кризи СРСР.

Правила гри: учні по черзі витягають запитання зі скриньки й дають відповіді на них. *(Коли відбулася вказана подія: «Чи вважаєте Ви необхідним збереження Союзу Радянських Соціалістичних Республік як оновленої федерації рівноправних суверенних республік, в якій повною мірою гарантуватимуться права і свободи людини будь-якої національності?»).*

Тема 4. Наш край у період становлення України як незалежної держави (1991–2004)

Суспільно-політичні аспекти життя краю

Ще 20 серпня 1991 року в реквізитах чергового номера головної газети Черкащини «*Черкаський край*» значилося, що це «громадсько-політична газета Черкаського обкому Компартії України та обласної ради народних депутатів», а 27 серпня часопис вийшов вже просто як «громадсько-політична газета».

З цього серпневого номера й гасла «*Україна незалежна!*» через усю першу сторінку розпочався відлік життя не тільки газети, а й усіх черкащан у незалежній державі. На першій сторінці «Черкаського краю» було надруковано «Акт проголошення незалежності України» й постанова Верховної Ради Української РСР, яка схвалила Акт «Про проголошення незалежності України» від 24 серпня і постановила 1 грудня 1991 року провести республіканський референдум на підтвердження акту проголошення незалежності.

З проголошенням незалежності України 24 серпня 1991 року в області, як і в цілому в державі, гостро почала відчуватися відсутність чіткої системи управління, оскільки та, що дісталася у спадок від Української РСР, не відповідала новим умовам.

Після припинення діяльності обкому КПУ усі владні функції в області зосередилися в *обласній раді та її виконкомі*. Головою ради був В. Н. Шаповал (одночасно і депутат Верховної ради України), а головою виконкому – К. П. Ястреб. 3 вересня 1991 року останнього обрано і головою ради (з 21 березня 1992 року він – Представник Президента України в області).

Хоч незалежність і була проголошена, однак на території України і області ще *продовжували діяти закони СРСР*, та й сам Союз формально ще існував, а його центральні відомства зберігали реальні важелі управління на місцях. За таких обставин важливе значення мало рішення облвиконкому від

17 жовтня 1991 року «Про передачу підприємств, установ та організацій союзного підпорядкування, що розташовані на території області, у відання органів державного управління України». Згідно цього рішення понад 100 підприємств, установ та організацій переходили у відання міністерств і відомств України.

Подією історичної ваги для черкащан став *Всеукраїнський референдум 1 грудня 1991 р.*, в якому взяло участь 90,1 % виборців області, занесених до списків. Акт незалежності України підтвердили 96 % (по Україні – 90,32 %) голосуючих, не підтвердили – 2,8 %. Недійсних бюлетенів виявилось 1,2 %. Результати референдуму засвідчили, що жителі Черкащини, як і увесь український народ, підтримали започатковані в кінці 1980-х років демократичні перетворення і прагнення жити в незалежній державі.

Одночасно жителі Черкащини голосували і за Президента України, віддавши 67,1 % голосів за Л. Кравчука.

Продовжувалося *формування обласних осередків політичних партій*. У жовтні 1991 р. відбулася установча конференція обласної організації Соцпартії України, керівником якої було обрано О. П. Малиновського. Основу її складу тоді склали комуністи, які після заборони КПУ дістали легальну можливість реалізовувати свої політичні погляди у Соцпартії. На кінець 1992 р. відносно структурованими організаціями на Черкащині були представлені такі політичні партії та громадсько-політичні об'єднання як ДемПУ (Демократична партія України), ПЗУ (Партія Зелених України), СПУ (Соціалістична партія України), УРП (Українська республіканська партія), УСДП (Українська селянська демократична партія), УХДП (Українська християнсько-демократична партія), НРУ (Народний рух України), УНА (Українська національна асамблея).

Загальні кризові явища, тривалий спад промислового і сільськогосподарського виробництва, які охопили Україну, позначилися і на економіці та соціальній сфері Черкаської області. На сесії обласної ради 5 лютого 1993 р. констатувалося,

що «невпинне зростання цін відкинуло за межу бідності значну кількість населення, в першу чергу, пенсіонерів, інвалідів, багатодітних родин, молодь... Все це викликає справедливе обурення людей, посилює напругу в суспільно-політичній обстановці, що потенційно таїть загрозу соціального вибуху».

У цей час відбулася зміна керівництва області. У лютому 1994 року. 59-річного К. П. Ястреба на посаді Представника Президента України в області змінює 44-річний В. Г. Цибенко, який того ж року на виборах обирається головою обласної ради, а з липня 1995 року обіймає посаду голови обласної державної адміністрації (посада введена замість Представника Президента України в області).

У складній суспільно-політичній ситуації відбувалася підготовка і проведення виборів місцевих рад та Верховної Ради України, а також дострокових виборів Президента України, які мали відбутися 26 червня 1994 р. На той час тривав процес формування багатопартійності на обласному рівні. У 1994 році в області вже було зареєстровано близько 50 осередків політичних партій, рухів, а також різних громадських об'єднань громадян. Найбільшу чисельність в області мали відновлена Компартія України – 4500 членів, Соцпартія України – 2100, Українська партія справедливості – 1500, Народний рух України – 600, Демпартія України – 240, Ліберальна партія України – 192, Українська республіканська партія – 175, Партія зелених – 142.

У цілому ж осередки політичних партій в області були ще недостатньо розгалуженими і значним впливом серед населення не користувалися. Це підтвердили й вибори до обласної ради 26 червня 1994 р. З 59 обраних депутатів лише 11 представляли політичні партії, у тому числі 4 – від Компартії, 3 – від Народного руху, 2 – від Соцпартії, по 1 – від Селянської і Демократичної партій. Виборці з більшою довірою ставились до керівників різних рівнів, які склали більше половини обласного депутатського корпусу.

Депутатами Верховної Ради України від територіальних округів Черкащини стали І. І. Васюра, В. П. Гетьман, Г. Ю. Діх-

тяренко, П. Г. Душейко, Ю. М. Карасик, С. О. Пасько, О. Н. Парубок, Б. Й. Пономаренко, В. В. Півторак, В. Г. Роєнко, М. Д. Сирота, О. М. Ткаченко, М. Я. Шулежко.

У першому турі *виборів Президента України* 39,1 відсотка виборців Черкащини віддали свої голоси за Л. Кравчука (по Україні – 37,7 %), за О. Мороза – 20,9 % (по Україні – 13,0 %). У другому турі за Л. Кучму проголосувало 45,7 відсотка виборців (по Україні – 52,1 %), за Л. Кравчука – 50,8 % (по Україні – 45,1 %).

Соціально-економічна нестабільність наступних років визначала політичну палітру регіону, в якій все помітнішу роль почали відігравати опозиційні партії переважно лівого спрямування. Розстановку політичних сил в області віддзеркалюють підсумки виборів 1998 р.

У виборах *29 березня 1998 року* на Черкащині взяли участь 74,2 % виборців (по Україні – 70,8 %). За партії лівого спрямування проголосувало майже половина виборців. Зокрема за блок «За правду, за народ, за Україну!» (Соцпартія – Селянська партія) віддали голоси 25,96 % виборців (у Маньківському районі – 53,9 %; в Чернобаївському – 50,8 %), за Компартію проголосували 18,9 % виборців (в Христинівському районі і Золотоноші – 29,5 %), за Прогресивну Соціалістичну партію України – 4,6 %.

Не склали достатньої конкуренції комуністам і соціалістам представники Народного руху України, за яких проголосувало 7,7 % виборців. Лише 5,5 % змогла набрати провладна на той час Народно-демократична партія.

За підсумками виборів 1998 р. *депутатами Верховної Ради України* (за партійними списками та у мажоритарних округах) стали 13 представників Черкащини: В. М. Єщенко, О. Н. Парубок, В. Г. Роєнко, О. Ф. Юхимець (КПУ); С. Г. Павленко, О. В. Поліщук, В. І. Хмельницький (Партія Зелених); В. С. Зубов, О. М. Ткаченко (СПУ – СелПУ); М. Д. Сирота (НДП); О. А. Марченко, М. Я. Онофрійчук, С. М. Подобєдов (позапартійні).

У червні 1998 р. відбулася зміна керівництва області – головою облдержадміністрації став *45-річний А. С. Даниленко*, якого у вересні 1999 р. на посту «губернатора» змінив *В. Л. Лук'янець*.

Гостротою відзначалася політична боротьба під час *виборів Президента України 1999 р.* На той час найбільш чисельними в області були організації АПУ (Аграрної партії України), СДПУ(о) (Соціал-демократичної партії України (об'єднаної), КПУ (Компартії України), СПУ (Соцпартії України), НРУ (Народного Руху України), НДПУ (Народно-демократичної партії України), ДС (Демократичного Союзу). Водорозділ передвиборчої боротьби проходив між прихильниками діючого Президента України Л. Д. Кучми і кандидатами від лівих партій П. М. Симоненком (КПУ) і О. О. Морозом (СПУ).

Роботу щодо підтримки кандидатури Л. Д. Кучми відкрито вели працівники обласної та районних державних адміністрацій. З цією метою під їх патронатом було створене об'єднання «Злагода», яке мало забезпечити підтримку діючого Президента. До нього увійшло майже 11 тис. членів, які організовували масові заходи громадськості, у тому числі й студентів, на підтримку Л. Д. Кучми. На Черкащині за наслідками голосування у другому турі він набрав 39,9 % голосів виборців, а П. М. Симоненка – 52,3 % (по Україні – 37,8 %).

Однак невтішна ситуація в економіці, заборгованість з виплатою заробітної плати, пенсій та інших видів соціальних виплат мало захищеним верствам населення підривали авторитет влади серед виборців і мали вирішальний вплив на результати президентських виборів.

Президентські вибори 1999 року засвідчили пік популярності партій лівого спрямування серед виборців Черкащини. Водночас *почав зростати рейтинг партій центристської орієнтації*, які в 2002 році об'єдналися у два впливові блоки, лідерами яких стали колишні прем'єр-міністр і віце-прем'єр уряду України – «Блок Віктора Ющенка «Наша Україна» і «Виборчий блок Юлії Тимошенко». Саме ці два блоки задавали тон у наступних виборах до Верховної Ради України 2002 р.

Створений, як і на президентських виборах 1999 року, провладний блок політичних партій «За єдину Україну!» при усіх потугах адмінресурсу зміг набрати лише 4,9 % голосів виборців. А лідерами виборчого марафону в області став «Блок Віктора Ющенка «Наша Україна» – 26,9 % голосів, Компартія України – 13,3 %, «Виборчий блок Юлії Тимошенко» – 11,1 %, СДПУ(о) – 4,5 %, Соцпартія України – 18,9 %. Депутатами Верховної Ради від Черкащини 31 березня стали С. Терещук, Б. Губський, В. Тимошенко, І. Чоломбітько, П. Кузьменко, Б. Райков, О. Марченко.

Невдовзі після виборчих баталій у листопаді 2002 року новим головою обласної державної адміністрації було призначено *В. О. Льошенка*, який одночасно очолював і обласну організацію СДПУ(о). Головою обласної ради продовжував працювати *Г. І. Капралов*.

У роки незалежності на Черкащині разом із змінами в усіх сферах суспільного життя швидко почало змінюватися структурне і типологічне обличчя газет, що виходили в області. Більшість друкованих органів стають громадсько-політичними газетами. При цьому частина з них, що виникла на базі колишніх районних, міськрайонних та відомчих газет, продовжують нумерацію від часу заснування своїх попередників у 1920–1930-х років.

Часотиси Черкащини позбавились заідеологізованих і однотипних назв радянської епохи. З видань зник слоган «Пролетарі всіх країн, єднайтеся!» Натомість газети краю отримали такі милозвучні назви як «Звенигора», «Златокрай», «Надросся», «Над Тікичем», «Чисті джерела», «Червона калина», «Рідна земля», «Замкова гора», «Холодний Яр» та інші, у яких відбивалась неповторність історико-географічної палітри краю.

Основні тенденції реформування економіки

Загальні кризові явища, що мали місце в Україні у період реформування економіки, позначилися і на економічному становищі Черкаської області. У 1991–1993 рр. частково припинили роботу або опинилися на грані зупинки ряд промислових підприємств. У рішенні сесії обласної ради 5 лютого 1993 р. зазначалося, що «недосконалість законодавства відкрила можливість для швидкого збагачення спекулянтів і ділків «тіньової економіки». Керівники багатьох державних підприємств, особливо переробної галузі, допускали численні факти розбазарювання продукції, вивозу її у великих кількостях за межі області для реалізації через комерційні структури або для бартерного обміну на товари, які розподілялися виключно в їх колективах».

Порушення економічних зв'язків з державами колишнього СРСР, неефективна система розрахунків та зростання цін призводили до розладу фінансового стану та збитковості підприємств. У 1992 році кількість збиткових підприємств та організацій в області зросла у 2,6 раза проти 1991 року.

На споживчому ринку області *стрімко зростали ціни*, передусім на продовольчі товари – молоко, масло, яйця, м'ясо, олію, рибу. Серед непродовольчих товарів найбільше зростання цін черкащани відчували на електротовари, меблі, посуд, миючі засоби, хутра. Набула поширення так звана «човникова торгівля», коли значна частина жителів області змушена була займатися індивідуальною торгівлею, здійснюючи поїздки за товаром до зарубіжних країн – Туреччини, Польщі, Росії.

В економічній сфері склалася скрутна ситуація – стара система господарювання була сильно підірвана, нова – ще фактично не була створена. До того ж бракувало досвіду ринкових перетворень, управлінські кадри ще традиційно тяжіли до адміністративних методів керівництва.

Як складова економічних реформ у 1990-х роках в області активно *здійснювався процес приватизації*. Зокрема, впродовж 1993–1995 років на Черкащині приватизовано 645 об'єктів. Під час роздержавлення здійснювалася реструктуризація під-

приємств шляхом виділення із їх складу окремих структурних підрозділів для подальшої приватизації. З метою залучення інвестицій щодо поліпшення економічного стану підприємств впроваджувалися конкурси продажу пакетів акцій.

Однак заходи, що вживалися обласною владою щодо структурної перебудови та стабілізації економіки, не давали бажаних результатів. У 1996 році продовжувався спад обсягів виробництва та виконання робіт у більшості галузей, загострювалася платіжна криза. Збільшилась кількість збиткових підприємств.

Обсяг промислового виробництва в області у 1996 році знизився проти попереднього року на 13,7 %. Допустили його спад 236 підприємств (74,4 % їх загальної кількості). На 17 % скоротився обсяг валової продукції сільського господарства, у тому числі виробництво зерна – на 17 %, цукрових буряків – на 21 %, м'яса – на 19 %, молока – на 14 %.

Більшість міст і районів у 1996 році не забезпечили виконання прогнозних показників по платежах до бюджету на 13,2 млн гривень. Найбільші суми недоїмок по платежах до бюджету на початок 1997 р. мали підприємства Черкас, Умані, Звенигородського, Лисянського, Смілянського та Шполянського районів.

Незважаючи на труднощі, продовжувалося *реформування аграрного сектора економіки* Черкащини, вдосконалення майнових і земельних відносин. У 1998 році проведено роздержавлення земель у 509 господарствах з 519. Членам недержавних сільгоспідприємств безоплатно передано 933 тис. гектар землі (79 % земельного фонду). Проведене паювання земель на 98 % площ, що підлягають паюванню.

Тривав процес створення *фермерських господарств*. На початок 1999 року в області було зареєстровано 562 фермерських господарства, в яких постійно працювало 852 особи, 164 – за трудовими угодами і 344 залучалися на сезонні роботи. Основним напрямком діяльності фермерських господарств було рослинництво.

Проте масового характеру фермерський рух в області на кінець 1990-х років ще не набув. Питома вага продукції,

виробленої фермерськими господарствами, у загальному сільськогосподарському виробництві не перевищувала 2 %. Нижчою була й урожайність більшості культур. Так, у 1998 р. урожайність зернобобових у фермерських господарствах становила 15 ц з гектара, тоді як у колективних господарствах – 28,9, сояшнику – 5,5 і 7 відповідно, овочів – 66,8 і 91,2 ц з гектара. Натомість урожайність цукрових буряків того року у фермерських господарствах перевищила урожайність у суспільному секторі на 47,3 ц і становила 233,2 ц з гектара.

Низька урожайність окремих культур у фермерських господарствах була пов'язана з відсутністю коштів на мінеральні добрива, засоби захисту рослин, придбання паливно-мастильних матеріалів.

Уявлення про загальний спад сільськогосподарського виробництва в 1990-х роках дають порівняльні показники за 1990 і 2000 роки. Якщо в 1990 р. валовий збір зерна становив 2 млн 375 тис. тонн, то в 2000 році – 2 млн 13 тис., цукрових буряків – 4 млн 97 тис. і 988 тис., сояшника – 82 тис. і 48 тис., овочів – 321 тис. і 283 тис. тонн відповідно. Це зумовило зниження за цей період виробництва продовольчих товарів: борошна – з 240 тис. тонн до 104, цукру піску – з 567 тис. до 150 тис., м'яса – з 136 тис. до 21 тис. тонн. Майже вдвічі зменшилося поголів'я великої рогатої худоби і свиней.

Узагальнений показник роботи промисловості області в 1990-х роках – прийнятий у статистичній звітності індекс промислової продукції, виявився теж невтішним і в 2000 році становив відносно 1990-го року 53 %. Значного рівня досягло безробіття, а тому багато черкащан змушені були виїжджати в пошуках роботи за кордон – до Росії, Італії, Португалії та інших країн.

Певної стабілізації і позитивних зрушень в економіці області вдалося досягти на початку 2000-х років. Намітилася тенденція зменшення *бартерних форм розрахунків і частки давальницької сировини*. Тільки за вісім місяців 2002 року в області було освоєно 192 нових видів конкурентоспроможної продукції. Збільшено обсяги виробництва у харчовій та

переробній галузях, машинобудуванні, хімічній, легкій промисловості. На Черкащині формується нова галузь – автомобілебудівна. Розпочато випуск сучасних автобусів, а у перспективі планувалося налагодити випуск вантажних автомобілів.

Зміцнювалися позиції *малого підприємництва*. У 2002 році в області діяло понад 5 тис. малих підприємств, на яких працювало майже 10 % усіх працюючих.

У ході аграрної реформи у власність громадян передано 948 тис. гектарів земельних угідь. На базі колишніх колективних сільгоспідприємств у 2003 році діяло 705 нових господарських формувань. До 1034 зросла кількість фермерських господарств.

Активізація економічної діяльності сприяла розширенню зовнішньоторговельного співробітництва. У 2004 р. підприємства області вели торговельні операції вже з 80 країнами світу. Тоді найбільші обсяги експортних поставок здійснювалися до Російської Федерації, Туреччини, Німеччини, Китаю, США, Фінляндії. Лідерами серед держав-імпортерів були Німеччина, Швейцарія, Російська Федерація, Швеція, США.

Процеси духовного відродження та збереження історико-культурної спадщини

У роки незалежності незворотного характеру набули процеси *утвердження національної свідомості* та оновлення духовної сфери життя черкащан. Жителі краю дістали можливість долучитись до національних та світових культурних цінностей, багато з яких раніше через ідеологічні бар'єри були недоступними. Відкрилися можливості об'єктивного висвітлення таких трагічних періодів історії краю як Голодомор 1932–1933 років, сталінські репресії, наслідки чорнобильської катастрофи, війна в Афганістані.

Повернулися із забуття імена багатьох черкащан: художника Івана Падалки – уродженця Драбівщини, хореографа Василя Авраменка – уродженця Корсунщини, письменника

Тодося Осьмачки зі Смілянщини та багатьох інших наших земляків. Одним із перших кроків обласної влади в роки незалежності, спрямованих на посилення національно-патріотичного виховання населення, було рішення Черкаського облвиконкому від 31 грудня 1991 р. «Про увічнення пам'ятних місць Черкащини, пов'язаних з історією українського козацтва».

Значний вплив на формування духовного світогляду жителів краю справляли *культурно-мистецькі заклади*, серед яких – обласний академічний музично-драматичний театр імені Тараса Шевченка, обласний театр ляльок, обласна філармонія. Фахівців для сфери культури у той час готували Канівське училище культури і мистецтва, Уманське музичне училище імені Порфирія Демуцького, Черкаське музичне училище імені Семена Гулака-Артемовського, 40 шкіл естетичного виховання.

Стали відомими далеко за межами Черкащини мистецькі колективи обласної філармонії – Черкаський державний заслужений український народний хор, тріо бандуристок «Вербена» (Людмила Ларікова, Лідія Зайнчківська, Ольга Калина), камерний оркестр, солісти Валентина Саввопуло, Тамара Власенко. Широкого визнання у той час набули міський камерний хор з Умані, такі самодіяльні колективи як жіночий вокальний ансамбль «Лебідка» із Золотоноші, народні хори «Криниця» та «Дивоцвіт» зі Сміли, художні колективи черкаського палацу культури «Дружба народів», танцювальний ансамбль «Черкащанка» (керівник Валентин Луценко) Черкаського національного університету імені Богдана Хмельницького, дует Діани і Василя Матющенків та багато інших самобутніх колективів і виконавців.

Активно включилися в розвиток національних культурних традицій краю обласна організація *Національної спілки письменників України*, яку очолювали Людмила Тараненко, Григорій Білоус, Валентина Коваленко, Володимир Ткаченко, а нині – Володимир Поліщук). Ядро письменницької організації склали відомі письменники Григорій Білоус, Микола Негода, Василь Захарченко, Людмила Тараненко, Сергій

Носань, Майя Фролова, навколо яких гуртувалася талановита молодь. Спілчани започаткували свій альманах «Холодний Яр». Черкаські письменники – автори понад 500 книжок.

Майже 50 митців об'єднала обласна організація *Національної спілки художників*, яку очолював Юрій Іщенко (пізніше Іван Фізер, Роман Кравчук). Продовжуючи традиції, започатковані Данилом Нарбутом, Іваном Куликом, Василем Євичем, Віктором Никаноровим, Анатолієм Шилімовим, Станіславом Грабовським черкаські майстри працювали над новими творами, які відзначалися широтою тематичного діапазону та виразністю художніх образів. На виставках, що проводилися у відкритому в роки незалежності обласному художньому музеї, з ними знайомились громадськість та гості Черкащини.

На виховання у черкащан глибокої поваги до свого минулого, культури, мови і традицій українського народу на основі об'єктивного дослідження та популяризації історії і сучасності рідного краю спрямовувалася діяльність обласної організації *Національної спілки краєзнавців України* (очолювали Павло Соса, Василь Мельниченко, нині – Валентин Лазуренко) та її осередків на місцях. Видається журнал «Краєзнавство Черкащини», започатковані науково-краєзнавчі конференції «Черкащина в контексті історії України». Все більше міст і сіл краю видають книги про свою історію, написані краєзнавцями на основі кропіткої дослідницької праці.

Плідною була робота обласної організації *Спілки архітекторів України* (очільник – Василь Дмитренко). Черкаськими архітекторами розроблено проекти багатьох оригінальних споруд, пам'ятників та пам'ятних знаків. Серед них приміщення обласного краєзнавчого музею, реконструйоване приміщення філармонії, парк «Ювілейний» у Черкасах, інші об'єкти.

В умовах утвердження державності України важливу роль у формуванні національно-історичної свідомості жителів краю відіграє *історико-культурна спадщина* Черкащини. У цей період в області, крім існуючого з 1925 р. Шевченківського заповідника в Каневі та утвореного у 1989 р. державного історико-культурного заповідника у Чигирині, в роки незалежності було

утворено ще 6 історико-культурних заповідники, які виконують важливі дослідницькі, пам'яткоохоронні та просвітницькі функції.

У процесі реалізації державної політики щодо збереження та використання національної історико-культурної спадщини в Черкаській області утворено державні *історико-культурні заповідники*: «Батьківщина Тараса Шевченка» (1992) на Звенигородщині, Корсунь-Шевченківський (1994), Трахтемирівський (1994), Кам'янський (1995), «Трипільська культура» (2002), історико-архітектурний «Стара Умань» (2005). У 1994 р. підтверджено статус національного Шевченківському заповіднику у Каневі. Наступного року такий же статус надано історико-культурному заповіднику «Чигирин», а в 2006 році – заповіднику «Батьківщина Тараса Шевченка».

У 2004 році в установленому порядку визначено *географічний центр України*, який знаходиться поблизу села Мар'янівка Шполянського району.

Особливе місце в багатогранній роботі з відродження і збереження історико-культурної спадщини Черкащини в цей час посідає *Державна програма «Золота підкова Черкащини»* на 2006–2009 рр. Нею, зокрема, передбачено за державної підтримки здійснити комплекс заходів щодо збереження, використання і популяризації пам'яток, розвитку історико-культурних заповідників та інших історичних і культурних центрів Черкащини, відкриття нових туристичних маршрутів та створення сучасної туристичної інфраструктури.

Формування духовності черкащан значною мірою пов'язане з *відродженням релігії і церкви*, збереженими ними загальнолюдськими культурними та моральними цінностями. Стосунки між державою і релігійними конфесіями розвиваються на нових демократичних засадах. Будуються і відкриваються нові церкви, збільшується кількість парафій.

На початку 2000-х років на Черкащині діяло 932 релігійні громади, з яких 582 – православні, 317 – протестантські, 13 – іудейські, 8 – католицькі, 3 – мусульманські.

Ознакою демократизації суспільного життя краю в роки незалежності став бурхливий *розвиток інформаційного простору*. Кількість газет і журналів зроста майже в десять разів, що забезпечує широкі можливості для інформування читачів про соціально-економічні та суспільно-політичні процеси в регіоні, висловлювати різні точки зору з актуальних проблем.

У 2004 році в області видавалося 225 періодичних видань, засновниками яких були органи виконавчої влади і самоврядування, комерційно-бізнесові структури, політичні партії, творчі спілки, релігійні конфесії, приватні особи. Значно розширилася сфера діяльності електронних засобів масової інформації. Крім обласної державної телерадіокомпанії «Рось», було зареєстровано близько 60 інших телерадіоорганізацій, у тому числі 13 ефірних і 8 кабельних телекомпаній, 4 ефірні радіокомпанії.

Розвиток гуманітарної сфери

В умовах незалежності постала гостра потреба реформування важливої складової частини гуманітарної сфери – *освіти*. Одним з напрямків цієї роботи стало урізноманітнення спектра навчальних закладів, які б враховували інтереси й нахили дітей і молоді, а також реальні потреби суспільства.

Цим було продиктоване затвердження в 1994 році сесією *обласної ради обласної програми «Освіта Черкащини»*. Вона передбачала оновлення змісту освіти, зміцнення і розширення матеріально-технічної бази освітніх закладів. На час прийняття програми в області вже діяли навчальні заклади нового типу: три гімназії, фізико-математичний та гуманітарно-правовий ліцеї, колегіум Києво-Могилянської академії, 21 школа з ліцейними та гімназійними класами, школа-інтернат мистецтв і народних ремесел на батьківщині Т. Г. Шевченка у Звенигородському районі.

У 2000 році в області вже працювало 12 шкіл нового типу, в яких навчалося майже 8 тис. учнів. У 10 спеціалізованих

школах навчалося 6911 учнів. Відбулися позитивні зрушення щодо впровадження у навчальний процес української мови, якою навчалися 94 % загальної кількості учнів.

Процес удосконалення роботи загальноосвітніх шкіл продовжувався і в наступні роки. Утверджувався системний підхід щодо посилення уваги до обдарованих дітей, здійснення громадянсько-патріотичного виховання. Учні шкіл області показували високий рівень знань на обласних та Всеукраїнських учнівських олімпіадах та конкурсах-захистах наукових робіт Малої академії наук. Наприклад, у 2005 році 7 учнів з Черкащини посіли перші місця на Всеукраїнських олімпіадах.

Суттєві зміни відбувалися у *системі вищої освіти*. Характерною рисою стало значне збільшення закладів вищої освіти та кількості студентів у них. Якщо в 1990/1991 навчальному році в області у 3 вищих навчальних закладах III–IV рівня акредитації навчалося 11,7 тис. студентів, то у 2005/2006 навчальному році у 27 вищих навчальних закладах кількість студентів вже становила 39,3 тис.

Натомість зменшилася кількість загальноосвітніх навчальних закладів та учнів в них. У 1990/1991 навчальному році на Черкащині було 716 таких закладів і в них навчалося 202 тис. учнів. У 2005/2006 навчальному році – 699 і 157,7 відповідно. Зменшення кількості дітей шкільного віку пояснюється погіршенням демографічної ситуації в області і в Україні у цілому. Чисельність населення області з 1 млн 527 тис. осіб у 1989 р. зменшилася до 1 млн 337 тис. у 2006 р. А кількість дітей віком до 14 років за цей час зменшилася з 307,9 тис. до 190,6 тис.

На початку 2000-х років *охорону здоров'я* в області забезпечували 259 лікувально-профілактичних установ усіх типів. У лікарняних закладах розгорнуто 12,3 тис. ліжок проти 20,8 тис. у 1990 році. За цей же період з 5,6 тис. до 4,9 тис. зменшилась кількість лікарів.

У перше десятиріччя незалежності примножилися *спортивні здобутки* черкащан. Бронзовим призером Олімпійських ігор 1996 року в Атланті став металник молота з Умані Олександр Крикун. Учасниками Олімпіади 2000 р. у Сіднеї були

представники Черкащини – гімнастка Олена Кваша, гімнаст Валерій Перешкура (срібний призер), велогонщик Олександр Феденко (срібний призер). Неодноразовими чемпіонами і призерами національного чемпіонату ставали волейболісти – чоловіча команда «Азот» та жіноча команда «Хімволокно-Круг». В області на той час працювало 43 дитячо-юнацькі спортивні школи та 2 спеціалізовані дитячо-юнацькі спортивні школи олімпійського резерву.

1. Питання для самоопрацювання:

1.1. Вкажіть причини спаду виробництва та загострення соціальних проблем на Черкащині в 1990-х рр.

1.2. Охарактеризуйте процеси відродження національної культури Черкащини в 1990-х рр.

1.3. Порівняйте особливості реформування аграрного сектора економіки Черкащини в період системної кризи СРСР та в період становлення України як незалежної держави.

1.4. Проаналізуйте процес формування обласних осередків політичних партій та їх участь у виборах. Висловіть свої міркування. Яким є ставлення кожного/кожної із вас до цих подій?

2. Види діяльності:

2.1. Складання та оформлення глосарію з теми «Черкащина від 1945 року до XXI століття».

2.2. Складання гістограми з теми «Показники економічного розвитку Черкащини 1980–1990 рр.»

2.3. Оформлення новорічного випуску газети «Черкаські вісті» від 31 грудня 1991 року.

2.4. Написання інформаційного допису до Вікіпедії з теми «Чорнобильська катастрофа та її вплив на мою громаду».

2.5. Написання есе «Здобута чи подарована незалежність».

2.6. Онлайн-тестування на таких освітніх платформах: Wordwall, LearningApps.org, Vseosvita.

3. Методичний коментар:

Під час опрацювання матеріалів теми потрібно звернути увагу на формування в одинадцятикласників компетентностей:

- *інформаційної та хронологічної* – здатність здобувачів освіти працювати з джерелами історичної інформації; користуватися довідковою літературою, Інтернетом та іншими джерелами для самостійного пошуку інформації; компетентність формується в учнів під час написання есе та інформаційних

дописів до Вікіпедії про катастрофу на ЧАЕС та її вплив на мешканців нашого краю.

- *аксіологічної* – здатність оцінювати факти, визначати власну думку щодо актуальних проблем, компетентність в учнів формується під час пошуку відповідей на проблемні запитання, до прикладу, «Чорнобиль не має минулого... Який урок отримало людство?»

Гра «Історичний поєдинок»: Наш край у період становлення України як незалежної держави (1991–2004).

Правила гри: команди ставлять одна одній запитання. Клас об'єднується у дві команди. Кожна команда обирає собі назву, пов'язану з вивченою темою («*Помаранчева революція*», «*Президентство Кучми*»).

Тема 5. Черкащина на шляху творення нової України (2005 – до сьогодні)

Помаранчева революція

Десятиріччя президентства Л. Д. Кучми в Україні завершувалося в гострому політичному протистоянні. В області розгорталася підготовка до чергових виборів Президента України, які мали відбутися 31 жовтня 2004 року.

Гостроти передвиборчій кампанії додало отруєння В. А. Ющенка. З вересня в Черкасах і в райцентрах спорадично відбуваються мітинги та інші протестні акції, які з наближенням виборів набували масовості. Найчисельнішим був мітинг 27 жовтня в обласному центрі за участю кандидата в Президенти України В. А. Ющенка.

Перший тур виборів 31 жовтня не виявив переможця, оскільки обидва головних кандидатів В. А. Ющенко і В. Ф. Янукович не набрали необхідної для перемоги кількості голосів виборців (39,9 % і 39,26 % відповідно). На Черкащині незаперечним лідером був В. А. Ющенко – 57,7 %, В. Ф. Янукович – 17,9 %.

Виборчі перегони між двома кандидатами на пост Президента України досягли апогею після оголошення результатів *другого туру* виборів, який відбувся 21 листопада 2004 року.

Оголошені Центральною виборчою комісією результати голосування на користь В. Ф. Януковича (49,46 % проти 46,61 %) викликали збурення у суспільстві, оскільки дані незалежних екзит-полів і підрахунків показували перемогу кандидата від опозиції В. А. Ющенко. На Черкащині за В. А. Ющенко проголосували 71,2 % виборців, а за В. Ф. Януковича – 24,9 %.

В Україні повсюдно розпочалися організовані прихильниками В. А. Ющенко багатолюдні мітинги, демонстрації, пікети, блокування державних установ, виступи у ЗМІ проти фальсифікації результатів виборів. Масові акції протесту увійшли в історію як *Помаранчева революція*.

На Черкащині організовані осередками партії «Наша Україна» заходи збирали багато людей. На другий день після виборів відразу після оголошення результатів першого туру в Черкасах у першій половині дня відбулося два мітинги – прихильників кандидатів від влади і від опозиції. А вже увечері 22 листопада представники опозиційних сил зібрали багатолюдний мітинг біля обласної державної адміністрації. З 23 листопада протестуючі розбили наметове містечко у центрі Черкас. Представники опозиційних сил від міст і районів Черкащини у цей час також брали активну участь у акціях Помаранчевої революції на майдані Незалежності у Києві.

Протистояння припинилося лише 3 грудня, коли були оголошені призначені на 26 грудня 2004 р. *повторні вибори*. Як відомо, на них В. А. Ющенко отримав 52 % голосів, В. Ф. Янукович – 44 %. На Черкащині В. А. Ющенко набрав 79,1 % голосів виборців, В. Ф. Янукович – 17,3 %.

З обранням Президентом України В. А. Ющенка та оновлення владних структур у Києві, змінився і голова облдержадміністрації. Ним 4 лютого 2005 року призначено *О. В. Черевка* – керівника обласного виборчого штабу В. А. Ющенка.

Згодом змінився й голова обласної ради – ним у серпні 2005 р. було обрано *В. В. Павліченка*, якого на цій посаді у квітні 2006 р. змінив *В. А. Гресь*. Відбулося оновлення керівництва міст і районів, багатьох управлінських ланок обласного рівня. При чому заміна чиновників здійснювалася переважно за політичною, а не за кваліфікаційною ознакою.

Постреволюційний період характеризувався динамічним розвитком суспільно-політичної ситуації. Попри перемогу, атмосферу надії і сподівань, «помаранчева» команда виявилася не готовою до тривалої конструктивної співпраці у владі. Втративши ініціативу в перший рік президентства В. А. Ющенка, сформовані під час революції органи влади були змушені працювати в умовах постійного пошуку діалогу зі своїми політичними суперниками та налагодження співпраці між різними гілками влади.

Про зміну розстановки політичних сил на Черкащині та уподобання виборців через рік після Помаранчевої революції можна судити за результатами виборів до Верховної Ради України, що відбулися 26 березня 2006 р.

На Черкащині найбільше голосів набрав «Блок Юлії Тимошенко» – 38,23 %. Друге місце зі значним відривом посіла СоцПУ – 13,37 %, третє місце – блок «Наша Україна – Народна самооборона» – 12,17 %. За ними: Партія регіонів – 10,66 %; КПУ – 4,37 %; «Блок Литвина» – 3,03 %.

Однак загальноукраїнські підсумки виборів були дещо іншими: Партія регіонів – 32,14 % голосів; «Блок Юлії Тимошенко» – 22,29 %; «Наша Україна» – 13,95 %; Соцпартія – 5,69 % та КПУ – з 3,66 % голосів. Помаранчева коаліція здобула в сумі 41,93 % голосів, а Партія регіонів з комуністами – 35,8 %. Але неочікуваний перехід Соцпартії в табір регіоналів змінив співвідношення сил у парламенті, який призначив прем'єр-міністром В. Ф. Януковича, що загострило його суперечності з В. А. Ющенком. Дійшли до того, що у червні 2007 року Президент України розпустив парламент і призначив позачергові вибори на 30 вересня 2007 року.

На позачергових виборах до Верховної Ради України показники по Черкащині традиційно різнилися від загальноукраїнських. Набравши 47,03 % голосів виборців зміцнив свої позиції «Блок Юлії Тимошенко», який здобув перемогу на усіх виборчих округах області. А Партія регіонів, яка виграла вибори по країні, на Черкащині стала другою – 15,49 %, слідом фінішували блок «Наша Україна – Народна самооборона» – 15,25 %, «Блок Литвина» – 4,93 %, КПУ – 4,86 %, СоцПУ – 4,27 %.

На тлі невщухаючого політичного протистояння 17 січня 2010 р. відбувалися чергові президентські вибори, перший тур яких не виявив переможця, а у другому В. Ф. Янукович набрав 48,95 % проти 45,47 % у Ю. В. Тимошенко. Хоча на Черкащині в другому турі на усіх округах переконливо виграла Ю. В. Тимошенко, набравши 65,37 %, В. Ф. Янукович. – 28,84 %.

З обранням Януковича президентом, регіонали, ставши президентською партією, почали шляхом підкупу депутатів, фальсифікацій та використання адмінресурсу формувати більшість у радах усіх рівнів. Черкащина не була винятком щодо «регіоналізації» гілок влади.

Головою обласної державної адміністрації 6 квітня 2010 р. було призначено *С. Б. Тулуба*. На виборах до обласної ради 31 жовтня 2010 р. депутати були обрані від 5 партій: Партія регіонів – 28,92 %, ВО «Батьківщина» – 17,16 %, Народна партія – 5,5 %, Фронт змін – 5,48 %, КПУ – 3,89 %. Головою обласної ради 17 листопада був обраний регіонал В. П. Черняк. За політичними критеріями було оновлено керівництво владних структур обласного та місцевого рівнів.

Чергові вибори до Верховної Ради України відбулися за «змішаною» системою 28 жовтня 2012 р. Вибори проходили у семи виборчих округах Черкащини. Результати були встановлені лише на п'яти округах, ще на двох Центральна виборча комісія призначила перевибори.

Депутатами від п'яти округів Черкащини стали Володимир Зубик (самовисуванець) – 43,8 %, Геннадій Бобов (Партія регіонів) – 42,73 %, Віктор Тимошенко (самовисуванець) – 29,4 %, Валентин Нечипоренко (самовисуванець) – 28,74 %, Антон Яценко (Партія регіонів) – 29,9 %.

Повторні вибори на двох округах відбулися 15 грудня 2013 р. Депутатами обрані Михайло Поплавський (самовисуванець) – 53,54 % і Леонід Даценко (ВО «Батьківщина») – 63,51 %.

У багатомандатному виборчому окрузі на Черкащині найкращого результату досягло ВО «Батьківщина» – 37,78 %, на другому місці – Партія регіонів – 18,65 %. За ними – партія «Удар Віталія Кличка» – 17,27 %, ВО «Свобода» – 9,48 % і КПУ – 9,29 %.

Революція Гідності

Надмірна концентрація влади в руках Януковича і його оточення, відхід від курсу на європейську інтеграцію, повзуче зрощення усіх сфер суспільного життя, політика згорання малого бізнесу та інші дії викликали наростаюче невдоволення людей. *Масові виступи розпочалися в Києві у листопаді 2013 р.* як реакція на рішення уряду про призупинення підготовки угоди про асоціацію між Україною і Євросоюзом та після силового розгону демонстрації вночі 30 листопада.

Національно-патріотичні акції у формі мітингів, демонстрацій, студентських страйків та силова протидія їм з боку влади призвели до відкритого протистояння, яке переросло у *Революцію гідності*. Протестні дії відбувалися під гаслами проти корупції, свавілля правоохоронних структур та сил спецпризначення, а також на підтримку європейського вектора зовнішньої політики України.

22 січня під час невщухаючих протистоянь і сутичок у центрі Києва з'явилися перші загиблі. Кульмінаційним етапом революції стали події у Києві 18–20 лютого, під час яких загинуло більше сотні протестувальників і кілька тисяч було травмовано. Серед полеглої Небесної Сотні – *шестеро черкащан*: Юрій Пасхалін, Віктор Чернець, Максим Горошишин, Юрій Парашук, Андрій Саєнко, Віталій Смоленський. Усі вони посмертно удостоєні звання Герой України.

Революційні події в Києві дали поштовх для розгортання революції в регіонах, у тому числі й *на Черкащині*. Євромайдан у Черкасах, за даними Українського інституту національної пам'яті, тривав три місяці – з 22 листопада 2013 р. до 25 лютого 2014 р. Перший мітинг у Черкасах відбувся 22 листопада 2013 р. За кілька днів на центральній площі міста відбулося народне віче, і відтоді черкасці збиралися тут майже щодня, звідси починалися акції протесту й найважливіші події.

23 січня в Черкасах черговий багатолюдний мітинг увечері переріс у *штурм будівлі обласної ради і облдержадміністрації*. Мітингувальники прорвали міліцейські кордони, виламали двері й захопили два перші поверхи будівлі, пошкодивши майно. Згодом правоохоронці відбили приміщення і затримали 58 осіб, у тому числі й непричетних до захоплення будівлі органів влади.

У наступні дні відбулися пікетування обласної прокуратури та обласного управління внутрішніх справ. 26 січня пройшло Народне Віче, під час якого протестувальники вимагали відставки голови облдержадміністрації Сергія Тулуба і голови обласної ради Валерія Черняка.

А в ніч на 27 січня відбулася *друга спроба штурму будівлі обласної ради і облдержадміністрації* із використанням «коктейлів Молотова», затримано 32 особи.

Обстановка в столиці й на місцях продовжувала залишатися напруженою. Діюча влада робила спроби стягувати до Києва групи силовиків та «тітушок» (найманців з числа молоді, яких використовували для залякування, побиття та розгону протестуючих) для придушення акцій Євромайдану.

На *основних трасах Черкащини* активісти разом з місцевими жителями встановили блокпости, щоб перешкодити проїзду спецпризначенців і «тітушок» до столиці. Один із таких блокпостів було встановлено на трасі Одеса-Київ біля села Подібна поблизу Умані. На ньому 20 лютого близько сотні місцевих жителів зупинили мікроавтобус з міліціонерами, які їхали з Умані на Київ та автобус з «тітушками», яких було розсіяно, а автобус спалено.

Того ж дня активісти з метою не допущення проїзду «тітушок» встановили блокпост на виїзді з Черкас перед мостом через Дніпро. Пізно увечері «Беркут», застосувавши зброю, силою розігнав блокпост.

Завершився черкаський Євромайдан 25 лютого, коли голова обласної державної адміністрації Сергій Тулуб написав заяву про звільнення та залишив область. Склав із себе повноваження і голова обласної ради Валерій Черняк. Того ж дня головою обласної ради було обрано *Валентину Коваленко*. А 15 березня головою обласної державної адміністрації було призначено *Юрія Ткаченка*.

У повсякденному житті краю намітилися ознаки певної стабілізації. Однак загальна ситуація у державі залишалася напруженою. Крах прокремлівського режиму В. Януковича підштовхував путінську владу до прямої агресії проти України. У лютому-березні 2014 року Російська федерація окупувала Крим і розпочала війну на сході України (на Донбасі), застосовуючи збройні сили проти суверенітету й територіальної цілісності України під прикриттям терористичних Донецької і Луганської так званих «народних республік». Збройна агресія тривала до широкомасштабного вторгнення Росії в Україну з 24 лютого 2022 року.

Усі ці роки стали для черкащан і всіх українців часом випробувань, які треба було пережити, щоб зберегти свою свободу і незалежність на шляху європейського майбутнього. У таких умовах розгорталися події на Черкащині після Євромайдану і Революції Гідності. Гострота політичних протистоянь час від часу виплескувалася зовні, передусім у ході перманентних виборчих кампаній.

У 2014 році *політичні уподобання черкащан* відбивали позачергові вибори, які двічі збурили політичне життя краю. Спочатку, 25 травня відбулися позачергові вибори Президента України. Результати були досить прогнозованими: за Петра Порошенка в області проголосувало 54,61 %, за Юлію Тимошенко – 14,08 % і за Олега Ляшка – 11,88 % виборців.

Менш ніж за півроку, 26 жовтня 2014 р., відбувалися *позачергові вибори вже до Верховної Ради України*. На Черкащині вибори проводилися у семи виборчих округах за «змішаною» системою. На одномандатних депутатами були обрані: Олег Петренко (БПП «Солідарність») – 41,15 % голосів виборців; Володимир Зубик (самовисуванець) – 31,26 %; Геннадій Бобов (самовисуванець) – 30,04 %; Владислав Голуб (БПП «Солідарність») – 34,16 %; Сергій Рудик (самовисуванець) – 21,72 %; Валентин Нечипоренко (самовисуванець) – 44,3; Антон Яценко (самовисуванець) – 57,41 %.

По багатомандатному виборчому округу найкращий результат у Черкаській області отримала партія «Народний фронт», що здобула тут 26,79 % голосів. На другому місці – «Блок Петра Порошенка» – 22,5 %, далі – «Радикальна партія Олега Ляшка» – 10,05 %, «Об'єднання Самопоміч» – 9,83 %, ВО «Батьківщина» – 6,44 % та ВО «Свобода» – 5,85 %.

У 2015 році увага зосереджувалася на місцевих виборах, які в рамках проведення місцевих виборів у всій країні відбулися 25 жовтня. Депутатів до Черкаської обласної ради обирали за пропорційною системою у 84 виборчих округах. Для проходження до ради партія повинна була набрати не менше 5 % голосів виборців.

За результатами виборів 17,54 % голосів виборців набрав «БПП «Солідарність»; ВО «Черкащани» – 15,54 %; ВО «Батьківщина» – 12,53 %; Радикальна партія Олега Ляшка – 10,25 %; «Відродження» – 8,15 %; ВО «Свобода» – 7,52 %; УКРОП – 6,94 %; Партія ветеранів Афганістану – 5,01 %. Головою Черкаської обласної ради 20 листопада 2015 р. обрано Олександра Вельбівця.

31 березня 2019 року відбувся перший тур *чергових виборів Президента України*. У Черкаській області найбільшу підтримку здобув Володимир Зеленський – він набрав 30,06 % голосів виборців, на другому місці – Юлія Тимошенко з 16,70 %, третю позицію посів Петро Порошенко – 12,20 %.

Другий тур, що відбувся 21 квітня, не приніс сенсацій. У Черкаській області Володимир Зеленський набрав 77,43 % голосів виборців, Петро Порошенко – 20,13 %.

29 жовтня 2019 року головою Черкаської обласної ради обрано *Анатолія Підгорного*.

Період 2018–2022 рр. в історію Черкащини увійшов як період безпрецедентної частоти зміни керівників області. За цей короткий час на посаді голови обласної державної адміністрації встигли побувати Олександр Вельбівець (20 листопада 2018 – 24 червня 2019); Тарас Висоцький, в. о. (24 червня 2019 – 30 липня 2019); Ігор Шевченко (30 липня 2019 – 4 листопада 2019); Роман Боднар (4 листопада 2019 – 28 серпня 2020); Сергій Сергійчук (28 серпня 2020 – 29 грудня 2020); Віктор Гусак, в. о. (29 грудня 2020 – 29 січня 2021); Олександр Скічко (29 січня 2021 – 1 березня 2022).

Революція гідності дала поштовх і справила вирішальний вплив на *процес десовєтизації* усіх сфер суспільного життя. Переосмислення спадщини тоталітарного режиму та вилучення елементів комуністичної ідеології з інформаційно-символічного простору на Черкащині набули системності після прийняття Верховною Радою України в 2015 році пакету законів про декомунізацію.

В області активізувався розпочатий ще на початку 2000-х рр. *демонтаж пам'ятників Леніну* та інших символів тоталітаризму. Розпорядженням обласної державної адміністрації від 18 травня 2016 року визначено об'єкти топоніміки, які підлягають перейменуванню.

Невдовзі обласна топонімічна комісія оприлюднила список 1053 вулиць і провулків з новими назвами в містах і районах області. На кінець року змінили свої назви 19 населених пунктів Черкащини. Частині повернуто історичні назви, а окремі отримали ідеологічно нейтральні назви – Благодатне, Привітливє, Квітневе, Лісове, Мирне, Журавлине.

Серед перейменованих відповідно до рішень органів місцевого самоврядування об'єктів топоніміки – сквери, алеї, проїзди, бульвари та інші соціально-культурні об'єкти. У процесі перейменувань враховувалася думка жителів територіальних громад щодо увічнення пам'яті видатних осіб і подій, історичної минувшини рідного краю та вшанування мужності й

героїзму захисників незалежності і територіальної цілісності України, військових традицій та звитяг українського народу.

У 2015–2020 рр. на Черкащині здійснена *адміністративно-територіальна реформа*. Її мета полягала у наданні більших повноважень *органам місцевого самоврядування (децентралізації)* і зміні *адміністративно-територіального поділу*.

У процесі реалізації положень реформи в Черкаській області сформовано 4 райони – Звенигородський, Золотоніський, Уманський і Черкаський. У їхньому складі утворено 66 об'єднаних територіальних громад, до яких увійшли 854 населених пункти.

Економіка і гуманітарна сфера

Період з 2005 року для Черкащини був позначений пошуком оптимальних шляхів економічного розвитку. В умовах невизначеності й зростаючих ризиків у глобальній економіці ставка робилася на вільне підприємництво, формування сприятливого клімату для інвестицій, відкриття нових виробництв і впровадження сучасних технологій. Серед головних пріоритетів – збереження, відродження та подальше нарощення економічного потенціалу області.

Впроваджувалися пілотні проекти, спрямовані на *модернізацію економіки і соціальної сфери*, а також втілення програм регіонального розвитку. За рейтинговими оцінками уряду України за підсумками 2008 року Черкаська область вийшла на 12 місце, 2009 року – на 11 місце, а у 2010 році посіла 8 місце з-поміж 27 регіонів держави.

Багато підприємств здійснили реконструкцію своїх виробничих потужностей, освоїли *випуск нової продукції*. Зокрема, з початку 2000-х рр. Черкаси стали одним із центрів українського автобусобудування. З конвеєрів заводу «Черкаський автобус» зійшло близько 17 тис. автобусів різних моделей і модифікацій та вантажних автомобілів.

Помітною подією соціально-економічного життя Черкащини стала електрифікація відрізка залізниці від станції імені Тараса Шевченка до Черкас. Завдяки цьому з 20 січня 2023 р. призначено перший в історії незалежної України *швидкісний щоденний потяг Інтерсіті Київ – Черкаси*.

Про економічний стан Черкащини в період 2005–2021 рр. можна судити за основними показниками розвитку. У цей час відбулися помітні структурні і кількісні зміни у *промисловості*.

У 2021 році в області діяло близько 400 великих та середніх підприємств з виробництва промислової продукції. На них було зайнято понад 50 тис. працівників. Чимало з підприємств за цей час здійснили модернізацію та реконструкцію своїх виробничих потужностей. Черкащина знаходиться серед лідерів з виробництва мінеральних добрив, автобусів, фармацевтичної продукції та тканин.

Надзвичайно важливу роль у житті краю сьогодні відіграє *аграрний сектор* економіки, який суттєво впливає на розвиток усієї економіки, формує експортні можливості області. Аграрний потенціал Черкащини визначається природною родючістю землі, сприятливими для сільського господарства кліматично-природними умовами. Земельний фонд області за своїм родючим потенціалом є одним з найвищих в державі і характеризується високою розораністю – 87,6 %. Площа сільськогосподарських угідь – 1451 тисяча гектарів або 3,5 % усіх угідь України.

Свою частку у виробництво аграрної продукції у 2021 році вносили 573 сільськогосподарських підприємств, понад 1400 фермерських господарств, 94 сільськогосподарських кооперативів, 201 тис. особистих селянських господарств.

Період 2005–2021 рр. для сільського господарства характеризувався помітними змінами. Зокрема, позитивної динаміки набуло *виробництво зернових та зернобобових культур*. За цими показниками Черкащина посідає лідируючі позиції в Україні. Якщо у 2005 р. їх валовий збір становив 2,2 млн тонн із середньою урожайністю 33,8 ц з гектара, то у 2021 р. було зібрано 5,1 млн тонн при урожайності 72,7 ц з гектара.

Також стрімко зросло виробництво соняшника – з 181 тис. тонн у 2005 році до 810 тис. тонн – у 2021 році. Водночас відбувся спад виробництва цукрових буряків – з 1263 тис. тонн у 2005 році до 485 тис. тонн у 2021 році.

Нестабільністю позначений розвиток *тваринницької галузі*. Впродовж тривалого часу помітно скорочується кількість сільськогосподарських тварин. Зокрема, у 2005–2021 рр. з 281,8 тис. до 137,1 тис. голів скоротилося поголів'я великої рогатої худоби, у тому числі корів – з 137,1 тис. до 65,6 тис. голів. З 518,7 тис. тонн до 435,9 тис. тонн знизився валовий надій молока. Незначним було скорочення кількості свиней – з 393 тис. до 346,6 тис.

Більш обнадійливими є показники обсягів виробництва продукції тваринництва. Якщо у 2005 році забійна маса сільськогосподарських тварин, реалізованих на забій становила 101,6 тис. тонн, то у 2021 році вона становила 348,4 тис. тонн. За цей період зросла кількість яєць, одержаних від свійської птиці – з 534,7 млн штук до 753,4 млн штук.

Відбулися зміни у динаміці географічної структури *зовнішньої торгівлі* товарами. За період 2005–2021 рр. значно зріс *експорт товарів* – з 339,5 млн доларів США до 884,1 млн доларів США. При цьому відбулася суттєва географічна переорієнтація експортних операцій. Черкащина зовсім відмовилася від експорту до країн СНД, натомість експорт до країн Євросоюзу зріс із 79,6 млн доларів США до 305,1 млн доларів США.

Щодо товарної структури експорту Черкаської області, то найбільшу питому вагу у 2019–2022 рр. мали продукти рослинного походження – 48,3 %, жири та олії тваринного або рослинного походження – 24,9 %, продукти тваринного походження – 7,9 %. У розрізі країн на Китай припадає 13,5 %, на Польщу – 6,7 % експорту.

У товарній структурі зовнішньої торгівлі Черкащини за січень-листопад 2020 року на експорт продукції агропромислового комплексу припадало 80,8 відсотка і він становив 602,2 млн доларів США, а позитивне сальдо склало 544 млн доларів США.

Такі ж тенденції характерні й для *імпорتنих операцій*, обсяги яких з 310,2 млн доларів США у 2005 році зросли до 1053 млн доларів США у 2021 році, в тому числі з країнами Євросоюзу – з 192,6 млн доларів США у 2005 році до 773,0 млн доларів США у 2021 році.

У товарній структурі імпорту на продукцію хімічної промисловості припадає 26,8 %, машини, обладнання та механізми – 14,1 %. Серед країн найвища доля імпорту припадає на Швейцарію – 42,1 %, Китай – 11,8 %, Польщу – 7,1 %.

Російсько-українська війна

Черкащани з перших днів російсько-української війни 2014 року брали активну участь у протидії незаконним російським і проросійським збройним формуванням і збереженні територіальної цілісності України.

Вшанування і увічнення пам'яті черкащан-захисників суверенітету і територіальної цілісності України у бойових діях на сході України набуло суспільного звучання. Їх іменами названі вулиці й соціально-культурні об'єкти, встановлені пам'ятні знаки і меморіальні дошки.

У Черкасах шанують пам'ять прикордонника, генерал-майора *Ігоря Момота* – заступника начальника Східного регіонального управління Державної прикордонної служби України.

Під час війни на Донбасі він обороняв український кордон у Донецькій і Луганській областях на найбільш вразливих ділянках. На чолі мотоманеврової групи прикордонників неодноразово вступав у бій з незаконними військовими формуваннями. Загинув І. Момот 11 липня 2014 року внаслідок удару російської реактивної артилерії під Зеленопіллям. Йому присвоєно звання Героя України (помертено).

Ім'я генерала Ігоря Момота присвоєно Черкаській школі № 26, одній з вулиць міста, навчальному центру підготовки спеціалістів Державної прикордонної служби України, тепло-

ходу Дунайського пароплавства. У Черкасах на площі Слави встановлено погруддя героя.

Уродженець Умані майор *Андрій Кизило* командував ротою, а потім був заступником механізованого батальйону у війні на Сході України. Загинув у січні 2017 року в бою з росіянами у промисловій зоні міста Авдіївка на Донеччині. За виняткову мужність і героїзм удостоєний звання Героя України.

Після анексії Криму 20 березня 2014 року росіяни висунули ультиматум українським морякам тральщика *«Черкаси»* про перехід на бік Росії. Екіпаж корабля відкинув вимоги російських військових та здійснив спробу вирватися із заблокованої бухти Донузлав. Проте спроба була невдалою і корабель під українським прапором зайняв кругову оборону. Внаслідок штурму російські військові 25 березня захопили корабель. Рішенням сесії *Черкаської міської ради* 27 березня 2014 року командиру корабля *Юрію Федашу* присвоєне звання *почесного громадянина міста Черкаси*, а команду корабля нагороджено за заслуги перед Черкасами.

Велику увагу висвітленню героїзму воїнів-земляків приділяють *засоби масової інформації*. Значна кількість матеріалів, присвячених участі смілян у бойових діях на сході України опублікована на сторінках газети «Сміла». Вони увійшли до книги «Сміливі зі Сміли», яка стала своєрідним літописом героїзму й мужності земляків – учасників АТО та волонтерського руху на Смілянщині. Книгу, автори-упорядники якої удостоєні обласної краєзнавчої премії імені Михайла Максимовича, видала редакція газети «Сміла» та телестудія «Тясмин» у 2017 році.

Підбірка нарисів про корсунчанина Олександра Бардадима, який загинув на сході України, вміщена в одному з осінніх 2019 р. номерів газети «Надросся» під назвою «Захищав Україну до останнього подиху...» Сторінка закінчується словами: «Герої не вмирають! Допоки вони живуть в нашій пам'яті. Допоки ми згадуємо і дякуємо їм за можливість жити, виховувати дітей, бути вільними. Вічна шана і слава тобі, наш Герою!».

У російсько-українській війні в складі Збройних Сил України героїчно боронять свою державу військові частини, яким присвоєні імена уродженців та історичних місць Черкащини. Від самого початку бере участь у війні з Росією *93-тя окрема механізована бригада «Холодний Яр»*. Підрозділи бригади пройшли найзапекліші бої війни, включно з *боями під Лловайськом та Донецьким аеропортом*.

Ім'я нашого земляка контр-адмірала *Михайла Білинського* (уродженця Драбівщини) носить сформована у 2015 р. *36-та окрема бригада морської піхоти*. 13 квітня 2022 р. підрозділи бригади морської піхоти імені Михайла Білинського зуміли з'єднатися з силами полку «Азов» на території металургійного комбінату «Азовсталь» та продовжити *оборону заводу*. У листопаді 2022 р. бригада брала участь у боях на Херсонському напрямку та звільненні правобережжя Херсонщини.

Відкрита збройна агресія Росії проти України почалася о 3 год. 40 хв. 24 лютого 2022 р. і безпосередньо торкнулася й Черкащини та корінним чином змінила життя краю. З 5 год. 30 хв. у зв'язку зі збройною агресією Російської Федерації проти України Указом Президента України на території Черкаської області, як і в усій Україні, *запроваджено воєнний стан*.

Зранку 24 лютого з'явилися скупчення людей біля банкоматів, автозаправних станцій, аптек, на виїздах з міста. Однак масової паніки не було. Силовики встановлювали блокпости на виїздах з міст, Укрзалізниця змінювала розклад руху потягів, діти не ходили вже до шкіл і садків, у музеях пакували експонати, *тролейбуси у Черкасах почали перевозити пасажирів безкоштовно*. Люди *йшли здавати кров, у громадах вимикали вуличне освітлення*.

Того ж дня в області вступив у силу Указ Президента України *про загальну мобілізацію*. Організовано почав здійснюватися призов військовозобов'язаних, резервістів та залучення транспортних засобів для забезпечення потреб військових, прикордонників та спецпризначенців в обсягах, визначених мобілізаційними планами.

Указом Президента України від 24 лютого 2022 р. обласна та районні державні адміністрації та їх голови набули статусу відповідних військових адміністрацій та начальників цих адміністрацій. Головою Черкаської обласної державної адміністрації з 1 березня 2022 р. призначено генерал-майора І. І. Табурця, який набув статусу начальника обласної військової адміністрації.

Від самого початку російської агресії **чітко і злагоджено діяли органи влади**. Відразу запрацював обласний оперативний штаб. Вже о 7 год. ранку 24 лютого в засобах масової інформації з'явилося повідомлення штабу з даними про обстановку в області. З нього жителі області дізналися, що було завдано ракетних ударів по Уманщині, а також військових складах у Дубіївці. В Умані загинула людина, згодом була ще одна жертва серед цивільного населення.

В оприлюдненому рішенні оперативного штабу були визначені невідкладні дії: «1. Уманський район: евакуація населення в радіусі військової частини – 30 км від Розсішок. 2. Черкаський район: евакуація населення в радіусі військової частини – 16 км від Дубіївки. Наші військові частини та склади зазнають атак. Тому, будь ласка, тримайтеся від них якомога подалі.

3. Задля безпеки встановлюємо блокпости на виїздах із міст та області.

4. ВАЖЛИВО: оперативний резерв першої черги має негайно прибути до військових частин. БЕЗ ПАНІКИ!».

Через кілька годин після віроломного нападу Росії депутати Черкаської міської ради зібралися на позачергову сесію й одноголосно проголосували за спрямування на підтримку бригади територіальної оборони 4 млн гривень.

Усі сфери життя області переходили на *функціонування в умовах воєнного часу*. Поліція переведена на службу у посиленому режимі. Запроваджувалася комендантська година, а на в'їздах до міст і великих населених пунктів встановлювалися блокпости, Укрзалізниця змінювала розклад руху потягів, вимикалося нічне освітлення. У Черкасах «Черкаситеплокомун-

енерго» вивело з експлуатації вибухонебезпечні котли, тролейбуси почали перевозити пасажирів безкоштовно.

Уже в перший день запровадження воєнного стану було оприлюднено схеми укриттів в обласному центрі та районах області. Черкащани мали змогу долучитися до здачі крові у визначених медичних закладах для формування стратегічних запасів для потреб поранених. Жителям області роз'яснено порядок дій при оголошенні повітряної тривоги.

Митрополит Черкаський і Чигиринський (ПЦУ) Іоан кликав Боже благословення на всіх боєздатних черкащан, які можуть і вміють тримати зброю, для мобілізації до Збройних сил України.

– Решту з нас, які не є воїнами, але можуть зробити свій внесок в перемогу над російським інтервентом, благословляю вступати в територіальну оборону і всіляко допомагати нашим Збройним силам в територіальній обороні. Там можна робити багато корисних справ: плетіння сіток, чергування на блок-постах і дуже багато інших завдань, – сказав митрополит Іоан.

Він додав, що служителі церкви нікуди не виїжджають зі своїх парафій. Проте частина з них виконуватиме капеланське служіння, тому окремі церкви можуть тимчасово закрити.

Прес-служба облдержадміністрації 8 березня повідомила, що ситуація в області контрольована й стабільна. За інформацією обласної військової адміністрації на цей час система оборони області вже була повністю розгорнута. Щодо поточної ситуації в області, то зазначалося, що налагоджена постійна взаємодія з центральним штабом, командуванням ЗСУ і територіальними підрозділами.

Забезпечено функціонування усієї критичної інфраструктури та стратегічних підприємств. Сили та засоби для реагування на будь-які ситуації наповітові. На початку березня зусилля зосереджувалися на створенні резервів стратегічних ресурсів для ЗСУ та населення, передусім продовольства, медикаментів та пального. Черкащина продовжувала надавати гуманітарну та технічну допомогу областям, де тривають бойові дії.

Проявом патріотичних і громадянських якостей черкащан стала активна **участь у допомозі Збройним силам України**, підрозділам територіальної оборони та людям, які постраждали від агресії. В усіх містах, районах і територіальних громадах розгорнувся збір продуктів харчування, медикаментів та предметів першої необхідності для військових та тероборони. Повсюдно жителі краю включилися у приготування їжі, яку передають на блок-пости та для військових, в'язання маскувальних сіток.

На початку березня з Канева відправили для ЗСУ близько 10 тонн продуктів харчування, для населення Харкова продукти харчування, одяг, ковдри вагою близько 3 тонн. Зі Сміли відправили 12 тонн продуктів харчування, теплого одягу, постільної білизни, матраців, ліків та засобів медичного призначення до Києва, Харкова та Білої Церкви. Близько 10 тонн гуманітарного вантажу – продуктів харчування (консервація, овочі, цукор, тушонка, випічка), одяг, засоби особистої гігієни, ліки, ліхтарі відправили для ЗСУ жителі села Мліїв. Жителі села Леськи Черкаського району зібрали понад 10 тонн овочів, 2 тисячі банок овочевої консервації, 576 банок м'ясної консервації, одяг, взуття, постіль.

Навесні громади Черкащини активно долучилися до *всукраїнської ініціативи «Сади Перемоги»*. У селах виокремили гектари вільної землі, знайшли посадковий матеріал та власними силами посадили різну городину. Вирощену продукцію спрямовують на потреби комунальних закладів або ж допомагають переселенцям чи військовим.

У перші дні російської агресії важливою справою стала організація **допомоги людям з регіонів України, що постраждали від війни** (внутрішньо переміщеним особам). В область почали прибувати тисячі людей, які евакуювалися з інших областей. Частина з них їхала далі на захід, частина залишалась.

Черкащина взяла активну участь в евакуації жителів із областей, де йшли бойові дії. Так, 10 березня в обласному центрі зустріли чергові 28 автобусів, які напередодні від-

правляли до Сум. Прибулих розмістили, забезпечили усім необхідним, організували харчування. Станом на цей день область вже прийняла 50,5 тисяч людей, у тому числі лише за минулу добу – 6,5 тисяч.

Черкащани у лавах Збройних сил України з перших днів російсько-української війни стали на захист своєї Батьківщини. Серед тих, хто мужньо і до останнього подиху захищав Україну від ворога – майор *Євген Лисенко*, родом із села Ротмистрівка на Смілянщині. Він загинув 9 березня 2022 року в повітряному бою під Житомиром. У протистоянні з двома російськими літаками він на винищувачі МіГ-29 устиг збити одного з них, але сам загинув від ворожої системи ППО. За особисту мужність і героїзм, виявлені у захисті державного суверенітету та територіальної цілісності України, вірність військовій присязі Євген Лисенко посмертно удостоєний звання Героя України. Похований у рідному селі.

Десятки одиниць знищеної ворожої техніки, взяті у полон вороги, відбиті атаки та врятовані життя побратимів – так проявив себе полковник *Віталій Кучерявий* із села Водяне на Шполянщині та очолюваний ним прикордонний підрозділ. 13 березня 2022 року загинув у бою на Луганщині. За здійснення особистих героїчних вчинків, відвагу і самовідданість, виявлені під час виконання завдань з охорони та оборони державного кордону, йому присвоєно звання Герой України (посмертно). Похований у рідному селі.

Окрім забезпечення функціонування життєво важливих сфер інфраструктури та допомоги ЗСУ, не припинялася **робота закладів освіти і культури**. Колектив *Черкаського академічного музично-драматичного театру* імені Тараса Шевченка за 5 місяців провели понад 50 заходів, з них 32 – благодійних. Митці виступали у лікарнях та артукриттях, даруючи позитив дорослим і дітям, людям, які вимушено залишили домівки. Влаштувалися благодійні концерти для поранених воїнів, які проходять реабілітацію. Допомагаючи дітям упоратися з тривожністю під час війни, актори театру в травні-червні зіграли 9 вистав для малечі в одному з артукриттів.

Постійними стали благодійні заходи в *обласному художньому музеї*. 23 травня в музеї відбувся благодійний аукціон, на якому черкащани придбали картин та інших витворів мистецтва на суму 250 тис. гривень. Кошти спрямовані на підтримку ЗСУ, а також лікування поранених воїнів.

Обласний краєзнавчий музей допомагає людям із зони бойових дій, які знайшли притулок на Черкащині, інтегруватися й пізнати історію культуру й традиції нашого краю. З цією метою проводяться тематичні екскурсії містом, ознайомлення з експозицією музею, влаштовуються майстер-класи та культурно-просвітницькі заходи. Один з них – «Малюємо Перемогу... Сила рушнікового дерева життя!», під час якого демонструвалися рушники з автентичними орнаментами різних куточків Черкащини. Такі ж орнаменти були зображені на предметах, що принесли на нашу землю війну та смерть – на контейнерах для танкових снарядів. Це символізує перемогу світла над темрявою, життя над смертю, незламність українського народу та його ідентичність. Артефакти передані для реалізації їх на аукціонах, а виручені кошти передані у фонд підтримки Збройних сил України. В укритті *музею «Кобзаря»* відбувся благодійний концерт «Сміються, плачуть солов'ї», зібрані кошти також спрямовані на підтримку ЗСУ.

Усі сфери життя Черкащини, незважаючи на складні умови воєнного часу, функціонують ритмічно. Черкащани живуть і працюють з непохитною вірою в перемогу над ворогом і роблять для цього усе можливе.

1. Питання для самоопрацювання:

1.1. Проаналізуйте співпрацю органів влади, місцевого самоврядування і громадськості з перебудови усіх сфер життєзабезпечення області в умовах воєнного стану.

1.2. Назвіть черкащан, які перебувають у лавах Збройних Сил України. Що вам про них відомо.

1.3. Порівняйте причини й наслідки Помаранчевої революції і Революції гідності та їх особливості в Черкасах та області.

1.4. Проаналізуйте роль громадянського суспільства Черкащини в розвитку Української держави та забезпеченні її обороно-

здатності. Висловіть свої міркування. Яким є ставлення кожного/кожної із вас до цих подій?

2. Види діяльності:

2.1. Створення відеоінтерв'ю (проект усної історії) з теми «Події Помаранчевої революції в моїй громаді».

2.2. Проведення відкритої дискусії з теми «Релігійне життя моєї громади».

2.3. Оформлення інформаційного фотоколажу «Герої моєї громади» (учасники революції Гідності, воїни, волонтери тощо).

2.4. Проведення благодійної акції (ярмарок-аукціон, концерт тощо) з метою підтримки ЗСУ.

2.5. Написання есе з теми «Зразковий Президент».

2.6. Підготовка інформаційної доповіді для сайту свого закладу освіти «Мій вибір – краєзнавство».

2.7. Створення онлайн-тестування на платформах: Wordwall, LearningApps.org, Vseosvita.

3. Методичний коментар:

Під час опрацювання матеріалів теми потрібно звернути увагу на формування в одинадцятикласників компетентностей:

- *логічної* – здатність ставити запитання та шукати відповіді; визначати причини, наслідки та значення історичних явищ та подій; в учнів компетентність формуватиметься під час обговорення подій, пов'язаних з волонтерським рухом на Черкащині, запитань для інтерв'ю до учасників революції Гідності, воїни, волонтерів;

- *аксіологічної* – здатність оцінювати факти й діяльність людей, визначати власну думку щодо актуальних проблем, компетентність в учнів формується під час історичних диспутів з тем, пов'язаних з російсько-українською війною.

Гра «Закінчи розповідь»: Черкащина в добу творення нової України. Російсько-українська війна (2005 р. – до сьогодні).

Правила гри: учитель промовляє першу фразу, учні її продовжують. Перемагає той, хто закінчив розповідь останнім. *(Вони зробили свій вибір – виборювати свободу та гідність, віддавши за це життя, щоб Україна розвивалася як вільна демократична держава).*

ДОДАТКИ

Додаток 1

ХРОНОЛОГІЧНА ТАБЛИЦЯ основних подій історії рідного краю

150–35 тис. років тому	найдавніші стоянки людей середнього палеоліту, виявлені у 2004 р. біля сіл Лип'янка і Нечаєве (Шполянщина)
близько 40 тис. років тому	крем'яні вироби неандертальців (гостроконечники, скребла, відщепи), виявлені у 1969–1971 рр. при будівництві Канівської ГЕС
близько 35 тис. років тому	стоянка мисливців на мамонтів, виявлена у 1953 і 1967 рр. на околиці села Добранічівка на межі Золотоніського і Яготинського районів Київської області
20–15 тис. років тому	стоянка мисливців на мамонтів, виявлена у 1965 р. в селі Межиріч (Канівщина)
9–6 тис. років тому	стоянка епохи мезоліту, виявлена в 1993 р. на північній околиці Черкас
5–3 тис. років до н. е.	сокири із кременю, кам'яний полірований молот, кістяні наконечники стріл та інші вироби, виявлені в поселенні Юр'єва гора поблизу Сміли
4 тис. років до н. е.	скрепки, ретушери, ножі, долото, пилка, різчик, інші знаряддя, знайдені в поселенні Молюхів Бугор неподалік села Новоселиця (Чигиринщина)
IV–III тисячоліття до н. е.	поселення трипільської культури, відкриті у 1975 р. в західній частині області
4400–3400 рр. до н. е.	виникнення групи багат шарових (на мезолітичній основі) поселень Молюхів Бугор (Чигиринщина), відкриті у 1950-х рр.

IX ст. до н. е.	виникнення Суботівського (Чигиринщина) багатопарового (білогородівська, чорноліська, зарубинецька культури) городища, почало досліджуватися у 1950-х роках
VII ст. до н. е.	виникнення Пастирського (Смілянщина) багатопарового (скіфського та ранньосередньовічного часу) городища, почало досліджуватися у 1898 р.
VI ст. до н. е.	виникнення Трахтемирівського (Канівщина) городища, почало досліджуватися у 1964 р.
III ст. – перша половина V ст. н. е.)	поселення черняхівської культури в подніпровській частині краю, на Уманщині та в інших місцевостях
III ст. до н. е.	виникнення поселення Пилипенкова гора (Канівщина) зарубинецької культури, почало досліджуватися у 1948 р.
III – середина VII ст. н. е.	Пастирське городище (Смілянщина) скіфського та ранньосередньовічного часу, почало досліджуватися у 1898 р. Вікентієм Хвойкою
1032 р.	ймовірно заснування Ярославом Мудрим міста Корсунь
1055 р.	перша письмова згадка про місто Воїнь
1144 р.	перша письмова згадка про Успенський собор у Каневі
1147 р.	перша письмова згадка про Зарубський монастир
1149 р.	Юрій Долгорукий посадив князем у Каневі свого сина Гліба
1184 р.	половці спалили місто Воїнь
1192 р.	під Каневом залогою стояло військо князя Святослава

- 1195 р. перша згадка про місто Римів
- 1223 р. зустріч руських князів біля Заруба
- 1240 р. утвердження присутності монголо-татарських завоювників на подніпровських землях краю
- 1246 р. перебування посланця папи римського Плато Карпіні в Каневі
- 1362 р. переможна битва Ольгерда на Синій Воді (нині річка Синюха на межі Черкаської і Кіровоградської областей). Початок утвердження влади Литви на землях краю
- 1393 р. захоплення Черкас (разом із Звенигородом) київським князем Скиргайлом Ольгердовичем
- 1471 р. Черкаси стають центром староства (намісництва) Київського воєводства Великого князівства Литовського
- 1474 р. через Черкаси проїжджав венеціанський дипломат та мандрівник Амброджо Контаріні, залишивши першу згадку іноземців про місто
- 1483 р. Сада Черкас кримськими татарами на чолі з ханом Менглі-Гіреєм
- 1492 р. перша письмова згадка про черкаських козаків
- 1493 р. козаки на чолі з черкаським старостою князем Богданом Глинським взяли турецьку фортецю Очаків
- 1497 р. князь Костянтин Острозький розбив татар на річці Умі (Уманці)
- 1531 р. відсіч татарам оборонцями Черкас на чолі зі старостою Остафієм Дашковичем
- 1533 р. черкаський староста Остафій Дашкович вніс пропозицію литовському сейму про спору-

	дження за дніпровськими порогами фортеці (січі) для захисту від татарських вторгнень
1552 р.	складання королівськими ревізорами описів Канівського і Черкаського замків
1558 р.	грамота короля Сигізмунда Августа черкаським міщанам на безмитну торгівлю у Великому князівстві литовському
1584 р.	надання магдебурзького права Корсуню (підтвердження 1585 р.)
травень 1591 р.	у Черкасах загинув Кшиштоф Косинський
серпень-вересень 1591 р.	під впливом повстанського руху розпочався перехід населення до козацької верстви. Козацький присуд визнали Черкаси, Корсунь і Канів
1592 р.	надання магдебурзького права Чигирину і Мошнам
осінь 1595 р.	повстанський загін на чолі з Григорієм Лободою оволодів Чигирином і Черкасами
1600 р.	надання магдебурзького права Каневу (підтвердження 1661 р.)
1604 р.	жителі Корсуня відмовилися виконувати феодалні повинності і встановили свою владу на основі козацького самоврядування
1607 р.	за поданням шляхти уряд Речі Посполитої постановою сейму позбавив Корсунь магдебурзького права
1616 р.	архімандритом Трахтемирівського монастиря став князь Єзекііл Булига-Курцевич
1616 р.	надання магдебурзького права Медведівці
1622 р.	надання магдебурзького права Лисянці

- 1625 р.** за Куруківською угодою встановлено 6-тисячний козацький реєстр у складі 6 полків, тому числі – Канівського, Корсунського, Черкаського, Чигиринського
- березень 1625 р.** повстанці під проводом Тараса Федоровича (Трясила) увійшли до Черкас
- квітень 1625 р.** повстанці під проводом Тараса Федоровича (Трясила) оволоділи Корсунем і Каневом
- грудень 1637 р.** битва козацького війська на чолі з Павлом Павлюком та Карпом Скиданом з поляками під Кумейками
- травень 1648 р.** Битва під Корсунем. Розгром польської армії повстанцями на чолі з Богданом Хмельницьким
- червень 1648 р.** Богдан Хмельницький прибув до Чигирина, який став віднині фактично столицею України і резиденцією гетьмана
- червень 1648 р.** повстанці під проводом Максима Кривоноса та Івана Ганжі штурмом взяли Умань. Тоді ж Умань стає центром Уманського полку
- 1649 р.** за Зборівським реєстром встановлено Чигиринський, Черкаський, Кропивнянський, Корсунський, Канівський, Уманський полки
- січень 1655 р.** битва під Охматовим (Уманщина) між польсько-татарськими і козацько-московськими військами
- червень 1657 р.** до Чигирина прибуло шведське посольство для переговорів про спільну боротьбу проти Польщі
- 6 серпня 1657 р.** помер Богдан Хмельницький
- 21 жовтня 1657 р.** на козацькій раді у Корсуні гетьманом Війська Запорозького обрано Івана Виговського
- 6 вересня 1658 р.** черкаська старшина взяла участь у козацькій раді неподалік Гадяча

- 1663 – 1676 рр.** перехід жителів правобережжя краю на лівий берег Дніпра в порятунку від спустошень
- лютий 1664 р.** розпочалося повстання під проводом Дмитра Сулимки, Семена Височана та інших ватажків
- 27 березня 1664 р.** під стінами Вільхівця (Звенигородщина) було страчено экс-гетьмана Івана Виговського
- 1667 р.** за Андрусівським перемир'ям між Московським царством і Річчю Посполитою лівобережна частина сучасної Черкащини опиняється у складі Московії, а правобережна – Польщі
- 8 червня 1668 р.** правобережного гетьмана Петра Дорошенка проголошено гетьманом усієї України («обох берегів Дніпра»)
- початок 1674 р.** територією краю оволоділи московські війська Григорія Ромадановського і лівобережного гетьмана Івана Самойловича
- серпень 1674 р.** турецькі війська оволоділи Уманню
- 1674 р.** ліквідований Уманський полк у зв'язку з турецькою агресією
- серпень-вересень 1677 р.** перший чигиринський похід, облога Чигирини турецькими військами
- червень 1678 р.** другий чигиринський похід і облога Чигирини
- 1678 – 1679 рр.** примусове переселення (депортація) – Великий згін, жителів правобережної Черкащини на Лівобережну Україну, організоване промосковським гетьманом Іваном Самойловичем
- 20 червня 1684 р.** королівський універсал про передачу земель між Тясмином і Тікичем козакам, що відкривало можливості для заселення краю
- 1686 р.** після «Вічного миру» остаточний поділ земель Черкащини між Московією і Польщею, початок Руїни. Ліквідація Черкаського полку

1711 р.	після Прутського мирного договору припинив існування Корсунський полк
1712 р.	припинив існування Канівський полк
1720 – 1730 рр.	на правобережній Черкащині набуває поширення фільварково-панщинна система
1730 р.	гайдамаки напали на Смілу
1737 р.	гайдамацький загін Медведя оволодів Чигрином
1743 р.	гайдамацькі загопи напали на Корсунь і Звенигородку
1750 р.	гайдамацькі загопи оволоділи Мошнами, Корсунем, Уманню
1781 р.	Золотоноша стає центром Золотоніського повіту Київського намісництва (з 1802 р. Полтавської губернії)
1760 р.	надання магдебурзького права Умані
травень 1768 р.	уродженець Медведівки Максим Залізняк сформував у Холодному Яру повстанський загін. Початок повстання Коліївщина
червень 1768 р.	російські війська розпочали каральні акції проти повстанців
27 червня 1768 р.	захоплення в полон очільників Коліївщини Максима Залізняка та Івана Гонта
1767–1770 рр.	виступи селян і козаків села Кліщенці Жовненської сотні (Чорнобаївщина) проти незаконного закріпачення
1773 р.	надання магдебурзького права Смілі
3 травня 1783 р.	указом царського уряду юридично оформлено закріпачення селян лівобережної Черкащини

- 1784 р.** у Каневі відкрита школа при василіанському монастирі
- 1791 р.** надання магдебурзького права Черкасам (існує версія, що привілей місто мало раніше)
- 1792 р.** надання магдебурзького права Звенигородці
- 1796–1805 рр.** будівництво пейзажного парку «Софіївка» в Умані
- 1797 р.** після запровадження губернського поділу усі правобережні повіти увійшли до Київської губернії
- 1803 р.** масові виступи селян сіл і містечок Черкаського повіту
- 1804 р.** власті жорстоко придушили виступи селян Корсущини проти закріпачення
- 1808 р.** заснування суконної мануфактури у селі Таганча на Канівщині
- 1818 р.** відкрилися духовних шкіл (училищ) в Черкасах і Умані
- 1822–1825 рр.** у Кам'янці діяла управа Південного товариства декабристів
- 1823 р.** у селі Мошни при впадінні річки Вільшанка в Дніпро збудовано перший дніпровський пароплав «Бджілка»
- 1824 р.** перша в Україні цукроварня у селі Трощина на Канівщині
- 1826 р.** заворушення селян Уманщини під проводом солдата Семенова
- 1830–1831 рр.** події польського національно-визвольного повстання
- 1833 р.** відкрилися перші приходські училища у Звенигородці і Черкасах

1843 р.	підприємці К. Яхненко і Ф. Симиренко спорудили у селі Ташлику (Смілянщина) перший в Російській імперії пісково-рафінадний завод
1846 р.	у Млієві К. Яхненко і Ф. Симиренко спорудили машинобудівний завод з випуску устаткування для цукрової промисловості
червень – липень 1848 р.	повстання селян містечка Жаботин (Кам'янщина)
1851 р.	зворушення селян села Синьооківка Золотоносського повіту
1854 р.	почав працювати Черкаський рафінадний завод Тульсько-Черкаського акціонерного товариства рафінадних і цукрових заводів
1855 р.	виступи селян під назвою «Київська козаччина» охопили Канівський повіт
1859 р.	з Одеси до Умані переведене училище садівництва, яке в 1868 р. реорганізоване в Уманське училище землеробства і садівництва.
1859 р.	останнє перебування на Черкащині Т. Г. Шевченка
1861 р.	поблизу Катеринополя почався видобуток бурого вугілля
1861 р.	в Золотоноші відкрита одна з перших недільних шкіл
1861–1862 рр.	на Черкащині поширюється вплив таємної організації «Земля і воля»
1862 р.	у Корсуні почав працювати чавуноливарний завод
15 жовтня 1864 р.	розпочав свою роботу Громадський банк у Черкасах
початок 1870-х рр.	на Черкащині поширюється народницький рух

1870-ті рр.	у Золотоніському повіті починають відкриватися земські школи
травень 1870 р.	виступ селян села Соколівка Уманського повіту проти несправедливого поділу землі було придушено військами
1870–1873 р.	у Городищі проживав видатний український етнограф, автор тексту гімну України Павло Чубинський
1871 р.	на цукровому заводі у Смілі вперше запроваджено відбілювання рафінаду із застосуванням центрофуги
1875 р.	члени народницького гуртка «Південних бунтарів» організували розселення народників у Корсуні та навколишніх селах
1876 р.	залізнична лінія Київ–Одеса пройшла через Смілу і Корсунь. У Смілі відкрито залізничну станцію Бобринська і прокладено колію до Черкас
жовтень 1877 р.	викрито підготовку до повстання селянською організацією «Таємна дружина», що діяла у Чигиринському повіті
1879 р.	в Золотоноші відкрито педагогічні курси
1880 р.	страйк на Цибулівській цукроварні (Монастирищина), який тривав 9 днів
липень 1886 р.	страйк на Черкаському цукрорафінадному заводі
1888 р.	засновано перше споживче товариство при Вільшанському цукровому заводі
1889–1891 рр.	Розпочато залізничний рух на відрізках Вапнярка – Христинівка, Козятин – Умань, Христинівка – Шпола
1895 р.	утворено ощадно-позичкове товариство села Дзензелівка (Маньківщина)

- 1896 р.** в Умані збудовано театр-цирк
- 1897 р.** відкриття міської бібліотеки в Умані
- травень 1901 р.** страйк залізничників станції Бобринська у Смілі з вимогами підвищення заробітної плати
- 1 вересня 1903 р.** у Черкасах вийшла перша газета на Черкащині «Черкасский торгово-промышленный листок объявлений»
- 1904 р.** початок діяльності земств на правобережній Черкащині
- 1905 р.** навесні та влітку відбулося понад 60 страйків сільськогосподарських робітників та понад 120 виступів селян
- жовтень 1905 р.** страйки робітників Черкас, Сміли, Золотоноші, залізничники станцій Бобринська і Христинівка
- 26 лютого 1906 р.** у соборі міста Звенигородка вперше відправлено панахиду по Т. Г. Шевченку
- липень 1906 р.** посилення репресій, у Черкаському, Звенигородському та Уманському повітах запроваджено стан облоги і почали діяти військово-польові суди
- 1907 р.** за 9 місяців з правобережної Черкащини переселилися до Сибіру і Далекого Сходу 2239 сімей – всього 12850 душ
- 1910 р.** у Черкаському повіті закладено 9 показових полів
- 1911 р.** відкриття ремісничої школи в Черкасах
- 1912 р.** завершене будівництво залізниці Бахмач – Одеса через Черкаси, яка з'єднала правобережну і лівобережну частини краю
- 11 січня 1913 р.** побачив світ перший номер громадсько-

- політичної і національно спрямованої газети «Каневская неделя».
- 1913 р.** відкриття сільськогосподарських курсів у Каневі
- 30 грудня 1914 р.** оголошено призов ратників ополчення, а також формування списків запасних
- листопад 1915 р.** у Черкасах відбувся масовий антивоєнний виступ робітників тютюново-цигаркової фабрики Зарицького
- 1916 р.** утворено кооперативне об'єднання «Смілянське товариство оптових закупок»
- 9 травня 1917 р.** в Умані відбувся військовий мітинг, який підтримав Українську Центральну Раду
- 23 липня 1917 р.** відкрито товариство «Просвіта» в Кам'янці. Товариства створювалися в інших містах і селах краю
- жовтень 1917 р.** Всеукраїнський з'їзд Вільного козацтва у Чигирині
- жовтень 1917 р.** народна рада Христинівської волості прийняла рішення про відкриття у Христинівці вищої початкової школи імені Михайла Грушевського
- листопад 1917 р.** в Умані, у приміщенні гімназії імені Б. Грінченка відбулося відкриття історичного музею Уманщини.
- 1917–1921 рр.** діяли видавництва «Сіач» – в Черкасах, «Прометей» – в Смілі, товариства «Просвіта» та «Вільна думка» – в Золотоноші
- 16 січня 1918 р.** відкриття в Умані першої української гімназії імені Бориса Грінченка
- 29 січня 1918 р.** у Черкасах встановлена влада Ради робітничих, солдатських і селянських депутатів

- 6 березня 1918 р.** німецькі війська увійшли до Умані, ліквідувавши там радянську владу
- березень 1918 р.** у Шаулісі Уманського повіту відкрито педагогічну школу імені Тараса Шевченка.
- травень 1918 р.** у селах Іркліїв, Семеногірка, Лихоліти Золотоніського повіту відбулися бої німецьких та гетьманських військ з групами повсталих селян
- травень 1918 р.** відкрито краєзнавчий музей в Черкасах
- 3 червня 1918 р.** виступом селян села Орли Лисянської волості Звенигородського повіту розпочалося Звенигородське збройне повстання
- 18 вересня 1918 р.** у селі Кирилівка Звенигородського повіту відкрито змішану українську народну учительську семінарію імені Т. Г. Шевченка.
- 23 листопада 1918 р.** війська Директорії вступили в Черкаси
- 1918 р.** жителі села Мельники Чигринського повіту створили загін самооборони на чолі з Олексієм Чучупаком, щоб вберегти від пограбувань Мотронинський Свято-Троїцький монастир
- січень – лютий 1919 р.** точилися бойові дії між більшовицькими військами та військами Директорії
- 9–12 травня 1919 р.** загони Григор'єва захопили Чигирин, Золотоношу і Черкаси
- 1919 р.** загін самооборони перетворився на полк гайдамаків Холодного Яру на чолі з Василем Чучупакою
- 4 червня 1919 р.** інформбюро штабу повстанців Холодного Яру видало відозву до населення, закликаючи до збройного опору більшовицькій політиці «воєнного комунізму».
- серпень 1919 р.** Черкаси зайняли денікінські війська

- 30 листопада 1919 р.** повстанський комітет Холодного Яру оголосив про взяття влади у Чигиринському повіті
- січень 1920 р.** війська Армії УНР, прорвавши фронт між Козятином і Калинівкою, маршем рушила в напрямку Умань – Черкаси (Перший Зимовий похід)
- 7 лютого 1920 р.** війська Першого Зимового походу оволоділи Черкасами
- 11 березня 1920 р.** в Умані, а згодом і в решті міст і сіл краю встановлено радянську владу
- 1919–1920 рр.** найбільше піднесення повстанського руху в Холодному Яру, існування самоврядної території – Холодноярської республіки
- 6 лютого 1921 р.** розпочалося навчання в Черкаському інституті народної освіти (нині національний університет імені Богдана Хмельницького)
- 7 березня 1923 р.** утворено Черкаську (з 1927 р. – Шевченківська) округу
- липень 1925 р.** утворення державного заповідника «Могила Шевченка» в Каневі
- 1929 р.** стала до ладу перша в Україні сільська ГЕС в Буках на річці Гірський Тікич
- 1929 р.** в Умані почав діяти сільськогосподарський інститут
- 1930 р.** повстання селян Драбівщини проти насильницької колективізації
- 1930 р.** відкрито інститут соціального виховання в Умані (нині – Уманський державний педагогічний університет імені Павла Тичини)
- 1932 р.** в Умані дали продукцію птахокомбінат, толевий завод, завод гутаперчі з рослинної сировини,

1932–1933 рр.	трагедія Голодомору як наслідок політики геноциду і колективізації
1937–1938 рр.	масові політичні репресії
листопад 1939 р.	Черкаси стали містом обласного підпорядкування
22 червня 1941 р.	оголошення мобілізації військовозобов'язаних
середина липня 1941 р	бойові дії розгорнулися на території Черкащини
13 серпня 1941 р.	припинили опір 6-та і 12-та радянські армії, які були оточені під Уманню
22 серпня 1941 р.	радянські війська після двотижневої оборони залишили Черкаси
14 грудня 1943 р.	звільнення Черкас від нацистських загарбників
28 січня 1944 р.	війська Першого і Другого Українських фронтів у Звенигородці замкнули оточення угруповання нацистських військ
17 лютого 1944 р.	завершення розгрому нацистських військ під Корсунь-Шевченківським
20 лютого 1944 р.	відновив свою роботу залізничний вузол імені Т. Г. Шевченка
1948–1949 рр.	завершення в основному відбудови господарства Черкащини
1954 р.	початок реабілітації жертв політичних репресій, станом на 2018 р. у Черкаській області реабілітовано 35145 громадян
7 січня 1954 р.	Указ Президії Верховної Ради СРСР «Про утворення у складі Української РСР Черкаської області»
31 січня 1954 р.	почало працювати обласне радіомовлення

- 7 лютого 1954 р.** побачив світ перший номер обласної газети «Черкаська правда» (нині – «Черкаський край»)
- 16 квітня 1954 р.** відбулася перша сесія Черкаської обласної ради
- 1 червня 1955 р.** організація обласної філармонії
- 2 квітня 1957 р.** відбулася перша репетиція Черкаського народного хору, який згодом набув статусу професійного колективу
- 1957 р.** вступив в дію Уманський завод електровимірювальних приладів «Мегометр»
- 4 березня 1958 р.** Черкаська область за успіхи, досягнуті у сільському господарстві була відзначена найвищою у той час державною нагородою – орденом Леніна
- 1963 р.** початок будівництва Черкаського хімкомбінату (нині – ПАТ «Азот»)
- 1964 р.** чемпіоном Олімпійських ігор в Токіо з веслування на каное став Андрій Хіміч – представник Черкащини
- 1967 р.** став до ладу Черкаський шовковий комбінат
- листопад 1972 р.** утворення обласної організації Спілки письменників України
- березень 1981 р.** на Черкащині відбулося перше літературно-художнє Шевченківське свято «В сім'ї вольній, новій»
- 1988 р.** у Черкасах відбувся перший політичний мітинг
- 1988–1989 рр.** утворення громадських об'єднань «Заповіт» у Черкасах, «Берегиня» в Умані та в інших містах і районах області
- 1989 р.** утворення Чигиринського державного (з

- 1995 р. – Національний) історико-культурного заповідника
- 9 грудня 1989 р.** утворено обласне краєзнавче товариство (нині – обласна організація Національної спілки краєзнавців України)
- 17 жовтня 1991 р.** прийнято рішення Черкаського облвиконкому «Про передачу підприємств, установ та організацій союзного підпорядкування, що розташовані на території області, у відання органів державного управління України»
- 1 грудня 1991 р.** 96 % черкащан на Всеукраїнському референдумі підтвердили Акт незалежності України
- 31 грудня 1991 р.** прийнято рішення Черкаського облвиконкому «Про увічнення пам'ятних місць Черкащини, пов'язаних з історією українського козацтва»
- 1993–1995 рр.** на Черкащині приватизовано 645 об'єктів
- 1998 р.** в області проведено роздержавлення земель у 509 господарствах з 519
- 1999 р.** у Черкасах розпочато випуск сучасних автобусів
- 1992 р.** утворено державний (з 2006 р. – Національний) історико-культурний заповідник «Батьківщина Тараса Шевченка» на Звенигородщині
- 1994 р.** утворено державний історико-культурний заповідник «Трахтемирівський»
- 1994 р.** сесія обласної ради затвердила обласну програму «Освіта Черкащини»
- 1995 р.** утворено Кам'янський державний історико-культурний заповідник
- 2002 р.** утворено державний історико-культурний заповідник «Трипільська культура»

2004 р.	визначено географічний центр України, який знаходиться поблизу села Мар'янівка (Шполянщина)
26 грудня 2004 р.	79,1 % черкащан проголосували за В. А. Ющенка на повторних виборах Президента України
2005 р.	утворено державний історико-архітектурний заповідник «Стара Умань»
26 березня 2006 р.	на виборах до Верховної ради України найбільше голосів на Черкащині набрав «Блок Юлії Тимошенко» – 38,23 %
15 травня 2006 р.	уряд України затвердив Державну програму «Золота підкова Черкащини»
30 вересня 2007 р.	на позачергових виборах до Верховної Ради України найбільше голосів на Черкащині набрав «Блок Юлії Тимошенко» – 38,23 %
17 січня 2010 р.	на виборах Президента України на Черкащині найбільше голосів набрала Ю. В. Тимошенко – 65,37 %
22 листопада 2013 р.	у Черкасах відбувся перший мітинг Революції гідності
23 січня 2014 р.	черговий багатолюдний мітинг в Черкасах переріс у штурм будівлі обласної ради і облдержадміністрації
25 травня 2014 р.	на позачергових виборах Президента України за Петра Порошенка проголосували 54,61 % виборців
21 квітня 2019 р.	на виборах Президента України Володимир Зеленський набрав 77,43 % голосів виборців
2015–2020 рр.	в області здійснена адміністративно-територіальна реформа, сформовано 4 райони, утворено 66 об'єднаних територіальних громад
2021 р.	в області діяло близько 400 великих та

- середніх підприємств з виробництва промислової продукції
- 24 лютого 2022 р.** згідно Указу Президента України на території Черкаської області, як і всієї України, з 5 год. 30 хв. запроваджено воєнний стан
- 24 лютого 2022 р.** запрацював обласний оперативний штаб і о 7 год. ранку у засобах масової інформації з'явилося повідомлення штабу з даними про обстановку в області
- 9 березня 2022 р.** у повітряному бою загинув майор Євген Лисенко, родом із села Ротмистрівка на Смілянщині. Удостоєний звання Героя України. Похований в рідному селі.
- 10 березня 2022 р.** до Черкас прибуло 28 автобусів з людьми з регіонів, що постраждали від війни. На цей час область прийняла 50,5 тисяч внутрішньо переміщених осіб
- 20 січня 2023 р.** призначений перший в історії краю швидкісний щоденний потяг Інтерсіті Київ – Черкас

СПИСОК РЕКОМЕНДОВАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

Основна література

1. Верменич Я. Історична регіоналістика в Україні: спроба концептуального аналізу. К., 2003.
2. Жадько В. О. Черкащина. Універсальна енциклопедія. Документально-публіцистичне наукове фотоілюстративне історичне видання / Автор-упорядник Віктор Жадько. – К.: ВПК «Експрес-Поліграф», 2010. – 1104 с.; іл.
3. Краєзнавство історичне // Історична наука: термінологічний і понятійний довідник. – К., 2002.
4. Мандри Україною. Золота підкова Черкащини : путівник / В. Мельниченко (кер. авт. кол.), О. Самков, Н. Поліщук, М. Степанов. – Київ : Комунікаційна агенція «Варто», 2007. – 231 с.
5. Мельниченко В. М. Краєзнавство – важливий чинник державотворення / В. М. Мельниченко // Черкащина в контексті українського державотворення: матеріали Регіональної науково-практичної конференції, присвяченої 25-річчю Конституції України та 30-річчю Незалежності України (25 червня 2021 р., м. Черкаси). – Черкаси : Видавець ФОП Гордієнко Є. І., 2021. – С. 73–76.
6. Мельниченко В. М. Історичне краєзнавство. – Черкаси, 2002.
7. Основи краєзнавства : підручник для студентів закладів вищої освіти (НАН України, Національна спілка краєзнавців України; за ред. О.П. Реєнта; вид. 2-ге, доп.). – Київ, 2021. – 376 с.
8. Реєнт О. П., Дмитрук В. І. Поступ українського краєзнавства // Краєзнавство. – № 1 – 2. – 2015. – С. 8–27.

Електронні інформаційні ресурси

1. Черкаська обласна універсальна наукова бібліотека імені Тараса Шевченка <http://library.ck.ua/>
2. Наукова бібліотека Черкаського національного університету імені Богдана Хмельницького <https://biblioteka.cdu.edu.ua/>
3. Національна бібліотека України імені В. І. Вернадського <http://www.irbis-nbuv.gov.ua> > irbis_nbuv
4. Краєзнавча Черкащина сайт об'єднання НСКУ <http://nsku.ck.ua/>
5. Регіональний освітній проект «Моя Черкащина»: <https://sites.google.com/view/moia-cherkashchyna/%D0%B3%D0%BE%D0%BB%D0%BE%D0%B2%D0%BD%D0%B0-%D1%81%D1%82%D0%BE%D1%80%D1%96%D0%BD%D0%BA%D0%B0>

Додаткова література

1. Білецький, Ф.Ф. Розкажи мені, Тікичу...: Буки від давніх часів до сьогодення /Феофан Білецький. – Черкаси: ІнтролігаТОР, 2012. – 279 с.: іл.
2. Борщ, М.І. З вершин славетних черкашан : краєзн. нариси, вірші, поеми / Микола Борщ. – Черкаси : Вертикаль, 2013. – 365 с., [32] с. іл.
3. Брижицька, С. Подія на Чернечій і долі людей : про заміну чавун. хреста на могилі Т. Шевченка : [до 90-річчя заміни чавун. хреста на могилі Т. Шевченка] / Світлана Брижицька; [відп. ред. Третьяков О.] ; Шевченків. нац. заповідник. – 2-ге вид., переробл. і доповн. – Черкаси : Вовчок О. Ю., 2013. – 199 с. : іл. – Бібліогр. : с. 183–196.
4. Ветров О. В. На скрижалях історії : іст. док. роман : [до 100-річчя подій Укр. революції 1917 – 1921 рр.] / Олександр Васильович Ветров. – Черкаси : Вертикаль, 2019. – 378 с. : іл.
5. Гірка правда оstarбайтерів / [уклад. Горідько Т. М.]. – Черкаси : Інтроліга ТОР, 2015. – 135 с. : іл.
6. Голиш Г. М., Лисиця Л. Г. Подорож Златокраєм. Нарис історії Золотоніщини від давнини до сьогодення / Г. М. Голиш, Л. Г. Лисиця. – Черкаси : Вертикаль, 2018. – 580 с. : іл.
7. Голиш Г. М. Село Деньги в українській історії від давнини до сьогодення: люди і події: історико-краєзнавчий нарис / Г. М. Голиш, А. Ю. Воропай, Л. Г. Лисиця; ред. Г. М. Голиш. – Черкаси: Вертикаль, 2022. – 328 с.: іл., фото.
8. Голиш Г. М. Спокою в житті не знав : книга-спогад про освітянина Володимира Клименка / автори-упорядники Г.М. Голиш, А. Ю. Логінов. – Черкаси: Вертикаль, 2016. – 240 с. : фото.
9. Голуб, О. Д. Історія села Пастирського Смілянського району Черкаської області : наук.-попул. іст. нарис / Голуб Оксентій. – Вид. 2-ге, доповн. – К. : Профі, 2012. – 83 с. : іл. – Бібліогр. : с. 68 – 69.
10. Дяченко, Л. Я. Історія Христинівщини /Л. Я. Дяченко. – К.: Фото-прінт, 2012. – 243 с.: іл.
11. Жук, П. М. Прозріння епохи : [нариси до 90-річного ювілею П. М. Жука, передмова В. Мельниченка] / Петро Жук. – Черкаси : ІнтролігаТОР, 2020. – 471 с.
12. Історія, культура і природа Черкащини на туристичних маршрутах регіону. Ч. 1. [авт.-упоряд. Т. Нераденко]. – Черкаси : Чабаненко Ю.А., 2014. – 203 с. : іл.
13. Козоріз В. П. Льонообробне виробництво у Драбівській економії Барятинських та роль Анрі Ле Докта = The flax processing production in the Knyaz Varyatinsky's enterprise in Drabiv and the role of Henri Le Docte / Козоріз В. П. – Харків: Друк. Мадрид, 2017. – 63 с. : іл..
14. Козоріз В. П. Драбів і Драбівщина : нариси з історії рідного краю :

- 330-й річниці Драбова присвяч. / В. П. Козоріз ; [ред. рада : Козоріз В. П. (голова та ін.)]. – Черкаси : Вертикаль, 2019. – 563 с. : іл.
15. Колісник В. І. Богодухівка: відоме та призабуте з минулого / Василь Колісник, Любов Колісник (Кузнецова). – Черкаси: Вертикаль, 2017. – 235 с., [8] с. іл. – Бібліогр.: с. 232–234.
 16. Колісник, В.І. Вознесенське : сторінки з історії села (село, події, люди). Ч. 1 / Василь Колісник, Петро Чорнобай. – Черкаси : Чабаненко Ю. А., 2013. – 366 с., [8] с. іл. : іл.
 17. Компанієць, О. В. Село Червона Слобода на Черкащині в період Другої світової війни : 70-річчю звільнення села від нім. Загарбників присвяч. / Олексій Компанієць – Черкаси : Вовчок О.Ю., 2014. – 171 с. : іл. – Бібліогр. : с. 165 – 169
 18. Корсунь староденний / Степенькіна П. Я. та ін.; – Черкаси: Чабаненко Ю. , 2011. – 445 с.
 19. Краєзнавча Шевченкіана України : матеріали XIII Всеукр. наук. іст.-краєзнав. конф., присвяч. 200-річчю від дня народж. Т. Г. Шевченка, м. Канів, 24–25 жовт. 2014 р. / Нац. спілка краєзнавців України [та ін.] ; [за заг. ред. Реєнта О. П. ; упоряд Мельниченко В. М.]. – Черкаси : ЧДТУ, 2014. – 364 с.
 20. Краєзнавчі нотатки про село Ташлик / [Гузьман Г. М., Борщ М. І., Синільник І. А. та ін. ; уклад. М. І. Борщ. – Черкаси : Вертикаль, 2020. – 207 с., [4] с. іл.
 21. Краєзнавці Черкащини : біобібліографічний довідник / упоряд.: В. М. Мельниченко, Г. М. Голиш. – Черкаси : Вертикаль, 2016. – 220 с. : фото.
 22. Кривошея І. І. Шляхта Уманщини в імперську добу (кінець XVIII – перша половина XIX ст.) : монографія / Ігор Кривошея ; Уман. держ. пед. ун-т ім. П. Тичини [та ін.]. – Київ : КНТ, 2017. – 167 с.
 23. Кузнець Т. В. Християнська церква в Умані кінця XVIII – початку XX століття : монографія / Кузнець Т. В., Кривошея І. І., Скус О. В. ; Уман. держ. пед. ун-т ім. П. Тичини [та ін.]. – Умань : Візаві, 2012. – 148 с.
 24. Кукса Н. В. Чигиринщина в подорожніх нотатках відомих особистостей XIX – I половини XX століття / Н. В. Кукса, Я. Л. Діденко. – Черкаси : Вертикаль, 2013. – 198 с. : іл. – Містить бібліогр.
 25. Кукса Н. В. Наддніпрянська минувшина XVIII–XX ст. : 65-річчю Черкас. обл. присвяч. / Н. В. Кукса, Я. Л. Діденко. – Черкаси : Вертикаль, 2018. – 299 с.
 26. Кукса Н. Церква Святого Пророка Іллі в Суботіві : минуле і сьогодення усяпальниці Богдана Хмельницького / Надія Кукса. – Черкаси : Вертикаль, 2020. – 379 с.
 27. Лазуренко В. М. У пошуках крипти великого державотворця України Богдана Хмельницького / В. М. Лазуренко. – Черкаси: Вертикаль, 2019. – 76 с. : фото.

28. Лазуренко В. М. Богдан Хмельницький і наврогтисюяннн церков Суботова / В. М. Лазуренко. – Харків : Новий курс, 2021. – 234 с.
29. Лисенко М. Коріння Шевченкового роду : генеалогія і спогади / Микола Лисенко. – 2-ге вид., доповн. – Львів : Априорі, 2015. – 335 с. : іл.
30. Людний Ф. П. Люди та їх долі / Ф. Людний. – Черкаси : Вертикаль, 2017. – 392 с. : іл.
31. Ляшко Ю. Ю. За землю і волю : нарис про боротьбу укр. народу за свободу і незалежність у роки Визвол. змагань 1917–1922 рр. на теренах Чигиринщини / Юрій Ляшко. – Черкаси : Вертикаль, 2018. – 93 с. : іл.
32. Мариновський Ю. М. Батьківщина – 2012 : альманах. Ч. 1. Гулаки на правобережжі Дніпра : родовід і власність правобережних Гулаків з Артема : матеріали до біогр. роду / Юрій Мариновський. – Черкаси : Вертикаль, 2014. – 510 с. – Бібліогр. : с. 489 – 494.
33. Мельниченко В. М. Цей день в історії Черкащини. Хронологічний довідник / В. Мельниченко. – Черкаси : Вертикаль, 2017. – 60 с.
34. Мельниченко В. М. Історія преси Черкащини (XX – початок XXI ст) : [монографія] : журналістам Черкащини усіх поколінь присвяч. / В. М. Мельниченко. – Черкаси : Вертикаль, 2020. – 238 с. : іл.
35. Мельниченко В. М. Шевченкіана Черкащини : вшанування пам'яті Т. Г. Шевченка на Черкащині / Василь Мельниченко. – Черкаси : Брама-Україна, 2013. – 207 с. :
36. Мельниченко В. М. Черкащина в добу Української революції 1917–1921 рр. : навчальний посібник / В. М. Мельниченко. – Черкаси : Вертикаль, 2016. – 200 с.
37. Мельниченко В. М. 50 пісенних літ : художньо-документальний історичний нарис до 50-річчя лауреата Національної премії імені Т. Г. Шевченка Черкаського академічного заслуженого українського народного хору / В. М. Мельниченко, С. Л. Носань. – Черкаси : Вертикаль, 2007. – 56 с.
38. Михайло Пономаренко : з любов'ю до Черкащини : до 100-річчя від дня народж. М. Ф. Пономаренка – краєзнавця України і Черкащини / [Нац. спілка краєзнавців України ; упоряд. В. М. Мельниченко]. – Черкаси : Вертикаль, 2020. – 151 с. : іл. – (Подвижники краєзнавства Черкащини).
39. Мицик, В. Ф. З добрими людьми по чесній дорозі : постаті / Вадим Мицик. – Київ : КВІЦ, 2013. – 303 с. : іл.
40. Мошенський, С. П. Куцівський бурлака : 120-річчю від дня народж. Т. С. Осьмачки присвяч. / Сергій Мошенський. – Черкаси : Інтроліга TOP, 2016. – 111 с., [8] с. : іл.
41. Наймолодша в Україні : Черкаській області – 60 років : етапи розвитку, люди і події / автори-упорядники В. М. Мельниченко, А. Ю. Чабан. – Черкаси : Вертикаль, 2013. – 255 с. : іл.

42. Наш Товмач : минуле і сучасне одного села на Черкащині / [уклад. В. Швець, О. Логвиненко]. – Київ : АртЕкономі, 2015. – 317 с. : іл.
43. На світанковій землі Михайла Максимовича : (колект. публіцист.-худож. нарис про рідне село) / І. Дробний, О. Кононенко, [В. Головка та ін.]. – Черкаси : Інтроліга ТОВ, 2014. – 60 с., [16] с. іл. : іл.
44. Незбагненна. Земна. Героїчна / відп. за вип.. І. Г. Ковгила. – Черкаси : Чабаненко Ю. А., 2016. – 176 с.
45. Нераденко Тетяна Миколаївна. Археологія Чигиринщини. – Черкаси : Вид. Чабаненко Ю. А., 2012. – 506 с.
46. Не підлягає забуттю : нацистський окупаційний режим на Черкащині (1941 – 1944) : зб. наук. ст., док., матеріалів та спогадів / кер. проекту О.А. Воронкіна ; упоряд. : В. М. Мельниченко, Т. А. Клименко, Г. М. Голиш. – Черкаси : Вертикаль, 2013. – 366 с.
47. Нерубайський І. А. Глибочок над Гірським Тікичем: Історія українського села на тлі історії України : науково-документальний, історико-краєзнавчий, художньо-публіцистичний монументальний твір / І. А. Нерубайський. – Київ : КВІЦ, 2017. – 688 с.
48. Омелечко Р. Б. Пам'ять загоплених сіл / Раїса Омелечко. – Чорнобай : Чорнобаїв. КПП, 2020. – 203 с. : іл.
49. Осипенко Ольга. Дивосвіт Семена Гулака-Артемівського. – Черкаси: «ІнтролігаТОВ», 2013. – 92 с.
50. Перепелиця А. І. Соціально-культурний портрет Чигирини / Алла Перепелиця, Світлана Павлова. – Черкаси : Гордієнко Є. І., 2020. – 212 с. : іл.
51. Поліщук В. Т. Літературна енциклопедія Черкащини. Т. 1 : А–К / Володимир Поліщук ; уклад. В. Т. Поліщук. – Черкаси : Чабаненко Ю. А., 2020. – 667 с.
52. Приліпко М. В. Чорнобаївщина: нариси історії насел. пунктів (від найдавніших часів до сьогодення). Кн.2 : 60-річчю Черкас. обл., 90-річчю Чорнобаїв. р-ну, 70-річчю визволення України прсвяч. / Марія Приліпко ; [редкол. : Бурган М. А. та ін.]. – Черкаси : Чабаненко Ю. А., 2014. – 565 с.
53. Силка О. З., Синявська Л. І. Бандури пісня недоспівана... або суспільний виклик Михайла Злобинця / Оксана Силка, Лариса Синявська. – Черкаси : ФОП Гордієнко Є. І., 2017. – 246 с. : іл.
54. Силка О. З., Синявська Л. І. Зародження видавничої справи на Черкащині : книговид. в Золотоноші (кінець ХІХ - поч. ХХ ст) / Оксана Силка, Лариса Синявська. – Черкаси : Вертикаль, 2020. – 195 с. : іл.
55. Страшевич, В. Б. Лицарі п'яти якостей : іст.-краєзнав. нарис / Василь Страшевич. – Черкаси : Олександр Третяков, 2017. – 407 с. : іл.
56. Страшевич В. Б. Черкаси за межами століть : іст.-краєзнав. нариси / В. Б. Страшевич. – Черкаси : Чабаненко Ю. А., 2019. – 431 с. : іл.

57. Страшевич В. Б. У дружбі з футболом / В. Б. Страшевич. – Черкаси : «Вертикаль», вид. Кандич С. Г., 2018. – 128 с. : іл.
58. Страшевич В. Б. Йшла війна народна : Черкаси в роки Великої Вітчизняної війни 1941–1945 рр. / В. Б. Страшевич. – Черкаси : Вертикаль, 2013. – 189 с. : ілюстр.
59. Страшевич В. Б. Митницький край : історико-краєзнавчий нарис / В. Б. Страшевич. – Черкаси: Вертикаль, 2016. – 2600 с. : фото.
60. Тимофеев В. В. Історія села Райгород / Вадим Тимофеев. – Черкаси : Чабаненко Ю. А., 2014. – 325 с. : іл.
61. Тютюнник, О. Порфир Демуцький в Охматові : нарис / О. Тютюнник. – Черкаси : Бізнес-Стиль, 2015. – 27 с.
62. Тясминський каньйон – унікальна пам'ятка природи України : наук.-попул. зб. / [А. С. Лазаренко, В. М. Вірченко, О. В. Ветров та ін. ; ред.-уклад. Г. М. Таран, А. П. Єфремцева] ; Кам'ян. держ. іст.-культур. заповідник. – Черкаси : Вертикаль, 2018. – 233 с., [4 с.] іл. : іл.
63. Украдене дитинство : діти і підлітки Черкащини в роки Другої світової війни : зб. наук. ст., док., матеріалів та спогадів / Черкас. обл. орг. Нац. спілки краєзнавців України [та ін.]; [авт.-упоряд. Голиш Г. М., Клименко Т. А., Мельниченко В. М.]. – Черкаси : Вертикаль, 2015. – 191 с. : іл.
64. Україна Тараса Шевченка: іст.-краєзнав. нариси / упоряд. Р. В. Маньковська, В. М. Мельниченко; передм. О. П. Реєнта, Л. М. Новохатська. – Харків, Фоліо, 2014. – 575 с. : іл.
65. Українські пісні видані М. Максимовичем / [уклад. А. Ю. Чабан, Т. С. Калиновська]. – Фотокопія з вид. 1827 р. – Черкаси : Вертикаль, 2019. – 310 с. : іл.
66. Хаврусь, С. Л. Стеблівське диво : літ.-краєзн. розвідки : до 175-річчя з дня народж. І. Нечуя-Левицького та 200-річчя з дня народж. Т. Шевченка / Сергій Хаврусь. – Черкаси : Інтеграл-Техноімпекс, 2014. – 149 с. [56] с. : іл.
67. Хоменко Володимир Михайлович. Звенигородщина. – Черкаси: ІнтролігаТОР, 2012. – 72 с.
68. Хоменко В. Пам'ятні місця Звенигородки: путівник / Володимир Хоменко ; [відп. ред. М. Пономаренко]. – Київ : Арт Економі, 2015. – 25 с. : іл.
69. Хоменко, В. М. Звенигородка: [іст. хроніка] / Володимир Хоменко. – Черкаси: ІнтролігаТОР, 2012. – 67 с.: іл.
70. Хоменко В. М. Агатангел Кримський, якого знаємо / Володимир Хоменко ; [відп. ред. К. Воевська]. – Київ : Арт Економі, 2019. – 72, [2] с. : іл.
71. Хрестоматія з історії Корсунщини XI – початку XIX ст. / Корсунь-Шеченків. держ. іст.-культур. заповідник ; [упоряд. С. Ю. Степенькін]. – Черкаси : Чабаненко Ю. А., 2015. – 431 с.
72. Царинник М. П. Моя мала Батьківщина – Дирдин: іст.-краєзн. нарис

- / Михайло Царинник, Микола Щербина ; [ред. Л. П. Потапенко]. – Лисичанськ : Лисичан. друк., 2013. – 179 с. : іл.
73. Цьоменко, Л. П. Село Квітки і квітчани: сторінки людської пам'яті / Цьоменко Л. П., Степенькіна П. Я. – Черкаси : Чабаненко Ю. А., 2015. – 383 с.
 74. Чабан А. Ю. Історія Середньої Наддніпрянщини. Навчальний посібник. – Черкаси: «Вертикаль», видавець ПП Кандич С. Г., 2011. – 640 с.
 75. Чабан А. Ю. Щедрий стіл Середньої Наддніпрянщини : монографія / Анатолій Чабан. – Черкаси: Вертикаль, 2017. – 319 с.: іл.
 76. Чайка С. Піщанський хронограф : іст.-публіцист. есе / Сергій Чайка ; [наук. ред. Г. М. Голиш] ; Черкас. обл. орг. Нац. спілки краєзнавців України. – Черкаси : Вертикаль, 2013. – 294 с. : іл. – Бібліогр. : с. 24 – 277. – ім. покажч. : с. 280 – 291.
 77. Черкащина спортивна : енциклопед. довід. / [упоряд. В. Б. Страшевич]. – Черкаси : Вертикаль, 2019. – 319 с. [26] с. : іл.
 78. Черкащина в контексті історії України : матеріали Сьомої наук.-краєзнав. конф., присвяч. 200-річчю від дня народж. Т. Г. Шевченка та 60-річчю утворення Черкас. обл., [Черкаси, 28 листоп. 2013 р.]. Ч. 2. Черкаська область : шлях завдовжки в 60 років / Укр. ін-т пам'яті, Черкас. обл. орг. Нац. спілки краєзнавців України, Черкас. нац. ун-т ім. Б.Хмельницького ; [ред.-упоряд. В. М. Мельниченко]. – Черкаси : Вертикаль, 2014. – 307 с.
 79. Черкащина в контексті історії України : матеріали Сьомої наук.-краєзнав. конф., присвяч. 200-річчю від дня народж. Т. Г. Шевченка та 60-річчю утворення Черкас. обл., [Черкаси, 28 листоп. 2013 р.]. Ч. 1. Т. Г. Шевченко і Черкащина / Укр. ін-т нац. пам'яті, Черкас. обл. орг. Нац. спілки краєзнавців України, Черкас. нац. ун-т ім. Б. Хмельницького ; [ред.-упоряд. В. М. Мельниченко]. – Черкаси : Вертикаль, 2014. – 199 с.
 80. Черкащина заповідна : історико-культурні заповідники краю : бібліогр. покажч. / Комун. закл. «Обл. універс. наук. б-ка імені Тараса Шевченка» Черкас. облради ; [уклад. Л. Т. Демченко, Н. В. Адешелідзе ; наук. ред. В. М. Мельниченко]. – Черкаси : ОУНБ, 2015. – 47 с. : іл.
 81. Черкаський національний університет імені Богдана Хмельницького / Упорядник В.М. Мельниченко. – Черкаси: Вертикаль, 2016. – 184 с.
 82. Чигиринщина в історії України. [Зб. 5]. Літопис Чигиринського краю : [матеріали П'ятої іст.-краєзн. конф. «Чигиринщина в історії України», с. Суботів, 27 квіт. 2012 р.] / Черкас. держ. технол. ун-т [та ін.] ; [відп. ред. Лазуренко В. М.]. – Черкаси : ЧДТУ, 2016. – 435 с. : іл.
 83. Чигирик Н. В. «Загублені» села: до 60-річчя переселення придніпров. сіл і створення Кременчуц. водосховища / Н. В. Чигирик ; [упоряд. Я. Л. Діденко]. – Черкаси : Вертикаль, 2019. – 111 с. : іл.

84. Чос В. Городище – рідне місто / В. Чос. – Черкаси: Вид. Ю. Чабаненко, 2017. – 368 с.
85. Чос В. Г. Стародавня Черкащина / В. Г. Чос. – Городище: ПП «Редакція газети «Вісник Городищини», 2018. – 234 с.
86. Чос В. Г. Невідома Городищина / Володимир Чос. – Городище: Ред. рай. газ. «Вісник Городищини», 2019. – 79 с.: іл.
87. Шамрай О. Краєзнавство і навчально-виховний процес: метод. посіб. / Г.О. Шамрай: Нац. спілка краєзнавців України, Обл. орг. Нац. спілки краєзнавців України, Кам'ян. рай. гром. орг. «Спілка краєзнавців». – Черкаси: Вертикаль, 2014. – 79 с.
88. Шарапа О. М. З Кобзарем у серці / О. Шарапа, В. Мельниченко. – Черкаси: Брама, 2013. – 240 с.
89. Щербатюк В. М. Історія регіонів України: Лисянщина / В. М. Щербатюк. – К.: Логос. – 428 с.
90. Щербина М. М. Топонімія Городищенського району Черкаської області / М. Щербина. – Черкаси: Вид. Ю. Чабаненко, 2017. – 188 с.
91. Щербина М. М. Краєзнавці Городищини. Біобібліографічний довідник / М. М. Щербина // Упоряд. О. М. Покась. – Черкаси: «Вертикаль», видавець Кандич С. Г., 2018. – 116 с., фото.
92. Щербина, М. М. Тарас Шевченко у власних назвах рідного краю / Микола Щербина. – Черкаси: [б.в.], 2014. – 40 с.: іл. – Бібліогр.: с. 38–39.
93. Щербина Микола Миколайович. Цікава топоніміка Черкащини. – Ужгород: Всеукраїнське державне вид-во «Карпати», 2012. – 88 с.
94. Юхно Б. Черкаси: пазли / Борис Юхно. – Черкаси: Брама-Україна, 2018. – 480 с.
95. Юхно Б. Ретро град. – Черкаси: видавець О. М. Третяков, 2016. – 480 с.
96. Якименко Л. М., Кривошея І. І. Надія Суровцева (1896–1985): у пошуках часу / Під ред. Галича О. А. – Умань: Видавець М. М. Соцінський, 2016. – 280 с.
97. Яхно, І. Журба і радість у долях наших: іст. події в долях жителів с. Матусів Шполян. р-ну Черкас. обл. (док., фот., спогади, легенди) / Іван Яхно. – Черкаси: Вертикаль, 2012. – 647 с.: іл. – Бібліогр.: с. 644.

Автор висловлює вдячність за сприяння у підготовці книги колективам комунального закладу «Черкаський обласний інститут післядипломної освіти педагогічних працівників» (Н. М. Чепурна), Державного архіву Черкаської області (Т. А. Клименко), обласної універсальної наукової бібліотеки імені Тараса Шевченка (Л. Д. Дядик), обласного краєзнавчого музею (І. В. Собко), обласній організації Національної спілки краєзнавців України (В. М. Лазуренко), колегам з історичних та педагогічних кафедр Черкаського національного університету імені Богдана Хмельницького, національних і державних історико-культурних заповідників краю.

Автор щиро вдячний вчителям закладів загальної середньої освіти Черкащини за слухні поради і рекомендації, висловлені під час тісної багаторічної співпраці на освітянській ниві.

Навчальне видання

Василь МЕЛЬНИЧЕНКО

МОЯ ЧЕРКАЩИНА

**ІСТОРІЯ РІДНОГО КРАЮ ВІД НАЙДАВНІШИХ
ЧАСІВ ДО СУЧАСНОСТІ**

**Навчально-методичний посібник для вчителів закладів
загальної середньої освіти Черкаської області**

*Схвалено Міністерством освіти і науки України
для використання в освітньому процесі*

В авторському редагуванні

*Технічний редактор,
дизайн обкладинки
Оригінал-макет,
коректор*

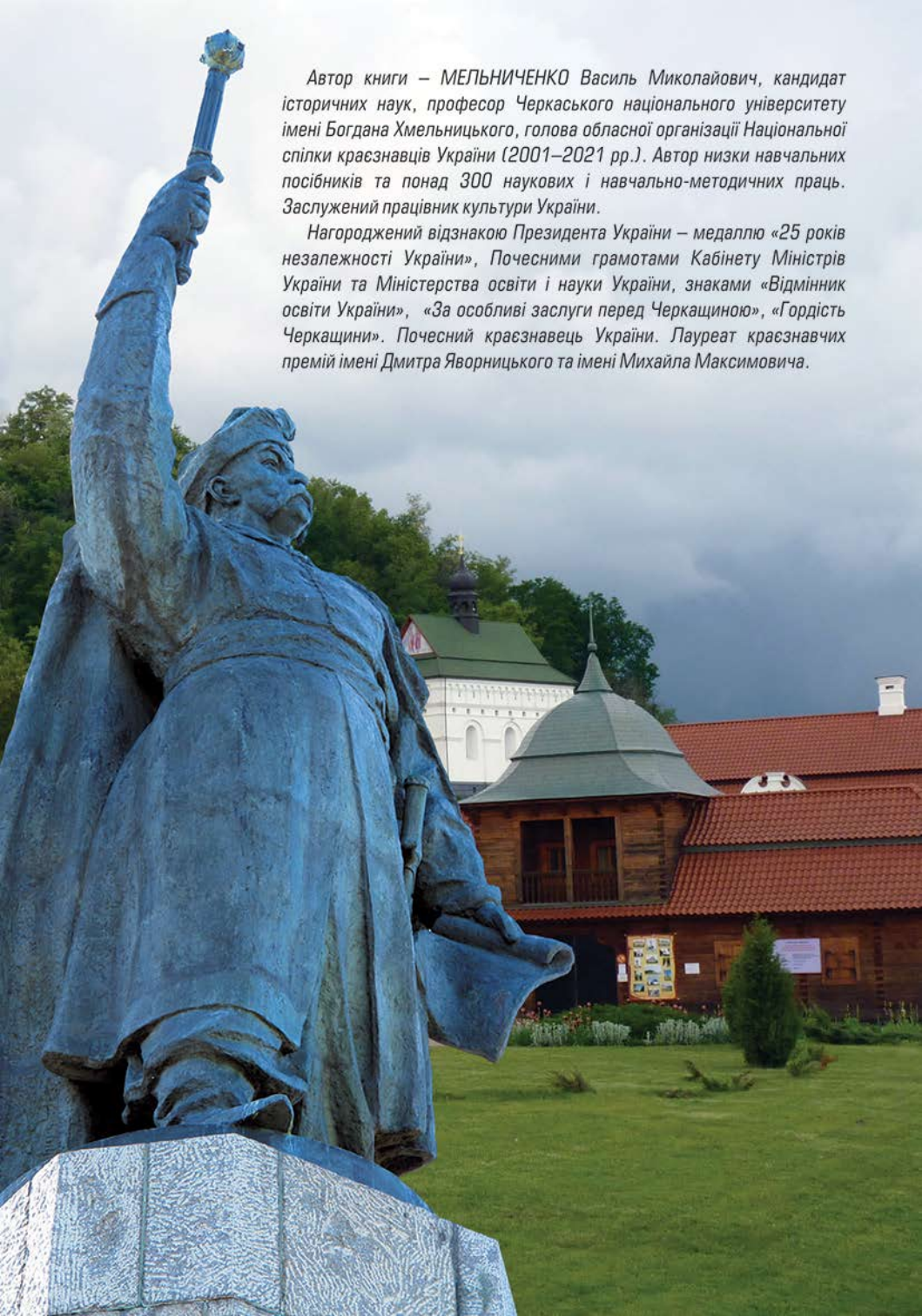
С. А. Кандич

С. Г. Кандич

Здано до набору 01.06.2023. Підписано до друку 03.07.2023.
Формат 60x90/16. Друк офс. Папір офс.
Гарнітура Petersburg С. Обл. вид. арк. 24,25. Умов. друк. арк. 21,48,
Вид. № 415.Зам. № 15. Наклад 1010 прим.

“Вертикаль”

Видавець, виготівник, друк ФОП Кандич С. Г.
Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи
до державного реєстру видавців, виготівників і розповсюджувачів
видавничої продукції ДК №1335 від 23.04.2003 р.
18000, м. Черкаси, вул. Гагаріна, 79
тел. 067-292-21-83, E-mail: vertical2003@ukr.net

Автор книги – МЕЛЬНИЧЕНКО Василь Миколайович, кандидат історичних наук, професор Черкаського національного університету імені Богдана Хмельницького, голова обласної організації Національної спілки краєзнавців України (2001–2021 рр.). Автор низки навчальних посібників та понад 300 наукових і навчально-методичних праць. Заслужений працівник культури України.

Нагороджений відзнакою Президента України – медаллю «25 років незалежності України», Почесними грамотами Кабінету Міністрів України та Міністерства освіти і науки України, знаками «Відмінник освіти України», «За особливі заслуги перед Черкащиною», «Гордість Черкащини». Почесний краєзнавець України. Лауреат краєзнавчих премій імені Дмитра Яворницького та імені Михайла Максимовича.